

СУЧАСНІСТЬ

У НОМЕРІ:

Юрій
АНДРУХОВИЧ
Московіада
Роман жаків
(Закінчення)

Роман КІСЬ
Російська
месіанська ідея:
старе вино
у старих міхах

Дмитро
НАЛИВАЙКО
Рецепція України
в Західній Європі
XVI — XVIII ст.

Анатолій
МАКАРОВ
Повернення
авангарду

2 ЛЮТИЙ
1993 р.

ISSN 0585-8364

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ В УКРАЇНІ

Передплатників просимо замовляти журнал у всіх відділеннях зв'язку, число індексу 74459; на рік: 120 куп., на півроку: 60 куп., на квартал: 30 куп.

Адміністрація в Україні: 254071, Київ-71, вул. Костянтинівська, 5.

ВІД ПРЕДСТАВНИЦТВА В США

Передплата журналу "Сучасність" в усіх західних країнах становить 85 ам. доларів на 1993 рік.

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на Sučasnist і висилати представникові даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу представництва в США і в американських доларах виготовляти поштові перекази чи чеки (з ам. банковими числами знизу) на: Sučasnist.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

АВСТРАЛІЯ:

Sučasnist /
Dr. D. H. Pyrohiv
75 New Road
Oak Park, Vic. 3046
Melbourne

ІЗРАЇЛЬ:

Sučasnist
/ Mr. G. Shakhnovich
Harav Maymon St. 2, Apt. 31
Bat—Yam

АРГЕНТИНА:

Sučasnist /
Dr. M. Wasylyk
Nahuel Huapi 5381
1431 Buenos Aires

ШВАЙЦАРІЯ

Sučasnist / Dr. R. Prokop
Muristrasse 82
3006 Bern

ВЕЛИКОБРИТАНІЯ

Sučasnist / Mr. S.Wasylo
4 The Hollows, Silverdale
Nottingham NG11 7FJ

Представництво в США:
SUCASNIST / Mr. Y. Smyk
P. O. BOX 1084
S. ORANGE, NEW JERSEY 07070
USA
1 (800) 458-0288

1993 лютий 2

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, НАУКА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

Журнал видається з 1961 р. (382)

Спільне видання
Республіканської асоціації
українознавців
та видавництва "ПРОЛОГ"

РЕДАКЦІЯ:

Головні редактори — **Тарас Гунчак, Іван Дзюба** (на громадських засадах)

Заступник головного редактора — **Ігор Римарук**

Відповідальний секретар — **Микола Чубук**

Редактор відділу науки і культури — **Вадим Скуратівський**

Редактор відділу суспільного життя — **Володимир Кулик**

Редактор відділу літератури — **Микола Рябчук**

Співредактор відділу літератури — **Лариса Онишкевич**

Редактор відділу мистецтва — **Богдан Певний**

Виконавчий директор — **Сергій Полос**

Художньо-технічний редактор — **Олександр Чабаненко**

Художній редактор — **Анатолій Заєць**

Оператор комп'ютерного набору — **Оксана Поліщук**

Оператор комп'ютерного набору — **Оксана Пархоменко**

Коректор — **Галина Єрмоєнко**

Коректор — **Тамара Кравченко**

Усі матеріали до редакції “Сучасності” просимо надсилати: з України і республік колишнього СРСР на адресу в Україні, а із західних держав — у США:

УКРАЇНА / UKRAINE

254071,

Київ-71, вул. Костянтинівська, 5

“СУЧАСНІСТЬ”

SUCASNIST

P. O. BOX 1084

S. ORANGE, NEW JERSEY 07070

USA

1 (800) 458-0288

Редакція листується з авторами на сторінках часопису і не приймає матеріалів, не підписаних автором.

Видавництва та авторів просимо прислати по два примірники нових публікацій для рецензії.

Статті, підписані автором, висловлюють їхні власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видання.

Видають спільно:

Республіканська асоціація українознавців та видавництво “Пролог”.

SUCASNIST (ISSN 0585—8364), established in 1961, is published monthly. The annual subscription is \$ 85 (US).

POSTMASTER: Send address changes to Sučasnist, P. O. BOX 1084
S. ORANGE, NEW JERSEY 07070 USA

Представник редакції в Польщі — **Степан Козак**

Представник редакції у Словаччині — **Мікулаш Неврлі**

ЗМІСТ

ЛІТЕРАТУРА

- 5 *Іван Семененко*. Дзеркало шумить
- 10 *Юрій Андрухович*. Московіада. Роман жаків. (Закінчення)
Із циклу “Листи в Україну”

СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

- 61 *Роман Кісь*. Російська месіанська ідея: старе вино у старих міхах
- 69 *Олег Новак*. Чийми будуть церкви?..
- 78 *Андрій Білинський*. Поділ влади
- 90 *Василь Марочко*. “Бодай те лихо не верталось...”

КУЛЬТУРА

- 94 *Дмитро Наливайко*. Рецепція України в Західній Європі XVI — XVIII ст.
- 110 *Марія Зубрицька*. Смысл і абсурдність буття у поемі І. Франка “Мойсей”

ФІЛОСОФІЯ

- 116 *Микола Гончаренко*. Життєвість національного

МИСТЕЦТВО

- 128 *Анатолій Макаров*. Повернення авангарду

КРИТИКА

- 138 *Степан Козак*. Неоромантична концепція слова Лесі Українки
- 145 *Степан Крижанівський*. “Украинские мелодии” Миколи Маркевича в початках українського романтизму ХІХ ст.

НАШІ ІНТЕРВ'Ю

- 156 *Людмила Таран*. До самого смерку. (Інтерв'ю з доктором філології, літературознавцем і письменником Миколою Ільницьким)

- 168 ПРО АВТОРІВ
-

Іван СЕМЕНЕНКО

ДЗЕРКАЛО ШУМИТЬ

№ 1

*оплакування тіла ще живого
здоров'я оточило острови
зажура коло замкнених дверей
сміх розколов усе навпіл
симетрія розлуки нависає
вже погляди тріщать
звіриний кип'яток
з заціплених зубів коріння вислизає
це постріл що народжує
хай кістяки продовжують професію свою
лопати коси і ножі й сокири
а навкруги крило що розділило нас
польоти всі лиш віддзеркалять нори
не ворухнеться над головами повітря
о сонячні кроти
тварина тіла замурована у простір
але думки ковтають і каміння*

№ 2

*соняшник золота смерті
світло вигнання тверде
дим виривання
крапка безмежна
порив що звільнився від себе
це роздягання кісток
одяг ясний прощавання
заручини рук
о молоко
горло падіння нап'ється
кожна гора одягнеться
тут пролетіли діти
опір потоплений дня
небо яснішої ночі показує
пориви самотника більші
штурм золотої покірності себе*

№ 3

Господь підняв голос пташкою в небі
навколо мета бути собою
вгору росте купол свободи
дикі миттєвості
чиста уява що розквітає понадрослинио
так ми будуємо яму минулого
і виринаємось з каменя церквою
це вже долання простору й часу
тільки тому що озирнулися

№ 4

обрій насмішки
німа нерухомість
вираз байдужості вічний
сонячний зуб над камінням і жайвором
в роті орел
клекіт блискучий
блискавка наша незрима застигла
винахід тіла сумління
руки це хвилі
так омиваємо очі свої ще чистіші
сміх уречевлений тільки брудний
смерть відмикання
двері в кімнату за простором
переживаєм відверто і радісно
бюст над проваллям росте і росте
це воскресіння затоплених
так ми цілуємо воду
ген лабіринти розламані

№ 5

величезні місця смерті
шлях крізь квітку самотності
обрій на метелику
одяг погляду відкритий
цей намет рослин не знає
яблуко стоїть посеред поля
мислення рослинне
день обіймів наших
о речей покірність
блискавка повільна на дорозі
висипало дзеркало свій вибух мертвий
дзеркало шумить

№ 6

зосередження дзеркала павука
в найближчій меті обличчя

*павутиння незримо ховається зримо навалою
спалах холодний уваги заляк
пересуваємо опір
тіло тікає
думка сміється
о повітряна клумба
так ми повторюєм очі і вуха над морем
яма найближчого диму
кожна людина розіп'ята скрізь*

№ 7

*зірки нагадують цвітіння огірків
нагадують цвітіння динь
цвітіння кавунів
і гарбузів і помідорів
яке ж велике сонце те над ними*

№ 8

*смуток дворів батьківських
сохне на дубі тіло
дивлюся на очі інші свої
кричу з гарбуза
гудиння хмар у небі
думання кріт це я
гризу корінці свої*

№ 9

*а над усім дикий голуб
сипле грім піски
слід росте за спиною
очі прах випереджає
погляд риється в землі
розтин рани що без болю
сиплеться нора на душу
через біль вікно до себе*

№ 10

*все опустило крила
все опустило очі
все опустило руки
все похилилось
не доторкнутись
не подивитись
не полетіти*

№ 11

*яблуко пострілу
рушниця очей націлена*

оголеність дика й тупа всіх речей і людей
прорив далини
вітрила душі відступили
зображена муром робота
мій смак за далеким обрієм
вершник зайців багатьох
кілька полів біля гриви
льон провалився
наше провалля лежить на рівнині
вечір від речі до речі летить
облога навколо місяця
погляд це та ж картоплина
так ми кочуєм у часі
поле твого волосся
задумавсь крила кочівник
намет мого опору
драбини духовні поставлено вже вертикально
синів Авраама покликано вже із каміння й заліза
татари й монголи лиш тінь від удару майбутнього
отак із виробу фауна й флора гербів

№ 12

дуба гора
хмари будинок
річище мертве вертає нам голоси
слухання себе самого вже після смерті
урвище дикого спокою
платівка змії
люте шипіння і скрегіт і клацання духу прокляття
все це не далі від звуку

№ 13

рослина брови
глек сліпоти
провалля дзеркал
вітер німий
погляд що бачить себе
одяг високий
облич осока
крапка навкруг
димує душа
о продирання крізь радості хащі
так ми малюєм повітря
прапор байдужого свята
герб відчуття оживання
тиша рельєфу погоні краси

№ 14

пройти за речами в їхню порожнечу
всі літери залишилися на місці від першого дня

*однозначність покірності істини
внутрішній погляд кулі
орнамент сирих рослин
фарба повільно сохне
ще раз до неї торкнутись
повторення дерева
вода — це табличка рота*

№ 15

*переляк дверей та вікон
всі відкриті пори року
баба висухла зайців
забавляння в давні хутра
крем'ях старості безжурний
гребінець спокою кіс
ще й сокира дня пустелі*

№ 16

*є тільки падання листя
більше нічого немає
тінь простору де ти
не треба нічого шукати
світ це іронія без цілі й мети
чиста пустеля ідеї
в неї учуся сміюся рослинами
так я рятую сонце своє від серйозності
смерті немає немає серйозності*

Юрій АНДРУХОВИЧ

МОСКОВІАДА*

Роман жахів

Безперечно, що спеціальна урядова комісія спробує розслідувати причини загадкового вибуху в “Закусочній”. Безперечно, що повідомлення про це буде сьогодні прочитане суворим диктором програми “Час”. Але яке тобі, фон Ф., діло до всього того? Светр у тебе промок до ниточки, і сорочка під ним промокла, і стоїш ти, хитаєшся аграматичним питальником, як сказав поет, перед головним входом до “Дитячого світу”, перед брамою цього дурнуватога велетня, народженого в найзолотіші часи імперії, й не знаєш уже до ладу, чого ти стоїш, чого цей дощ і що від тебе хоче цей “Дитячий світ”, чому так мучить твою переобтяжену свідомість самим тільки фактом свого існування, своєї присутності в центрі Москви, неподалік від темного пам’ятникового Дзержинського.

І година вже скоро шоста, а ти, фон Ф., усе ще не знаєш, чого сюди прийшов, і якщо боротимеш цю проблемку ще з годину, то вже нікуди йти і не треба буде, бо все на світі зачинають, і так вирішаться усі твої пекучі проблеми, принаймні одна з них. Стоїш, мов пам’ятник самому собі, пам’ятник п’яному мислителю з торбою в руці, а навколо море людей, яке навіть під дощем продовжує щось продавати — жувачки, парфуми, плащі, черевики, порнографію, пістолети, наркотики — під самим носом в отетерілого Дзержинського, вони ходять навколо тебе і смикають тебе за рукави, ці щирі нехитрі люди із загаковими і просвітленими російськими душами.

Тим часом подумки робиш поздовжній розтин себе самого. Так, вочевидь, легше зосередитися й дійти до суті. Отже, на самому споді маємо пиво. Літрів так із три-чотири жовтого каламутного напою, звареного спеціально для пролетаріату. Поверх нього теплий і червоний шар вина. Там зароджуються горотворчі процеси, це вулканні глибини. Далі йде порівняно вузький, зупинений десь на рівні середини стравоходу, шар горілки. Це дуже активний проміжок у сенсі біологічному. В певний момент він може виявитися каталізатором великих оновлювальних тенденцій. Це, власне кажучи, вибухівка. Понад горілкою, ближче до горлянки, залягає кавеен — “крепкій віноградний напіток”. У разі виверження ти фонтануватимеш найперше ним. Він смердючий і бурий, як нафта.

Отака, в найзагальніших рисах, ця схема твоєї внутрішньої порожнечі. Про кров та все інше поки що мовчимо.

Тепер на черзі одне приємне відкриття. Виявляється, що в “Закусочній” разом зі здачею тобі у власність перейшла двокопійчана монета. А це означає, що з найближчого автомата слід подзвонити до Кирила, аби попередити його про своє можливе спізнання.

* Закінчення. Див. початок у 1-му числі журналу.

Цього разу ніхто, здається, не відповідає. Нарешті чуєш у слухавці знайомий голос.

— Е-е, Кириле, це я, привіт.

— О'кей.

— Що "о'кей", чорт забирай? Я дзвоню, не чуєш?

— Чую, друже.

— Я вже тут, на місці.

— Що ти маєш на увазі?

— Я кажу, що прийшов! Я прийшов, ясно? Прийшов і стою! Ми ж домовлялися тут, під "Дитячим світом", ні?

— Під "Дитячим світом"? — Ти на відстані бачиш, як здивовано підскакують угору гайдамацькі Кирилові брови. — Коли ми про це домовлялися? Що ти кажеш, чоловіче? Що з тобою відбувається?

— Зі мною все о'кей, Кириле. Хоч я недавно уникнув певної смерті. Справа в тому, що вибухнула "Закусочная" на розі Арбату — та сама, де ти колись показував мені рухівську газету.

— Що ти мелеш? Тобі є погано?

— Мені погано. Мені дуже погано, Кириле. Я складаюся з чотирьох внутрішніх рівнів.

— Чи ти міг би все-таки сюди приїхати? — У голосі його відверте занепокоєння, що межує з розгубленістю. — Ми вже докінчуємо формування першого числа. Затримка є тільки за тобою. Ми досить незле тут попрацювали: Омелян Порфірович, Андрій, Люба...

— Кириле, — перебиваєш його, — ти можеш Любу покликати до телефону?

— Зараз, — відповідає після деякого вагання. — Але що тобі є?

— Я повинен їй сказати щось дуже важливе.

— Альо, — чуєш невдовзі Любин голос.

— Люба, — вимовляєш, намагаючись укласти в це слово якомога більше ніжності, всю свою ніжність, усю ніжність світу.

— Я слухаю, так, — Люба володіє пікантною російською вимовою, навіть якщо говорить по-українськи.

— Люба, я давно хотів вам сказати...

— Щьо, щьо ви хатили мені сказати, пане Отта?..

— Що ви мені шалено подобається. Я цілком утратив голову через ваші найкращі у світі ноги... Допустіть мене до них, Люба...

— Боже, щьо це, — вона сміється, — мені це дуже приємна чути, Отта, але...

— Не треба ніяких "але", я вас прошу. Люба, — тепло видихаєш її ім'я разом із пахощами кавеену.

— Щьо з вами, дарагий? Я ніколи б не подумала...

— Подумайте, Люба, Лю-бо, Лю-бо-ве...

Вона знову дещо нервово сміється, чуєш навіть певну схвильовану сухість в її голосі, але в цей час усе обривається. Три хвилини, відведені на зв'язок, минули.

Так. Одне ти з'ясував точно. Зустрічатися з Кирилом ти повинен був у нього вдома. Ерго, тут, під "Дитячим світом", ти стовбичиш з якоїсь іншої причини. Але з якої, хотів би ти знати? Хіба піти спитатися в Дзержинського. У Залізного Фелікса. Ні, в Залізного Зігфріда. У Конрада Клауса Еріха Дзержинського. Або в Райнера Анзельма Віллібальда Кірова. Або у Вольфганга Теодора Амадея Леніна. Він тут неподалік, під склом, живіший од всіх живих.

Але от що! Треба постаратися зайти досередини, пролізти через пащеку цього чудовиська і побувати там, у нього в череві. Можливо, там ти про все і згадаєш. Вистачить якогось незначного нюансу, побіжного натяку, віддаленої асоціації — й ти згадаєш усе: чого сюди приперся, навіщо це

все і якого хріна взагалі ти існуєш на світі, п'яна потворо з незначними здібностями до римування. Так що — аванті, до пшоду і до входу, розштовхуй ліктями всю цю примітивну поліетнічну юрму і пропихайся в цей світ, цей жорстокий, тісний, ненормальний, нервовий, цинічний дитячий світ! Адже, можливо, саме тут, у цих залах, на цих поверхах, у цих безглуздох чергах за нічим, наші діти втрачають своє дитинство і перестають бути дітьми. Виходять звідси сформованими дебілами, придатними тільки для будівництва комунізму чи реального соціалізму, чи якихось подібних абсурдних занять.

Перший поверх — це іграшки. Точніше, відсутність іграшок. З усього можливого асортименту, з усього світу чарівних фантазій, з усього паралельного і казкового піднебесся існує тільки складаний паперовий голуб, яким забиті усі відділи. Тисячі, сотні тисяч, мільйони складаних паперових голубів! Цілий материк паперових голубів, запакованих у сині коробки. Все інше розкупили ще перед революцією. І тільки паперові голуби існують для того, аби створювати для іноземних розвідників ілюзію привабливого товару й іграшкового достатку. Голубів продукує певний танковий завод. Це супутній виріб. Окремі зневірені відвідувачі, махнувши на все рукою, зважуються й купують. І щасливі радянські діти, розмазуючи сльози невдоволення по щоках, несуть під пахвами літаючих паперових голубів. Розчарування і втрати, і скрегіт зубовний. Але голубів на полицях від того не меншає.

І де в них пак туалет, га? Страшенно хочеться злити воду. Періодично трапляються всілякі абсурдні вказівники на кшталт “1-й Артиллерийский проезд”, але тобі не йдеться про гармати, хочеш вистрелити з чогось іншого звичайним теплим струменем, аби легше зробилося на серці, аби відродитися в цій непролазній залі, серед роздратованого і покірнього натовпу. Минаєш якісь порожні відділи, потім секцію зубних щіток і грамплатівок, переповнену паперовими голубами і смердючими гімнами всіх союзних республік, виданими на фірмі “Мелодія”, аж ось — нарешті!

Недвозначні двері з літерою “М”. Намацуюсь у кишені двадцять копійок. Хоча, якби вони зажадали сто карбованців, ти не торгувався б ані секунди. Бабуся при вході чуло приймає твою монету. Московські бабусі вміють співчувати пиякам. Вони ніколи не сваряться, не вичитують, вони приймають пияків як даність. Бути п'яним у Москві — це все одно, що мати волосся досить поширеного кольору. Хіба можна докоряти людині за колір її волосся? Мабуть, ні.

Проходиш у пісуар, обкладений старовинними, можливо, навіть античними, кахлями, і мимоволі звертаєш увагу на респектабельно вдягнутого сивіючого добродія, що просто стоїть собі та й курить. Худорлявий південний тип років на шістдесят, костюм сидить бездоганно, краватка з лискучою брошкою, золотий зуб, засмагле обличчя — якийсь азер або ара, або й циган. Проводжає тебе досить масним поглядом. Щось останнім часом забгато гоміків розвелось — чують, певно, прийдешні зміни в законодавстві і все відвертіше виявляють свої оригінальні нахили.

Торбегу закидаєш на плече і починаєш боротьбу із “блискавкою” дещо замерзлимими на дощі руками. У таку мить головне бути спокійним і не приймати бажане за дійсне. Прикро було б потерпіти поразку вже тут, біля самої мети. Тому кожен твій рух підкреслено зосереджений, виважений і самозаглиблений...

Усе це тривало досить довго, але справді принесло тобі значне задоволення. Тягнеш “блискавку” і незалежно йдеш повз сивіючого дядечка з нетрадиційними звичками. Витріщився на тебе досить нахабно, ще й посміхається кутиками вуст. Не на того натрапив, шановний! Тут коби з усіма бабами дати собі раду! Даремно прагнеш спокусити мене своїм золотим зубом. Чао, старий!

Виявляється, починати слід було з туалету. Бо після його відвідин настало дивовижне прояснення, і ти раптово згадав про друзів, про їхніх дітей і про те, чого прийшов сюди. Виходиш у залу і бачиш ситуацію ясно, мов на долоні. Тож поки не пізно, варто купити кількох паперових голубів. Це єдине, що можна зробити для твоїх друзів та їхніх маленьких гарних діточок. Зрештою, не такий уже й кепський подарунок — символ миру і Святого Духа. Усе-таки не танк і не автомат чи якась інша мілітарна дурниця.

Сягаєш до торби по гаманець. Є у твоїй великій торбі така бічна кишеня. Але гаманця в ній нема. Що ж, спокійно, фон Ф. Само собою зрозуміло, що гаманець не в бічній кишені, а всередині. Звичайно, ти поклав його туди, заплативши за їдло в “Закусочній”. Стаєш на одне коліно і розкриваєш торбу. Довго і вперто шукаєш у ній гаманця. Але знаходиш тільки щось велике і пласке, загорнуте в газету “Литературная Россия”. Якась рибина з вусами. Сом! Звідкіля він тут узвся, хто мені скаже?

Що ж, рибина це добре. Але де гаманець? Куди він запропав, чорт забирай! Там не так уже й багато грошей, але вони всі там. Усі твої бабулі. До того ж, авіаквиток додому, адже за півмісяця тобі назавше повертатись додому, і ти вистояв чотири з половиною години в черзі за отим квитком.

Ще раз передивися торбу, небоженьку. І ти починаєш порпатися в її порожнечі, в пащеці у сома, залазити рукою в усі відділи, підвідділи, секції, кишені. А тим часом з дверей туалету виходить сивючий добродій з брошкою. На мить ваші погляди перетинаються. Забачивши тебе, він круто, на високих підборах, повертає праворуч і зникає у дверях бічного виходу.

Ось що таке зіпсована постмодерністична свідомість, фон Ф.! Прийняти за гоміка кишенькового злодія, старого витонченого аристократа, віртуоза своєї справи! Безперечно, то він сягнув рукою до твоєї торбегі, поки ти насолоджувався процесом сечовиділення. І тепер, дурню, маєш лічені секунди на роздуми. Швидше ловити одного з тутешніх ментів, мобілізувати їх усіх на розшуки, оголосити по радію всесоюзну гонитву, ввімкнути сирену, зібрати кращих криміналістів і вдатися до послуг фоторобота! Але постривай, друже, не метушися. У твоєму легковажному стані надто ризиковано шукати собі приборників серед міліції. Ця пригода може закінчитися ударами по нирках-печінках і холодним душем. А ти любиш тільки гарячі душі, до того ж, по саму зав’язку намокся нині під усіма дощами Москви.

Кидаєшся у той самий вихід, у якому щойно зник циганський барон. Це сходова клітка; і вона має сходи догори, але й має сходи донизу — в підвали “Дитячого світу”. Навряд чи він пішов униз, бо що йому там робити, в отих понурих підвалах, кому він там потрібен? Звичайно, він міг утікати тільки вгору — загубитися десь на верхніх поверхах, серед манекенів, шкільних уніформ, пальт, штанів і черевиків, яких, щоправда, вже давно немає. Вочевидь, усі верхні поверхи так само забиті паперовим голубом. Злочинець міг заховатися в одній з голубиних зграй. Отже, він безперечно пішов нагору.

Тому ти інтуїтивно збігаєш униз. Кілька сходових маршів, якісь двері з колодками, явно зачинені, довгий вузький коридор, освітлений єдиною жарівкою при вході. Ані душі живої, як на третій день творіння. І водночас відчуття таке, ніби хтось тут є, хтось дихає потаємно в цій напівтемряві, за одними з дверей. Слід зачаїтися і чекати. Це єдиний шанс. Чекати, аж поки не зачинять усе на світі. Якщо він десь тут, то невдовзі обов’язково захоче вийти.

Сідаєш за великою металевою тачкою з написом на борті “Обувной

отдел” кривими чорними літерами. Прислухаєшся, але чуєш тільки відгомін приреченого крамничного життя нагорі. Можна підбити деякі підсумки, фон Ф. Справи твої з кожною хвилиною гірші. Насамкінець дурнуватою московського періоду ти опинився без засобів до існування. Можна було би позичити грошву, скажімо, в Кирила, але тепер він на тебе ображений, до того ж ти наговорив по телефону купу непристойностей його дружині про її, середні, зрештою, ноги. І головне — як тепер роздобути квиток додому. Адже їх давно немає — ти впевнений.

Залишається зімкнути очі й потихеньку сконати тут, під оцією тачкою. Ти, що мріяв подорожувати й писати незбагненні пронизливі рядки, прокидаючись у Венеції й лягаючи спати в Єрусалимі, ти, що хотів обійняти всіх людей світу і кохати всіх жінок світу, ти, блазню, що ставився до життя, як до пляшки міцного коштовного напою, помирай тепер тут у невіданні, неопізнаним тілом у вогкому светрі. Тиха сльоза скотилася твоєю щокою. Не чекайте мене, о ті, що чекаєте, не прийду вже до вас!

Невдовзі цю будівлю зачинять. Настане безмежна ніч у страшно-му підземеллі. Потім буде ще ціла неділя, а потім знову ніч. У понеділок тебе знайдуть тут, біля тачки, закоцюблого. Щоправда, коли розумно розпорядитися сомом, то можна протягнути і з тиждень. Воду також можна де-небудь знайти, у тих же туалетах, наприклад. Усе виглядає не зовсім безнадійно. Ти все-таки вистежиш його, підлого злодіяку, і, відібравши свій рідний гаманець, поїдеш назад у гуртожиток — помитися в душі, поголотиш, з’їсти що-небудь на сніданок. Увечері можна буде піти до Малою залу консерваторії на “Реквієм” Моцарта. Під благодатним впливом його нелюдської музики почати врешті свій роман у віршах. Отримати за нього довічну стипендію від Його Королівської Милості й пуститися в навколосвітню подорож...

Плин твоїх думок переривають кроки, що наближаються з боку коридора. Хтось там усе-таки був! Напружуєшся, наче лучник за мить перед пострілом. Рвучко підводишся з-за тачки, мало не втративши при цьому рівновагу. Пити менше треба. При виході з коридора, якраз під жарівкою, бачиш спалах знайомої брошки. Він!

Заступаєш йому шлях.

— Віддай, — кажеш безкомпромісним голосом.

— Што ти, мальчик? — знижує плечима злодійський барон. — Много випіл, да?

Підійти на два-три кроки ближче. Тоді можна буде дістати його ногою. Бити по яйцях і тільки по них — це жорстоко, але певно. Торба в руці трохи заважатиме, але й її можна буде використати — досить цупка, із жорсткого замітника шкіри.

— Віддай, — повторюєш металево, зробивши кілька кроків уперед.

Він сягає рукою до кишені. Це вже гірше. Цього ти не передбачив. Але встигаєш копнути його по руці, і газовий балончик відлітає далеко вбік. Він кидається назад — у темряву коридора. Тепер тільки ноги допоможуть тобі, фон Ф., п’яні, але досить довгі ноги, стомлені ноги молодого поета. І так починається ця гонитва...

Одні з дверей — либонь, чи не останні — виявилися незачиненими. Тоді знову були сходи, круті сходи кудись униз, майже нічим не освітлені, коли не брати до уваги червонуваті світелка з якоюсь сигналізацією чи тому подібною бідою. Він біг метрів за п’ять перед тобою, відверто тяжко дихаючи. Але тобі ніяк не вдавалося скоротити відстань. Ти, вочевидь, набагато гірше від нього бачиш у темряві, тому змушений був постійно пригальмовувати і замалим не обмацувати пошерхлі муровані виступи стін на крутих поворотах. До того ж

твоя кутаста величезна торбега не завжди плавно вписувалася у ширину сходової клітки.

Мимоволі тобі згадалося, що справжні кишенькові злодії — ці королі найтоншого ремесла — як правило, діють певними угрупованнями. І твій утікач, цілком можливо, затягує тебе в якусь жажливу пастку, в бандитське лігво, де їх буде безліч проти тебе одного. Ця думка викликала все гостріші болі в печінці та все відчутніший брак повітря в легенях. Хотілося зупинитися і, плюнувши на все, полежати де-небудь.

На щастя, сходи врешті скінчилися. Унизу знову був якийсь коридор, на цей раз значно ширший, але цілком не освітлений. Довелося знову сповільнити біг, адже в такій пільмі дуже просто напоротися на підніжку, палицю, кастет, зустрічний кулак. Тим більше, що кроків утікача вже не чути було. Десь він тяжко відсапувався там, попереду.

— Гей, старий! — крикнув ти, зупинившись і долаючи задуху. — Давай поговоримо!

— Мудак! — відповів він на це, похрипуючи легенями. — Мудак і фраер!

— Ми з тобою задалеко зайшли, деда, — почав ти якомога твердіше. — У твоєму падлючому віці недобре так гуцикати...

— Чьо, ну чьо ти прив'язался, чьо пріє[...]ся, мудак ти, калека? — відповідав на це барон.

— Заткайся і слухай! Ай хев е пропозишн. Забирай собі всі гроші...

— Какіє гроші, какіє гроші, о чом ти шепчеш, синок? — залопотав він.

— Забирай собі всі гроші з украденого в мене гаманця, — продовжував ти.

— Каково гаманця, шо ти гоніш? — тримався барон.

— Забирай собі всі гроші з украденого в мене у туалеті гаманця, ти, зрештою, чесно їх набігав. Але віддай мені квиток, мій авіаквиток, віддай мені квиток з моім прізвищем. Там моє прізвище, січеш? Яка тобі з нього користь, деда? Там моє прізвище, ясно тобі, ти, х[...] темний!

— Не-а.

— Чому, поясни мені, ти, коню циганський?

— Бо я здам єво в любую касу і гроші получу, — цинічно пояснив барон.

— Мало тобі, падло, тих грошей, що в гаманці? — здивувався ти.

— Што ти, мальчік, яких грошей, што ти, обкурілся, што лі? — знову повів він свою примітивну гру.

Ти зробив кілька обережних кроків уперед, на його голос. І відразу ж почув, що він також зрушив із місця.

— Стій, деда! — спробував ти новий варіант порозуміння. — Ми ж, напевно, свої. Ти звідки будеш, га?

— З Белой Церкві, мальчік. То єсть, з Кривого Рога. То єсть, наоборот, — із Шепетовкі, штат Кашмір, провінція Пенджаб... І нікакой ти мне не свой, тля бендеровська!..

Ти ринув на зламану голову вперед. Він усе-таки цього не сподівався. Але встиг вислизнути вже майже з рук тобі. Ви знову побігли — шалено молотячи ногами по якійсь битій цеглі, по уламках дротів і залізячка, по всьому, що було начебто підлогою цього підозрілого місця. Розмахуючи торбою, наче пращею, ти намагався зачепити його за підборіддя або шию.

Зрештою, за одним із поворотів це тобі з бідною вдалося. Використовуючи торбу замість ласо, ти почав тягнути його до себе. Він харчав і впирався, люто хвицаючись ногами, водночас руками намагаючись віддерти твою досить неприємну торбегу від шиї. Якоїсь миті йому вдалося боляче копнути тебе в коліно. Падаючи, ти потягнув його за собою, але саме

в цю мить він вивернув голову з-під ручок своєї торби й знову став вільним.

Трохи повагавшись, чи добивати тебе, лежачого і стогнучого тут, на цій битій цеглі, чи по-баронськи піти геть з високо піднятою головою, він вибрав останнє.

— Мудак ти і фраер, — сказав ніби на прощання, відійшовши, щоправда, на деяку безпечну відстань.

Тоді презухвало витягнув з кишені твій гаманець і, присвічуючи своєю фосфоресцентною брошкою, порахував усі гроші.

— Малувато, — сказав ніби сам до себе. — Бедно живьош, синок, да? Ага, білет! — І, глянувши на ціну квитка, вочевидь, лишився задоволений.

— Пока! — махнув тобі рукою і, поблискуючи брошкою, впевнено пішов туди, звідки ви щойно надбігли, себто, на вихід, маючи, певно, надію встигнути вчасно вибратися з цього “Дитячого світу”, чи де ви там уже опинилися.

Ти скреготнув зубами, нараз відчувши все: що коліно розпухає з шаленою швидкістю, що температура знову підвищилася й тебе починає люто морозити, що алкоголь вивітряється й невдовзі навіть він не помагатиме.

— Я хворий і поранений, — промовив ти у коридорну темряву.

І почув, як звідти, з темряви, реготнув твій суперник. Він уже відійшов досить далеко. Його сміх робився дедалі нестримнішим і дурнуватішим. Божевільні сплески цього сміху дратівливо налітали на тебе, лежачого. І ти, долаючи все, поповз йому вслід. Бита цегла з уламками дротів ворушилася під твоїм животом. Сміху дедалі більшало, він переповнював коридор, виливався з нього в якісь бічні проходи, він лунав усе знущальніше й переможніше. Сміх був таким, що лише заради нього варто було ухайдикати старого блазня. Сміх був розкотистий. Здавалося, ніщо й ніколи не потрапить його зупинити. Це був не просто сміх. Це була стихія...

Яка зненацька урвалася нелюдським зойком. Посеред задушливого, тісного реготу раптом народився несамопитий крик. Можливо, так кричать тварини, напорючись на ніж. Можливо, так кричить відрубана свиняча голова.

Ти врешті зміг підвестися. А крик не вщухав, і ти побрів на нього, шкутильгаючи і спльовуючи, а крик набував якихось нових якостей — щораз більше жахіття й відчаю було в ньому. Він ні про що не просив, бо вже ні в що не вірив, той крик.

Становище й справді виглядало безнадійним. Ти зрозумів це, коли метрів за тридцять надібав на роззявлений у підлозі люк, з глибин якого й возвах твій нещасний барон. Безперечно, він упав сюди, надміру зареготавшись і навіть не дивлячись під ноги, що було фатальною помилкою. Зараз він з останніх сил висів, ухопившись за поржавілі уламки арматури на глибині десь так двох метрів під поверхнею люка, понад бурхливим і вкрай смердючим потоком каналізації, про що свідчив лише блиск його золотого зуба, що негасимо горів у роззявленій волаючій пашеці. Намагався дряпатися вгору, але тяжкі баговинні води не відпускали його, загрузлого вже по пояс.

Знизу він побачив тебе, схиленого чорним силуетом над його ямою, і перестав верещати.

— Синок, виташі мене, — попросив захриплим голосом.

— Навряд чи що з того вийде, старий, — запевнив ти його. Але, видно, розчарував своєю відповіддю.

— Синок, ну не подихать же мне, а? В гамне, синок? А? — перейшов він до благань.

— У всякого своя доля, — зітхнув ти.

— Ї свій шлях широкий, — додав він. — Памагі, слиж, землячок, виташі мене, — все ж йому доводилося добряче напружувати голосові зв'язки, аби перекричати вирування страхітливих вод під собою.

— Ї як би я, по-твоєму, мав це зробити? — поцікавився ти, щоб трохи його збадьорити перед смертю.

— Ти спустись, будь добр, сюда ніже, чуєш, вон по трубе, тогда достанеш рукою мою руку, понял? — говорити йому було дедалі важче, раз у раз доводилося випльовувати якісь каналізаційні згустки, але він ще поблискував золотим зубом.

— Я, напевно, саме так і зробив би, стрийку, але чогось коліно дуже розболілося, — знову розчарував ти його.

— Ну, ізвіні, ну, брось ти шутить, земля, ну, дай руку, слиж?!

— Не дам, — твердо пообіцяв ти. — Будеш у пеклі — передавай вітання всім гарним людям. А я все-таки піду звідси. Надто вже смердить!

Ї демонстративно, хоч він, певно, й не бачить, затикаєш носа. А він знову береться за крик, бо що йому лишається, і поринає все глибше й смертельніше в бурі, тьмяні, жакні, теплі московські відходи.

Ї ти відходиш від люка і притуляєшся до вогкої стіни коридора, бо ледве стоїш на ногах і чути не можеш цього крику, а від смороду забило тобі дух, і ти ледь не плачеш, бо таки шкода тобі старого скурвого сина. Ї з останніми його воланнями, заклинаннями й захлинаннями гасне твоя надія повернути собі бодай авіаквиток...

Він борюкався ще хвилини три. Досить сильним виявився. Але врешті таки відпустив, розчепив зсудомлені пальці і ковзнув униз, і обійняли його води до душі його, і все затихло в темнім підвалі Москви, і тільки ти, фон Ф., у ньому лишився, розмірковуючи про те, чи є хоч крапля твоєї провини в його передчасній смерті, чи повинен був ти, ризикуючи собою, все-таки врятувати його аристократичне злодійське тіло. Ї про те, що колись, вичищаючи забиті лайном протоки міської московської каналізації, бригада ліміти у кисневих масках обов'язково випорпає з намулу якусь брошку або золотий зуб, або гаманець — напівзітлілий, розбухлий, повний усілякої дрібної гидоти...

Але тепер ти опинився в цій дірі цілком самотнім. Ти, фон Ф., ще й сам достоту не розумієш, в яку невилазну пастку потрапив, небоженьку. Бо здавалось тобі, що вірним шляхом кульгаєш, товаришу, а виявилось — ні. Не той це був коридор, і всі двері в ньому не ті. Ї всі двері в ньому зачинені, і всі стіни замуровані, і далекі одна від одної тьмяні жарівки не надто допомагають — ні, швидше існують лише для того, щоб ти, бевзю, час від часу пересвідчувався — виходу нема.

Тим більше, що вже давно по сьомій, себто це громаддя над тобою, цей “Дитячий світ” зачинено аж до понеділка, і ходить по ньому лише двое-трое сумних мілітонів, нечутних, наче привиди, що охороняють простір з паперовими голубами. Ї навіть якщо видертися нагору, і навіть якщо знайти звідси вихід, — усе одно, доведеться бути затриманим і допитуваним, а потім, чого доброго, ще й копаним, печінкованим, попідрібрюваним тощо.

Тож існує в тебе, любий фон Ф., аж два варіанти. Перший полягає в тому, щоб якимось дивом дожити у цій темряві до понеділка, попередньо все-таки розшукавши той клятий вихід, біля якого зачaitися. Ї зранку в понеділок преспокійно вигулькнути собі з нього, насвистуючи, та й піти геть (у гуртожиток, до Кирила, до Галі, в Малий зал консерваторії, в пивбар на Фонвізіна — далі починається ціла безліч підваріантів). Другий ґрунтується на визнанні боротьби яко сенсу життя. Другий варіант — це

наполегливе й виснажливе шукання третього варіанту, себто якоїсь невідомої тобі можливості вибратися, ні, вибабратися звідси.

Не вагаючись, обираєш другий, п'яне одоробло. Бо що тобі ще залишається, як не безпідставні сподіванки на чудовний порятунок? І тому прагнеш бути холодним, залізним та раціональним. Хоча, коли температура твого стражденного тіла сягає тридцяти дев'яти, це майже неможливо. Але спробуй, коханий, спробуй.

Отже. Існує підвал, в якому я. Це, можливо, якісь резервові приміщення магазину “Дитячий світ” або, скажімо, Комітету державної безпеки. Зрештою, в гонитві за бідолашним циганом, царство йому пекельне, минуло стільки часу і простору, що це може бути, наприклад, XVI століття, епоха Івана Грозного. Це підземелля може залягати під чим завгодно — під Кремлівською стіною, під Успенським собором, під Балшой-театром, під Центральним телеграфом, під Головним поштамтом, під готелем “Метрополь”, під ЦУМом, під ГУМом чи під будь-яким іншим гівном.

До речі. Погляд з точки зору каналізації. Вона вирує не так уже й глибоко піді мною. Причому це одне з магістральних річищ — русло, в яке зливаються середні та малі каналізаційні потоки. Але що ще можна до цього додати? А нічого. Бо колись мені радили мудрі люди вивчити схему московської клоаки — в житті, як і в літературі, все може знадобитися, тим більше, я хотів описати її у своєму віршованому романі. Однак лінощі і постійна зайнятість жіноцтвом перешкодили мені це зробити. З усього, що стосується каналізаційних систем, пригадую лише слово “колектор”, хоча колектори існують і в бібліотечній справі. Зрештою, будь-яка бібліотека — це велика (більша чи менша) каналізація людського духу. Визначення, яке варто запам'ятати для своєї майбутньої нобелівської лекції.

Гей, фон. Ф., кретине, про яку нобелівську лекцію ти зараз триндиш, про яку нобелівську лекцію, голубе? Ти сидиш під землею, п'яний, хворий, обдертий, з розбитим коліном, без грошей, без авіаквитка, ти не знаєш, як звідси вибратися і чи взагалі звідси можна якось вибратися, ти на межі буття й небуття, фон Ф., і це не жарти, але ти, замість того, щоби потроху призвичаювати себе до найгіршого й налаштовуватись на визволительку смерть, починаєш ні сіло ні впало призвичаювати себе до найкращого і налаштовуватись на Нобелівську премію. Гірко посміятися з тебе, блазня, та й вже!

Постривайте, друзі, не кваптеся надривати пуза від сміху. Один тут щойно пореготав собі досхочу. Знаєте, чим воно скінчилося. Тому не раджу. А що стосується безпідставних, як ви кажете, мрій про Нобелівську премію, то це лишень так, для самозбадьоріння. Адже її присуджують тільки живим. Тому, щоб вижити, мушу про неї думати. Бо мертві отримують якусь іншу премію — від Бога. Мертві сорому не мають. Мертвим те все до одного місця. Мертвим не болять. Мертві бджоли не гудуть. А я ще хочу гудіти, мої любі, мої золоті.

Що ж, коханий фон Ф., ти досить переконливо, як на твою п'яну голову, виклав свої напівусвідомлені поривання. Цікаво буде спостерігати за тобою далі. Бітте, зетцен зі форт, майн шатц!

Спробую, шановні мої внутрішні голоси. Помислимо тепер з точки зору метрополітену. Він завжди приваблював мене своєю дикою апокаліптичністю. У таких вагонах я возив би грішників до пекла. Усе — починаючи від пропускних турнікетів, що жахають своїм металевим автоматизмом, від нескінченних ескалаторів із зафіксованими постатями кататоніків або вічно утікаючими силуетами параноїків, до самих підземних потягів, що вириваються звідкілясь із темряви, лячно гальмують

на станціях з бандитськими іменами, щоб за півхвилини знову рвонутися кудись у ніч, защемивши дверима чийсь невезучі руки, задниці, голови.

Так от, метрополітен теж має бути десь поблизу. За всіма моїми припущеннями, я перебуваю поміж станціями “Дзержинская” та “Проспект Маркса” (ну й, до речі, компанійка! Але що поробиш — пастки тоталітарного минулого, тут майже всі вони такі). Ї будь-які з наступних дверей, що трапляться мені на шляху, можуть відчинитися просто на станцію метро. Або на колію. Цікаво, в якому співвідношенні за рівнями розташування перебувають у Москві метро та каналізація? Що від чого вище? Чи вони утворюють якийсь єдине й неподільне ціле? Бо імперські архітектори полюбили всілякі такі штучки. Кажуть, ніби тут є ціле відгалуження метро, що було призначене тільки для Сталіна. Їздив собі ним у м'якому пульманівському вагоні, а по обидва боки від колії були розташовані катівні зі скляними стінами. З вікна свого купе великий фантазер милувався тим, як чавили яйця його конкурентам в любові до ленінізму. Це таємне відгалуження метро не зображене на жодній з доступних простому людові схем. Усі вдають, ніби його й немає.

Признайся ширю, фон Ф., оце ти щойно сам усе вгадав! Колія метро, якою возили Сталіна! Катівні з прозорими стінами! А бананових плантацій для верхівки Чека там не було? А гаремів з дванадцятилітніми наложницями для трухлявої кремлівської еліти? Басейнів, гаражів, ресторанів, аеродромів? Соснових лісів для прогулянок на фінських лижах? Акваріумів з дельфінами й крокодилами для сердечної втіхи стареньких воєначальників? Не було?!

Усе було, друзі. Імперія могла все. Тут панує аура чогось секретного, забороненого. Тут поховано мільйони злочинів. Усі ці занедбані коридори мають велике стратегічне значення. У них виковувались найгучніші перемоги. Це катакомби, з яких імперія вийшла і в які вона повернеться, коли стемніє. Тому тут повинні бути цілі міста, а не тільки гареми чи катівні. Сховища для незліченних партійних внесків. Можливо, якщо потягнути за он той огризок дроту, відкриється печера з діамантами для диктатури пролетаріату. Або несподівано злетить у повітря, ну, наприклад, яке-небудь місто Маастріхт. Бо імперія могла все. Та й зараз може.

От ви з мене лахаєте, глузуйте, а я щойно надібав якісь броньовані двері, котрі відхилилися самі собою. Тоді я ступив двадцять сходинок униз і знайшов там ще одні двері — удвічі масивніші, з якимось аж біблійним написом: “ПРЕЖДЕ, ЧЕМ ОТКРЫТЬ ДАННУЮ ДВЕРЬ, — УБЕДИСЬ, ЧТО ЗАКРЫТА ДВЕРЬ ПРЕДЫДУЩАЯ!!!” Отож я, долаючи біль у коліні, знову мусив шкутильгати двадцятьма сходинками вгору, аби пересвідчитися. Двері були відчинені. Полегшено зітхнувши, я знову сповз униз і наліг на оті монументальні двері з написом.

Переді мною лежав тунель. Справжній тунель метро, з рейками та поодинокими ліхтариками. І я зраділо стрибнув у нього, втішений тим, що все-таки спромігся знайти вихід із прокляту пастку. Але бідне моє коліно тої ж миті дало знати про себе тисячею колючих голок, до того ж, отямившись вже на рейках, я зрозумів, що спорів несосвітнену дурницю.

Бо ти таки дурень, фон Ф., хоч і вельми талановитий поет. От уяви собі, що зараз на найближчу від тебе станцію прибуває стрімкий метрополітенівський поїзд. Двері вагонів хижо відчиняються. Педерастичний голос магнітофонного запису повідомляє: “Станція “Зал[...]инская”. Обережно, двері зачиняються! Наступна станція — “Площа Бидлова”! І двері справді зачиняються, і поїзд рушає, і набирає свою першу підземну швидкість, і, розтинаючи темряву тунелю двома надпотужними прожекторами, машиніст раптом бачить попереду, на рейках, якусь абсурдну шкутильгаючу постать з великою торбою в руці. “Що за [...] твою мати?!” — тільки й встигає подумати машиніст, як

від тебе, йолопе, вже залишаються самі розмазані по рейках кишки... А машиніст вирішує, що ти йому, певно, примарився з похмілля і, насвистуючи “несыпмнесольнрану”, успішно жене свою махину далі — до станції “Площа Бидлова”. Подобається тобі така сцена, фон Ф.?

А як не подобається, то якого ж ти хріна стрибав сюди? Адже видертися з дна московського тунелю метро майже неможливо. Залишається тобі єдиний непевний шанс: вірити в тимчасову затримку руху поїздів у зв'язку з п'ятихвилинним попереджувальним страйком і бігти, бігти, що є сили гнати, викинувши к бісовій мамі з голови болюче коліно, дертися до наступної станції, хоч би як вона там називалася. Щоб устигнути до освітленого й людного перону, перш ніж пронесеться по твоїх ребрах безжальна колісниця прогресу (хе-хе, сильно сказано?!). І, якщо це тобі вдасться, у що ми не віримо, то, можливо, там, на станції, якісь добряки витягнуть тебе, відходять нашатирним спиртом, уклавши на прохолодний цемент під мармурову колону, і викличуть постового мусора Голосраченка, і той забере тебе, приміром, до витверезника, де буде холодна вода, де буде багато ні в чому не винних мужчин і де на запитання “місце роботи” ти зможеш відповісти хіба що “канцелярія Пана Бога”...

І ти налягаєш на ноги, фон Ф., починаєш бігти, хоча щомиті тобі здається, ніби чуєш фатальний гуркіт за спиною або що вже сліплять тебе убивчі зустрічні прожектори, тому стомлені твої ноги аж підкошуються. Лайф ін зе фест лейн, як кажуть наші братове американці. Біг заради життя. Якщо це німецьке засапане перевалювання можна назвати бігом. Якщо це гидотне мерзенне існування можна назвати життям. А правильніше буде сказати так: німецьке засапане перевалювання заради гидотного мерзенного існування.

Тож, коли ти зненацька чуєш сухе, мов постріл “Стой! Руки вверх!”, і зупиняєшся, піднявши над головою обидві руки, а з ними й торбу, то навіть відчуваєш чимале полегшення...

Ось вони стоять на рейках перед тобою і обмацують тебе, ріжуть тебе ліхтарями. Їх мало, їх, можливо, тільки п'ятеро. Але — що вдається тобі помітити крізь безжальне світло — це їхню надзвичайну, позбавлену здорового глузду озброєність. Бо в кожного при собі як не вогнемет чи ручний кулемет, під яким десять років тому ти сам угинався на маршах у легендарній цариці-піхоті, то принаймні пара беззвідмовних акаєсів, начинених жакними кулями зі зміщеним центром ваги. Про страшенну кількість ножів, які випинаються з усіх можливих кишень їхніх комбінезонів, тобі вже й згадувати не хочеться. А існують же в цих кишнях ще й гранати, динамітні шашки та інша, новочасніша і прецікава вибухівка, назви якої ти вже щасливо позабував!

— Хто такий? — запитав один із них, у той час як інший, бородатий, обшукує тебе і, знайшовши в торбазі заснулого сома, довго до нього принохується.

— Прізвище моє Кропива, але тато писалися Підопригора, — чемно відповідаєш за старою витверезниківською звичкою.

Бійці вибухають досить нищівним сміхом. За винятком того, котрий ставив питання, певно, старшого, бо він люто зиркає то на них, то на тебе.

— Во, б[...], нажрался! — чуєш від одного з них крилату фразу, що її вже десь і колись чув сьогодні.

— Як потрапили в зону урядового метро? — наливається жорсткістю старший.

— Як я сюди потрапив? — замислено повторюєш і на хвилику зосереджуєшся. — А як я взагалі потрапив у цей світ? Як потрапляє сюди кожен з нас? Адже в безмежжі космічного небуття всі ми являємо

собою дивовижний приклад торжества випадковості. Людство — це випадковість. Цивілізація — випадковість. Хоча, з іншого боку, на все є Божественне Провидіння, друзі. І йому заблаглося, щоб я нині склався з чотирьох основних рівнів. Вимкніть, я прошу, хоч оденьку лампу, бо почуваюся, ніби в гестапо. Очам болить. Дякую! Найперший рівень моєї нинішньої духовності — це пиво, випите на Фонвізіна. Там же випите і червоне вино становить другий, багато в чому визначальний, рівень...

Понад самісінькою твоєю головою щось свиснуло — певно, куля.

— Я спрашиваю, як ти попав в охорню зону? — нетерпеливиться старший.

— Про це питаєте в тих, хто її охорнює, — знизуєш плечима із простодушністю якого-небудь Омелька з водевілів просвітанського періоду. — А я розповідаю вам про значно важливіші й цікавіші моменти. До речі, згадав! Не чотири, а цілих п'ять рівнів становлять нині мене! Бо над червоним вином залягає ще самогонка, випита знову ж таки на Фонвізіна!..

— Рибка какая-то дохлая, таріш капітан, — доповідає результати обшуку бородатий.

— Так, — дещо спокійніше “таріш капітан”. — Я затримую вас. Для в'яснення обставин. Руки можете опустити.

— Дай вам, Боже, здоров'я, — дякуєш. — А ви взагалі хто будете?

— Капітан Цибульков, командир загону по винищенню щурів імені Фарабундо Марті, — підносить він долоню до свого берета. Честь віддає чи що?

— О, то це ви! — радієш такій непересічній зустрічі, але не встигаєш як слід натішитися, бо той самий бородань зав'язує тобі очі світлонепроникною хустиною і тоді штовхає тебе у спину чимось дуже твердим і неприємним.

— Вперёд, — каже.

І тобі залишається тільки виконати це розпорядження. Відчуваєш, як вони беруть тебе досередини, хоча про яку там утечу можна мріяти у твоєму становищі, але ти зусібіч оточений щуроловами-інтернаціоналістами, і ви йдете спершу тунелем, отим мертвим таємним відгалуженням, по якому нині не мчать потяги метро, потім кудись повертаєш, здається, в якусь браму, потім ідете сходами вниз — знову вниз! — потім хтось із них набирає якісь цифри на щиті блокування, і якась стіна, мурована ще невільникими Івана III, розсувається, але ти можеш лише здогадуватися про все це: про рухомі стіни, написи старослов'янською в'яззю “ПОСТОРОННИМ ВХОД ВОСПРЕЩЕН”. І збоку виглядає все це, вочевидь, надто кумедно: ватага переозброєних диваків у тяжких, майже хокейних, обладунках під плямистими комбінезонами пильно й невсипно веде кульгавого обдертого п'яничку з величезною й, коли не брати до уваги сома, порожньою торбою в руці. Але якщо зважити на факт, що за японським літочисленням ти, фон Ф., — самий що не є Щур, то відразу вимальовується абсолютний сенс усього. Щуролови піймали щура. Слава щуроловам, щурові ганьба!

Бо справа в тім, що ось уже протягом року Москвою повзуть чутки, підкріплені жовтою і не лише комуністичною пресою, ніби в нетрях метрополітену завелися велетенські, з добру вівчарку завбільшки, щури. Вони безжальні та знавіснілі, все живе моментально роздирають у клоччя, позаяк товщина їхніх різців сягає одного сантиметра! Вони ненаситні у пожиранні й копуляції. Наділені сатанинською хитрістю та здатністю орієнтуватися в лабіринтах метро, ці породження екологічних катаклізмів, ці мутанти Антихриста, ці апокаліптичні почвари, або — що гірше — штучно виведені в заокіанських лабораторіях і закинуті в наші підземелля бестії фактично робляться господарями московських надр. Раніше вони

давали знати про себе лише вночі. Зараз почали з'являтися навіть удень, причому на досить людних станціях, як наприклад, “Барикадная”, сіючи там паніку і смертельний переляк, а на станції “Беговая” вони навіть були на деякий час захопили ескалатор і тримали його під своїм контролем. Відтіснити їх у глибину тунелю вдалося тільки за допомогою потужних лазерних установок, що ними свого часу був зупинений і навальний наступ хунвейбінів на радянсько-китайському кордоні. Поїзди метро тепер часто й непередбачено змушені гальмувати посеред перегону. А пояснення цьому просте: кількість щурів зростає і їхні скупчення на рейках робляться такими густими, що колеса просто грузнуть у розчавлених щуриних тілах. Ці жертви з боку щурів, однак, не здаються вічними: мерзенні тварюки дедалі краще пристосовуються до ситуації. Ними вже загризено кілька машиністів, а ще кілька доведено до божевілля, і тепер їх ізольовано від суспільства у клітках і казематах психіатричного інституту імені академіка Снежневського. Проте ці факти зберігаються в найсуворішій таємниці, за розголошення якої відповідного функціонера карають вірною смертю — довічним засланням у московські підземелля. Родинам покійних і збожеволілих було повідомлено, що бідолахи пропали безвісти, випадково переплутавши колії й заїхавши у нікому не знані тупики.

Від певного часу все, що пов'язане з метрополітенівськими щурами, оповите надзвичайною службовою секретністю. У московському кафе створений спеціальний підрозділ з кількома лабораторіями. Ведуться якісь дослідження за участю кращих науковців, екстрасенсів і тибетських ченців. Сформовано добровільні боївки з колишніх афганців, які ночами прочісують підземну Москву і безжально шматують розривними кулями будь-кого, хто трапляється їм на шляху і бодай віддалено нагадує щура. Це міцні й самовіддані хлопці. І зараз вони кудись женуть тебе, фон Ф. І дякуй Богові, що вони із самого початку не вшпарили по тобі кількома чергами, аби потім, скрушно похиливши голови, трошки зажуритися.

Вони йдуть мовчки, зусібіч тебе оточивши, а ти все намагаєшся їх розговорити.

— Гей, хлопці, — кажеш, — я завжди подивляв вашій сміливості та жертвовності. Ви єдині, ким може по-справжньому пишатися це наскрізь розкладене суспільство. Крім членів політбюро, звичайно. Хоча, з іншого боку, якщо ти не вмієш більше нічого, крім як пускати з носа бульки, а з автомата черги, якщо м'язи твої ще молоді, а мозкові звивини ще недостатньо звивисті, якщо в омоні вакансій немає у зв'язку з особливою престижністю цього гуманістичного підрозділу, то, мабуть, і справді залишається лізти під землю й ганяти щурів. Але все-таки я хотів би знати, що кажуть вам ваші кохані, подруги, ваші дружини та сестри, коли, відстрілявши тяжку нічну зміну, ви змиваєте із себе у ванні чорні згустки і клоччя налиплої шерсті? Або коли знаходять напوماцки у ваших кишенях скручений, мов шпагат, відрубаний голий хвіст півметрової довжини? Чи люблять вони вас так само, як і раніше? Чи віддають охоче весну свого тіла в коханні?.. — Заохочений їхньою отупілою мовчанкою, продовжуєш: — Адже справа тут уже не так у щурах, як у потребі когось винищувати. Усе життя я доводив собі та іншим, які мене, правда, не розуміли, що світ цей занадто брутальний, аби можна було його змінити на краще за допомогою слів, але й занадто ніжний, аби щось у ньому змінити за допомогою куль. Тобто навпаки. Ну, ви самі розумієте. Появу в метрополітенівських надрах раніше не знаного науці — маю на увазі порівняльну біологію — різновиду щурів слід лишень вівати з точки зору буттєвого збагачення. Хоча сам по собі кожен окремо взятий щур, у тому числі і я, безперечно, втілює в собі якусь частку зла і виступає активним його... е-е... поборником. І все ж мені чомусь неймовірно шкода цих зухвалих, непокірних, цих неповторних, погодьтеся, створинь.

Маю на увазі щурів як вищу стадію еволюції. Хоча вас мені так само шкода. Бо ви, як і щури, винищені вами, — чи не найостанніше з породжень імперії, її лебедина пісня. І саме тому у вашій війні не буде переможців і переможених, а будуть самі лише жертви...

Ти міг би ще з півгодини розвивати цей свій безглуздий блазеньський монолог, фон Ф., якби раптово й без попередження тебе кудись не заштовхнули, аж ти впав на тверду і зимну поверхню, здається, на голий цемент.

— Поп[...] мене тут еще, Жан-Поль Сартр драний, — незлостиво буркнув юний капітан Цибульков, здираючи з очей твоїх полуду.

Це була клітка. Досить, на щастя, простора клітка посеред тісного, задушливого й вогкого приміщення, освітленого настільки тьмяно, що це могло нагадати хіба що “дежурний свет” у нічній казармі. З трьох боків клітка була відокремлена від світу (хе-хе!) грубими ґратами. З четвертого боку, за твоєю спиною, була стіна із зачиненими дверима, за якими щось люто вовтузилося і скавучало, але ти ніяк не міг визначити, що саме.

— А взагалі, капітане, на якій такій підставі ви поводитесь зі мною, наче я котрийсь із ваших щурів? — згадав ти нарешті про засадничі права людини.

— Вас затримано в зоні урядового сполучення і зв'язку. Цього достатньо, — чітко пояснив той.

— Достатньо для чого? — поцікавився ти.

— Для всього, — пообіцяв капітан.

І наказав одному зі своїх орлів зачинити клітку ззовні. Бо там були ще одні двері, ґратовані. А сам пішов — вочевидь, кудись і комусь доповідати. З'ясовувати обставини.

— Імперія цікава тим, що деякі обставини в ній з'ясовуються по кілька сот років. Потім усіх реабілітовують — і жертв, і катів, — але це вже не має ніякого значення, — кажеш ти і, позіхнувши, западаєш у дрімоту, притулившись спиною до холодних металевих дверей, об які щось кидається й шкребеться.

Можливо, через триста років археологи знайдуть твій скелет...

Однак із твого наміру років триста поспати не вийшло нічого. За якихось п'ять хвилин ти відчув на своєму плечі лагідну і важку руку.

— Якого ще хріна? — захрипло поцікавився ти, насилу підіймаючи свинцеві повіки.

Перед тобою вклонявся добродій з невизначеною зовнішністю, але в костюмі та при краватці, які, зрештою, дисгармоніювали з навколишньою ситуацією.

— Отто Вільгельмович? — з'ясував він.

Цього вистачило для тебе. Необхідності махати перед твоїм носом червоним посвідченням уже не було, хоч він усе-таки дисципліновано помахав.

— Дуже тішуся нашою зустріччю, — всміхнувся.

— Радість людського спілкування, — сумно зітхнув ти.

— Ну, даремно ви так, — ще сердечніше завсміхався він. — Називайте мене надалі... е-е... Сашком.

— Не буду, — відрубав ти. — Все одно ніякий ви не Сашко.

— Усе це відносно, пане фон Ф., запевняю вас, — переконливо сказав він. — Яка різниця, як називається оце тлінне тіло? Головне — безсмертна душа. А вона не має земного імені, затісне для неї будь-яке з імен людських. Якоюсь мірою й ви не Артур... Та сидіть, сидіть...

Він мав куди більше підстав на те, аби сказати “та лежить, лежить”, але за старою службовою звичкою допустився неточності.

Сів посеред клітки на стілець, якого, певно, приніс сюди сам для себе.

— Я трохи покурю тут у вас, нічого? — ввічливо поцікавився.

— Почуйте себе, як удома, — порадив ти.

Він щиро зареготався.

— Завжди цінував ваш тонкий, дещо недобрый, чорний гумор. Ці натяки, ці узагальнення, ці несподівані паралелі й метафори! От і зараз ви не просто вжили традиційний вислів “як удома” стосовно до — сміх казати — клітки. Мені здається, що таким чином ви насамперед висміяли всю нашу соціалістичну батьківщину. Чи не так, Вільгельмовичу? — і він фанатично затягнувся димом.

— Звичайно, — кивнув головою ти. — Але це тільки між нами, — додав пошепки. — Більше нікому про це не кажіть.

— Ну, що ви! — “Сашко” знову розвеселився. — Це є цілком нормальна думка. Я шаную добру сатиру! Ви ж знаєте, що в нас тепер вільне виявлення сатиричних думок. Як кажуть, демократія — прекрасна річ, але нічого гіршого людство вигадати не могло. Так що криміналу у ваших словах немає анітрохи. Інша справа — якби ви задумали насильницьке повалення існуючого державного ладу...

— Неіснуючого, — виправив ти його.

Він з розумінням закивав головою.

— Ситуація з нашим державним ладом і справді складна, тож я поділяю вашу стурбованість. — Сигарета, здається, була досить вогкою, бо раз у раз гаснула, і йому доводилося знову й знову лізти до кишені штанів по сірники. — Але справа не виглядає цілком безнадійно. Усі наші плани пов'язуємо зі згуртуванням здорових патріотичних сил, котрі поки що діяли назагал розрізнено. Курва мама, вже скоро тиждень, як гнию під землею, аж сигарети відсиріли!

— І що ви тут робите? — знехотя запитав ти.

— Ми й самі не знаємо, — довірливо пояснив “Сашко”. — Якась глобальна подія, хтось із кимось тут зустрічається. А ми, так би мовити, на посту. Принагідно отримали інформацію про ваше затримання. Вирішили трохи розважити старого знайомого. До речі, як вам моя українська?

— Бажає гіршого, — зауважив ти. — Надто правильна, і це відразу робить очевидно вашу професію...

— Десять років у цій засраній Москві, а рідної мови не забув, — похвалився “Сашко”. — Очолюю в нашому комітеті первинний осередок товариства української мови. До речі, вірша недавно написав!.. Як я міг забути?

Він поліз рукою до тієї ж кишені у штанах і видобув з неї якийсь затертий клаптик паперу.

— Послухайте, Вільгельмовичу. Це такий філософський вірш, під класичних японців зроблений:

На жовтих лініях осіннього листка

Читаю вірш

Про перші бруньки весен...

— Ну, як вам? — схвильовано запитав, у черговий раз розкурюючи погаслу сигарету.

— Вторинно, — оцінив ти.

— А я хотів просити вас, щоб ви посприяли його опублікувати, — розчаровано зізнався “Сашко”. — Я дуже хотів би надрукуватися. У журналі “Вітчизна” або “Київ”...

— Може, краще в “Сучасності”? — запитав ти.

— А ви посприяєте? — підморгнув “Сашко”.

Ти скривився й замовк.

Він довго розкурював нову сигарету. Тоді задумливо процитував когось:
— О мово рідна, що без тебе я?

— Гівно, — відповів ти йому.

— Перепрощую? — не зрозумів “Сашко”.

— Я мав на увазі, що без рідної мови жоден чекіст нікуди не годиться.

— От ви, називаючи мене чекістом, безперечно, хотіли якомога сильніше мене поранити, глибше образити, вказати мені на моє місце чи щось подібне, — зненацька посуворішав “Сашко”. — Але ж не забувайте, благаю вас, про те, що ви затримані у зоні урядового зв'язку, а це можна розцінити як тероризм і спробу насильницького повалення. До того ж, не далі як хвилину тому, ви назвали Москву “засраною”, що цілком підпадає під статтю про розпалювання міжнаціональної ворожнечі...

— Овва! — дещо збентежився ти. — Наскільки пригадую, це саме ви назвали Москву “засраною”, і я, хоч до деякої міри поділяю таке ваше означення, проте не можу нести відповідальність за сказане вами... Втім, усі ми — тільки відголоски великого Світового Дзвону, і жодне наше слово не народжується само собою. Хто це там, до речі, постійно глумиться за стіною?

— Тішуся, Вільгельмовичу, що ви нарешті поставили це питання. І з особливою радістю сповіщаю: за стіною перебувають двоє захоплених нами піддослідних щурів. Це яскраві представники отих підземних чудовиськ, про яких останнім часом стільки всюди пашталакають. Вони вже скоро тиждень, як не годовані, і закінчиться це повинно тим, що один із них зжере іншого. Так що подумайте...

— Відчуваючи деяку тінь погрози у вашому повідомленні, — почав ти, — смію припустити, що дослід над зголоднілими щурами можна розширити, поповнивши число його учасників одним поетом. І, хоч нуртує в мені недоброї пам'яті “крепкій виноградний напіток”, то все ж хочу спитатися: що від мене вимагається цього разу?

— А зовсім нічого, — сліпучо всміхнувся “Сашко”, затоптуючи в підлогу нарешті докуреного недокурка. — Нічого ми від вас не хочемо, Вільгельмовичу. Вже не хочемо нічого. Ви ж, напевно, сподіваєтеся, що ми вас поставимо перед вибором, перед моральним рішенням, і ви зробите свій вибір, і загинете смертю хоробрих! Ні, коханий! Жодного вибору! І жодної вічності для вас. Бо чим ви можете нам знадобитися? От хіба лише дослід над вами поставити, невідомий скелете...

— Пограйте-но краще на мій флейті! — заявив ти, водночас почувши тремке перебігання драгунського полку мурашок по спині.

— Розумію, що ви маєте на увазі під флейтою, однак не ображаюся, — закурив “Сашко” нову сигарету, котра відразу й погасла. — І все ж погодьтеся, що таким чином ми виконаємо з вами необхідну світові санітарну функцію. Бо немає жодного сенсу в існуванні на світі такого непотреба, як ви.

— Це вам так здається, що немає! — ображено буркнув ти.

— Немає, Вільгельмовичу, запевняю вас, що немає! Існування це не виправдане із жодної точки зору: ані з теологічної, ані з екологічної, ані з громадянсько-патріотичної. Візьмімо, для прикладу, день ваш сьогоднішній, день ваш суботній. Почався він властиво з того, що в гуртожитській душовій ви провели незаконний статевий акт з громадянкою Малагасійської республіки Татнакетеа. Бідна дівчина і досі вважає, що то на неї зійшов Ананмаалхоа — дух плодючості, овочівництва та дітородності. Потім ви цинічно пиячили на вулиці Фонвізіна, де виголосили націоналістичну расистську промову, в якій закликали, блюзнірствуючи, проливати кров в ім'я чистоти пива. Потім ви вчинили розбійний напад

на помешкання Галини К., співробітниці підпорядкованого нам Інституту отрут і нетрадиційних способів умертвіння...

— Галя, — ледь чуто прошепотів ти, геть уражений.

— Так, Галя, — підтвердив “Сашко”. — Жінка, що готова була на все заради вас. Ви, однак, діяли, як завжди, по-зрадницьки. Це ваш стиль, фон Ф. Одних жінок зраджувати з іншими, а тих інших — ще з іншими і так далі. Так само було й сьогодні. У випадку з Галиною К. вас більше приваблювала гаряча ванна. Ви жорстоко розправилися з нещасною жінкою, до речі, росіянкою за національністю, і це я розцінюю як прояв українського націоналізму, так само, як проявом расизму вважаю ранкове звалтування вами малагасійської поетеси Татнакетеа...

— Їй було приємно, — спробував ти зупинити цей потік.

— Приємно? — “Сашко” знову прециро зареготався. — Чорнота вашого гумору не знає меж, Вільгельмовичу. Нічого, скоро вам також буде приємно. Чуєте, як розпалюються ваші сусіди щури в очікуванні суботньої вечери? Однак продовжимо перелік ваших найновіших подвигів. Цей чорний перелік потроху робиться справжнім мартирологом. Від закликів і промов ви перейшли до дій. Бо, крім усього іншого, ви є прямим співучасником терористичного акту в “Закусочній” на розі Нового і Старого Арбату. Внаслідок ваших злодіянь, що призвели до вибуху поки що невідомого нам походження...

— Граната Ф-1, — пояснив ти.

— ...дякую, отже, внаслідок ваших дій загинули представники всіх націй та народностей Радянського Союзу. Фактична мета вашого замаху — дестабілізація й деструкція. Власне кажучи, то був замах на радянський народ як на нову історичну спільноту.

— Далі, — простогнав ти.

— Прошу дуже! Протягом дня ви кілька разів телефонували до такого собі Кирила Ст., що відомий нам як пробандерівський діяч, близький до рухівсько-гетмансько-мельниківських кіл, котрий зараз намагається заснувати в Москві підривну газетку. Але й тут ви поводитися розтлінно, фон Ф. Бо так і не спромоглися прийти на зустріч зі згаданим Кирилом. Натомість, пустивши слинку при спогаді про форму ніг Кирилової співмешканки, ви спробували спокусити її, викликаючи на побачення біля магазину “Дитячий світ”.

— Я не призначав їй побачення, — гірко скривився ти. — Ваші підслуховуючі апарати мають підозрілу здатність перекручувати і прибрхувати.

— Це мало що змінює у вашому вкрай непривабливому моральному обличчі, фон Ф., у вашій, даруйте відвертість, аморальній морді. Але за інформацію дякую — обов'язково випишу пістонів кому слід з підвідділу прослуховування — зауважте, про-слуховування, а не під-, як ви оце щойно назвали, уже не вперше з'ясується, що вони охоче додають від себе всіляку романтичну херню. Певно, блетрист якийсь там завівся на зразок вас, Вільгельмовичу!

— Продовжуйте і не відходьте від сюжету, — попросив ти.

— Сюжет вам відомий краще, ніж мені, — пирхнув “Сашко”, нестерпно довго розкурюючи нову сигарету. — З метою проведення наступного терористичного акту, тепер уже в зоні урядового зв'язку, ви спустилися в допоміжні приміщення “Дитячого світу”. Тут жертвою вашої злочинної бездіяльності стала ще одна чудова людина, — голос “Сашка” ледь затремтів, — батько двох дітей, багатолітній наш помічник, агент для особливо делікатних доручень “Циганський Барон”.

— Це той, що втопився у гівні?

— Той самий. Президент уже підписав указ про присвоєння йому

звання Героя Радянського Союзу посмертно, — дещо врочистішим тоном виголосив “Сашко”.

— У такому разі хай ваш президент потурбується і про повернення мого авіаквитка, — зісно пожартував ти.

— А хто поверне діточкам їхнього татка? — суворо запитав “Сашко”.
— Ні, фон Ф., не знадобиться тобі вже авіаквиток! Ї не сподівайся!.. Ми вміємо карати!.. Ми тебе навіть у Мексиці знайшли б...

— У Мексиці, — виправив ти його.

— Що?

— За новим правописом, має бути “у Мексиці”...

— Та один хрін — хоч у Мексиці, хоч у Мексиці, — однаково тобі гаплик! Днями підписано особливо таємну інструкцію — кажу це тобі як такому, що все одно нікому вже про це не розпатякає, — так от, таємну інструкцію про використання щурів нової генерації при розгонах несанкціонованих зборищ, а також під час надзвичайного і військового станів. Сьогодні врешті отримано дозвіл Комітету конституційного нагляду на проведення дослідницько-експериментальних робіт. Ти будеш першим, фон Ф.! Можеш пишатися. Агентам “Каїнові”, “Вельзевулу” та “Жириновському” буде оголошено подяки. Агент “Циганський Барон”, як я вже сказав, буде відзначений окремо. Зараз, мої хороші, зараз! — ласкаво зашелестів він, звертаючись до чогось великого й волохатого, що дедалі нетерплячіше скавучало за стіною.

— Єдине, в чому я помилився, — стомленим голосом почав ти, — це те, що повірив у можливість свободи. Однак свобода виглядає ілюзорно, як вдало відзначив в одному зі своїх віршів Андрухович!.. А жаль...

Звідкілясь напливала самотня скрипка. Її робилось дедалі більше, вона створювала якесь нелогічне й пронизливе тло, вона розпадалася на інші звуки, інші інструменти — і невдовзі то вже був оркестр, що вибухав усе енергійнішими акордами. Звуки долітали звідкись згори, з-над стелі, можливо, там угорі був театр, якийсь особливий підземний театр або звичайний Большой, в якому щойно розпочалася вистава. Музика робила все значно вагомішим і глибшим. Ти відчув, що треба сказати щось вічне.

— Проклинаю імперію, — вимовив ти з інтонаціями східного пророка.

— Ти?! Що служив їй вірою та правдою? — і “Сашко” сардонічно зареготався, а може, й закашлявся від надто вогкої сигарети.

Величні і водночас розгнівані переливи тромбонів та валторн змусили тебе відповісти палко й сердито:

— Я не служив їй вірою та правдою! Ї я не винен зовсім, аніскільки! Бо жоден із гріхів жахних імперських не вліз у душу, к тілу не прилип!

“Сашко”, що в цю мить зірвався зі стільця і рвучко заходив по клітці, мов підстрелений лев, заатакував тебе не менш пристрасним речитативом:

— Не винен? Дуже зручно ти це вигадав! Перед самим собою тільки винен?! Мовляв, мої гріхи — мої турботи!.. Це ти, що тільки зраджувати вмів? Це ти, що підписав папір про зраду?! — Над головою в нього щось висвітлювалося. Це міг бути й німб. — А як же ті порубані, побиті і ті, котрі у вічній мерзлоті — десятки, сотні і мільйони тисяч?! Ти підписав колись — і душу вбив!..

Його слова то потопали, то виринали з бурхливого музичного моря. Партія смичкових робилась дедалі нервознішою й вимогливішою. На щастя, звідкілясь із надр композиторського задуму видерся самотній у своєму всепрощенні гобой. Це дало тобі змогу звестися духом:

— Я рятував життя — чуже, єдине, але дорожче, врешті, від отих абстрактних мільонів, сотень тисяч...

— Ти? Рятував? Життя? Чуже? — і знову він демонічно, люто засміявся, окрестр знову вдарив невблаганно, затих гобой, натомість грім литаврів і барабанів перебив усе. — Ти здатний рятувати лиш себе! Ти

рятував себе завжди і всюди! Але й себе ти нині не вряту-у-у-єш! — останню фразу було досить вдало вписано у музичне тло і проспівано напрочуд соковитим тенором.

— Ну, що ж, — зітхнув ти, — так тому і бути. Я це життя любив — з усім паскудством, хоч це паскудство й мучило мене. Однак не вб'єте ви мене цілком — я залишив слова, слова, слова... Слова, слова, слова... Щури безсилі — прогризти діри у моїх словах, — вони летять за вітром, як листки, — нехай летять же — хтось колись почує. Всього мене не знищить вам цілком — я в серці маю те, що не вмирає!..

Темп оркестру наростав. Це було якесь суцільне “алегро нон мольто”, “престо фуріозо” чи щось подібне. “Сашко” вже не встигав за музичними фразами, рубаними й рішучими. Тож устигав тільки перепитувати:

- Ти залишив слова, слова, слова?
- Я залишив слова, слова, слова!
- Тебе всього не знищить нам цілком?
- Всього мене цілком не знищить вам!
- Ти в серці маєш те, що не вмирає?
- Я в серці маю те, що не вмирає!

Власне кажучи, цей заключний дует вийшов досить злагодженим і мелодійним. Твій зірваний захриплий фальцет вдало переплітався із солов'їним “Сашковим” тенором. Якийсь час іще лунав оркестр, завершуючи всю сцену потужною і трагічною, та все-таки, в чомусь найсуттєвішому, оптимістичною кодою. Нарешті все змовкло. І замість бурхливих оплесків глядацького залу ти почув чимраз агресивніше харчання й повискування з-за спини. Здавалося, що ув'язнені почвари шкребуться вже не у двері, а безпосередньо у твій светр.

— Отож-то, — кивнув головою на зачинені двері дещо засапаний “Сашко” і, дїставши носовичок, повитирав з чола ріденькі краплини поту. Всього себе віддав музиці. — Тепер готуйтеся, фон Ф., — покивав пальцем. — А проте, перш ніж перейдете у стан неперетравлених решток, маєте нагоду покращити свій грїховний баланс. Вас чекає, як кажуть німці, айне юберрашунг!

— У умляют, — виправив ти його.

— Один хрін, — сказав “Сашко” і, взявши стїльця з інвентарним номером на ніжці, вийшов із клітки.

Клітку він зачинив на ключ.

Уся ця стихійна забава зі щурами, кліткою, розпухлим коліном і оперовим чекїстом здалася тобі чимось украй дурнуватим і зовсім неправдоподїбним. Не дивлячись на те, що задня стїна вже аж трїчала і ходором ходила від знавіснілої нетерплячки зачинених за нею чудовиськ, ти поки що не надто хотїв вірити у страшну перспективу. Випите за день, вочевидь, і далі робило своє, тож ти виришив усе-таки поспати і навіть замовив для себе у відповідній небесній канцелярії сновидіння про Венецію. Але, навіть не встигнувши доплисти водним трамвайчиком від Тронкетто до площї Св. Марка, був розбуджений чисєюсь новою появою у твоїй клітці.

А то була Галя. Вона приклала свій палець тобі до вуст, і ти, за старою любовною звичкою, почав пестити його. І раптом відсахнувся, як від гадюки, згадавши, що вона — їхня спільниця. Але Галя випередила твої можливі докори.

— Мене викликали за службовим обов'язком, — пояснила. — Я повинна зробити тобі кілька уколїв...

— Навіщо, Галю?

— Для чистоти експерименту.

— Для якої чистоти — моральної?

— Перестань хоч зараз, — тихо сказала, проте в голосі її не було ані краплини злості. — Знімай штани.

— Я хотів би померти з гідністю, Галино.

— Ніхто не претендує на твою гідність. Але штани треба зняти.

На ній був якийсь вельми офіційний костюм, щось на кшталт жіночої уніформи, хоча досить обтислої, з виразно коротенькою спідничкою. Трохи пахла горілкою, проте загалом трималася незле. Не дивлячись навіть на дещо підпухлу вилицю.

— Розумієш, Галю, я хотів би померти струнко, без галасу і спотвореного обличчя, крім того, я не хотів би у передсмертній агонії накласти в штани...

— Отож і скидай їх, — наполегливо повторила вона.

— Ти можеш зробити так, щоб я помер красиво і з героїською піною, е-е, пісню на вустах? — запитав ти, слухняно розстібаючи перший гудзик. — І взагалі, поясни мені суть експерименту. Маю я право бодай на це? Що за маразми діються у цих ваших підземеллях! Спочатку мені повідомляють, що запакують до голодних шурів. Потім я дізнаюся, що мене колотимуть у дупу задля чистоти експерименту. І все це є нічим іншим, як приготуваннями відповідних структур до повсюдного запровадження військового стану!..

Вона відклала набік свою торбинку зі шприцами. І знову палець її ліг тобі на уста.

— Мовчи, — сказала зовсім тихо.

— Не можу мовчати! — тріпнувся ти, але відчув, що інша її рука вже розстібає на тобі дальші гудзики.

Вона була чудодійна, ця її рука. Ти аж завмер від приголомшення, а вона прийшла до тебе, як стара знайома, і досить легко потрапила туди, куди прагнула. Це була музична, віртуозна рука. Вона робила тебе сильним. Вона давала тобі надію.

Ти швидше відчув, аніж побачив, як Галя скинула жакет і сорочку. Вона повзла по тобі, немов королева змії. Ти весь оповився її тілом, ти поринув у нього, як у хвилю, розкошуючи в запаморочливо-збудливому її сичанні. Її губи мандрували тобою, наче лісом. Вони побували всюди. Але рука! Продовжувала робити свою справу, аж ти зімкнув очі, аж задихав тяжче, уривчастіше.

— Мовчи, — сичала королева змії.

Занурювалася в тебе все глибше і глибше. Пахла горілкою, пахла дощем і травою. Ти залишався нерухомим і водночас уже плив кудись. Так, то були хвили. Нарешті рука, ота її рука вже випірнула з глибин і, наче сліпуча птаха, перелетівши твоїми грудьми, заночувала у волоссі. Аж тоді ти згадав, що також маєш руки. І вони почали свою подорож. Це було змагання рук — твоїх, ще недолугих і таких неслухняних, та її, чудотворних, теплих і щедрих. Вона допомагала тобі кожним своїм рухом, вона текла назустріч тобі, аж поки ви удвох не звільнили її від зайвого одягу.

— Я збожеволю від тебе, — прошепотів ти.

— Мовчи, — повторила вона.

Слова могли тільки нашкодити. Для них не було місця. Вони були геть недоречними. Вони нічого не означали. А слова мусять щось означати.

Нарешті вона тихенько скрикнула. Це був ще тільки початок, але ти вже бачив пільму, прошиту блискавицями. І тому вона робила все, аби ти витримав. Вона любила кожну найменшу частинку тебе, вона майже співала про це своїм ненастанним “мовчи, мовчи”, і вже важко було здогадатися, хто ким жертвує — так самовіддано приносила вона все, що могла. І ти побачив ясну дорогу невідомого палючого дня, ти відчув спеку, відчув, що танеш, зіходиш чимось ніжним і білим, ти зробив

останнє зусилля і вкрився білим цвітом, наче райський кущ, і врешті потонув у такому невимовному морі ніжності, глибше за яке вже немає нічого, нічого, нічого...

— Я принесла тобі плащ, — мовила вона за хвилину, вже майже одягнута. — Я випрала і висушила його.

Подала тобі сіруватий згорток, видобутий звідкись із напівтемряви.

— Дякую, але для чого він мені? — кисло всміхнувся ти. — Хочеш, аби ті паскуди розшматували його своїми страшними різцями?

Вона присіла поруч із тобою й закурила.

— Розкажи мені все-таки, в чому справа? Що за експерименти ви тут провадите? Чому саме ти? Чому ти з ними?

— Я не винна. Я хотіла займатися своєю наукою. Зміями, отрутами. Вони надали мені таку можливість.

— Чи є в мене хоч якісь шанси? Чи зможу я чинити щурам належний опір?

— Для чистоти експерименту я повинна була ввести тобі деякі речовини. Вони паралізують. За неповних двадцять хвилин після уколу перетворююся на рослину. Йдеться, власне, вже не про тебе, а про те, чи подіють ці речовини в подальшому на щурів. Адже вони — так само живі істоти, підвладні певним біологічним законам. Розумієш, останнім часом режим усе менше надій покладає на військо. На міліцію, зрештою, теж. У випадку загострень і силових зіткнень він може жорстоко прорахуватися. Велетенські щури, запущені на демонстрантів, це щось надійніше, правда ж?..

— І ти береш участь у цьому злочині?

— Ми щодня беремо участь у якомусь злочині, коханий. Самі того не розуміючи. Але в цьому, про який ти кажеш, я поки що не задіяна.

— Ти не будеш мене колоти, мила? Дай мені можливість загинути не рослиною. Я копатиму їх ногами, поки зможу. Зрештою, в мене пошкоджене коліно, але я хотів би триматися до останнього... До речі, я не надто боляче вдарив тебе сьогодні?

— Пусте. То я була в усьому винна. Я перша почала. Ти тільки захищався.

— Вибач, якщо я приніс тобі страждання.

— Я дуже не хотіла, щоб ти йшов. Але тепер це вже не має значення. Тобі хоч іноді, хоч трохи було добре зі мною?

— Мені було фантастично.

— Мені теж.

— Дякую, мила. Ти моє останнє велике кохання.

— Тобі так тільки здається. За кілька хвилин ти зовсім забудеш про мене.

— За кілька хвилин я забуду не тільки про тебе. А втім, що я говорю? Хіба це тіло, яке зараз буде пошматоване, — це справжній я? Ні, справжній я тебе не забуду. Я мав можливість переконатися в тому, що мертві не забувають живих.

— Ти дуже забобонний! Українці всі такі забобонні? Знаєш, коли я була маленькою, то також вірила у щось подібне. У те, що духи померлих залишаються біля нас, уночі кружляють довкола наших ліжок і п'ють молоко на кухнях... Але мій чоловік помер і ніколи більше не приходив до мене...

— Ти мала чоловіка? Але ж ти не розповідала мені про нього! Чому він помер?

— Ах, дурна необережність у поводженні з гадюками!.. Він любив п'яним заходити до серпентарію...

— Він багато пив?

— Як вуж. Власне, був хронічним алкоголіком. Хоч і дуже любив

мене. Але квасити любив ще більше. Кілька разів намагався мене зарізати. Це йому так не минулося.

— Ніщо просто так не минається. Я хочу підбити деякі підсумки, Галю. Моє життя виявилось не таким уже й довгим, як пророкували мандрівні цигани і вчені астрологи, але, що прикріше, не таким уже й блискучим. Я намагався не мати ворогів і подобатися всім без винятку, пам'ятаючи, що єдиний мій найлютіший ворог — це я сам. Але подобатися всім без винятку виявилось неможливим. Ніхто не схотів запідозрити мене у добрих намірах. Настільки вони всі були між собою розсварені. Тому будь-яка моя спроба віднайти гармонію завершувалася тим, що мене гнали. Більше того, я побачив, що цей світ тримається на ненависті. Вона його єдина рушійна сила. І я хотів утікати від неї. Хотів здійснити навколосвітню подорож, але мені не вистачило грошей навіть для того, аби доїхати кораблем до Венеції. Тому я задовольнявся снами, коханнями і міцними напоями. Бо пияцтво — також різновид подорожі. Це подорож по звільнених півкулях свідомості, а значить, і буття. Одного чудового дощового травневого дня, тобто сьогодні, будучи в дещо потьмареному стані, я за якимось бісом опинився в підземеллі. Проте, як щойно з'ясувалося, це була тільки ілюзія, наївна зашмаркана самоомана, коли я вважав, буцімто дію цілком самостійно, за своїм власним незалежним планом. Насправді мене сюди привели. Як підданий імперії, власник її пашпорта і учасник багатьох референдумів, я виявився кулею певного цікавого більярду. Тепер залишилося востаннє пхнути її.

— Ти надто понуро дивишся на речі, — всміхнулася вона, поклавши руку тобі на плече.

— Маю на це деякі підстави. Погодься, мила, дивно було б, якби саме зараз я почав виголошувати щось грайливе і життєрадісне. Чуєш, як збуджено хекають оті тварюки за стіною? Знаєш, я досі не можу повірити, що мене чекає двобій із ними. Ти не маєш для мене меча або принаймні ножа для відкривання консервів?

— Я хотіла втримати тебе будь-якою ціною. Але досить швидко зрозуміла, що це марна справа. Ти не схотів би забрати мене у свою навколосвітню подорож. Надто любиш різноманітність у жінках. Я не маю для тебе меча. Усе, що я змогла, — це випрати твій плащ, доволі вже заяложений плащ старого волоцюги, і принести тобі кілька хвилин ніжності на прощання.

— Дякую, серце. Чи будеш ти мати якісь службові неприємності, коли з'ясується, що ти не зробила мені тих засраних уколів?

— Ти забігаєш надто далеко. До чого ці питання? Про які службові неприємності може йти мова, коли ми з тобою прощаємось?

— Маєш рацію. Ти завжди її маєш. Вибач. Просто я дуже хотів би, щоб у тебе все було чікі-пікі. Щоб наступний твій чоловік був не слабодухим нудним алкоголіком, а принаймні вдячним і стриманим мазохістом. Я любив би твого чоловіка майже так само, як тебе. Крім того, я мрію, щоб тобі ловилися тільки найотруйніші змії, вертляві і досконалі. Щоб ти не мусила жити у тому порожньому домі, котрий розвалюється на очах. Я купив би для тебе невеличкий палац у Південному Тіролі, якби мені вистачило на нього грошей... Як усе це виглядатиме далі?

— Що саме?

— Ну, моя смерть. Мене силоміць заштовхають туди?

— Не питай мене про такі речі.

— Це службова таємниця?

— Це світова таємниця. Про те, як виглядає смерть, можуть знати лише ті, що пройшли через неї.

— Мене цікавить технологія.

— Не будь таким жорстоким. Бачиш, мені тяжко не тільки говорити, а навіть думати про це.

— Вибач. Я просто поцікавився. Вважав, що маю право.

— Там, у кишені твого плаща, касета з Майком Олдфілдом.

— Краще б ти лишила її для себе. Це наша музика.

Галя нахилилась до тебе, і ви знову почали цілуватися. “Ось так виглядає прощання”, — подумав ти. З мільярдів жінок цього світу, які були у твоєму розпорядженні, ти вибрав для фінальної сцени саме цю. Щось у тебе відбирали, фон Ф. Не тільки життя, зрештою. Все інше теж. Значно більше, ніж просто життя.

— Коли вони врешті вгмоняться? — здригнувся ти, відриваючись від її солонуватих вуст. — Коли вони зжеруть мене?

— Це магнітофон, — сказала Галя. — Їх там немає.

— Як немає? Що ти кажеш?

— Невже ти міг повірити у таку нісенітницю? Смішний ти, смішний!
— Її очі поблискували в напівтемряві живими слізьми.

— Для чого тоді це все? — ти міцно потер гаряче чоло.

— Для чистоти експерименту. Тобі все одно не зрозуміти — він занадто складний, багатоступінчастий. Спочатку тебе залякують перспективою неминучої жакної смерті. Рідкісної смерті. Потім пара відповідних уколів. І ти робишся дуже м'яким. Паралізованим. І згідним на все. І завжди носиш у собі цей жак.

Вона розбила дві безбарвні ампули, вдаривши ними об підлогу. Тоді розтоптала ногою шприц. Ти відчув, як немилосердно, нестерпно і блискавично вкриваєшся потом.

— Ось тобі ключ від твоєї клітки, — сказала вона. — Зачиниш мене ззовні. Ти маєш ще сім хвилин. Через сім хвилин прокинеться старший групи...

— “Сашко”?

— Може, й “Сашко”. Він вирішив півгодини поспати, поки я зроблю своє, і уколи почнуть діяти. Я лежатиму тут, майже непритомна. Мені навіть прикидатися не доведеться. Я навіть зможу показати їм сліди твоїх ударів. Ти зачиниш мене. Підеш коридором ліворуч. Запам'ятай: скільки б не було поворотів чи розгалужень, завжди повертай ліворуч. Ти зможеш це запам'ятати?

— І що тоді, серце?

— Тоді буде ліфт. Біля нього ходитиме вартовий, але ти щось вигадай, бо це твоя єдина можливість.

— Що, що я можу вигадати, мила?

— Що-небудь. Цим ліфтом ти зможеш дістатися нагору.

— Куди нагору, кохана?

— Хіба я знаю? Там побачиш!

— Я не зможу швидко бігати, — сказав ти, одягаючи плащ. — Я не хочу йти від тебе. Але мушу. Коли ми знову побачимось?

— Вартовий коло ліфта озброєний пістолетом. Ми можемо ніколи не побачитись.

— Ти була занадто доброю до мене, — провів ти долонею по її підпухлій вилиці. — Ти справжня російська жінка. Такі, як ти, їхали до Сибіру за декабристами. Я писатиму тобі листи з України. Або з того світу — залежить від вартового перед ліфтом. Але побачиш, я буду уважнішим, ніж той забудькуватий алкоголік.

— Іди вже... Якщо вони застануть тебе тут...

Але ти не даєш їй договорити, міцно притуливши до себе. Тоді хапаєш з підлоги свою величезну торбу і під незатихаюче захланне скавуління із сусідньої клітки повертаєш ключ у замку...

Якщо ти, фон Ф., правильно все зрозумів і чітко запам'ятав, якщо ти ще не до решти пропив залишки свого мозку і не зовсім отетерів від гарячки, то слід увесь час повертати ліворуч. А це означає, що ти пересуваєшся коридорами певного лабіринту в напрямку до якогось загадкового центру його. Це схоже на античний меандр. Однак така інформація тобі, фон Ф., ні до чого: все одно ти не знаєш, що це таке.

Чи гречно, друзі мої, чи шляхетно, чи по-людськи це, що в таку пекучу для мене хвилину, коли я ледве врятувався від знищення, втратив кохану жінку, а тепер лечу кудись у невідоме, аби, ймовірніше за все, дістати кулю в чоло, чи гуманно це, друзі мої, — закидати мені в таку мить пияцтво, звинувачувати в незнанні античних реалій? Дайте мені хоч якось виборсатися звідси — тоді й питаєте про все на світі, скажімо, як виглядав щит Ахілла, або скільки кораблів і під якими назвами спорядили греки на Трою. Але поки що дайте мені спокій з тими греками, бо он уже бовваніє вартовий у цивільному в самому кінці коридора, походжає собі перед дверима до ліфта. І мушу щось вигадати, щоб він не лише не бабахнув по мені всмак задля святого порядку, а й щоб можна було цим ліфтом скористатися. Як прикро, що немає зараз біля мене сердешної Астрід — вона так переконливо вміла долати всіх на світі вартових, швейцарів, офіцерів, вахтерів, білетерів та іншу подібну погань, котра стає на заваді вільному людському пересуванню! Мені коло неї залишалося тільки вдавати зарозумілого іноземного остолопа, який гордовито не розуміє анічогісінько з того, що діється в навколишньому совдепі. Тепер так, ясна річ, не вдасться. Бо мені не щастить з вартовими. Бо навіть у свій власний гуртожиток я не годен потрапити, якщо забуваю в кімнаті перепустку.

Але він і не збирався хапатися за зброю. Приязно помахав тобі. Після чого видав щось цілком несподіване:

— Слиш, Владік, вот здорова, што ти прішол! Постой за меня две минути, а я посать схожу... Видул четире піва, представляеш? Пузирь чуть не разорвался...

І ти спершу хотів йому заперечити, мовляв, який я тобі Владік, ти, пущько ракова, я поет з України, але вчасно зрозумів, що у цьому твій порятунок.

— Давай, чеши, — сказав ти йому.

А сам подумав: “Погані мої справи, якщо вже роблюся схожим на кагебіста”.

Тільки-но він повернувся, аби йти до клозету, як ти натиснув кнопку виклику. Ліфт глухо зашурхотів, рушивши з місця, і це була помилка. Він різко озирнувся і в мить, коли ти застрибнув у розповзлі двері, вочевидь, допер, що ти справді ніякий не Владік, а, можливо, поет з України.

— Стоять! — заверещав він, і тобі довелося шарпнути на себе перший-ліпший важіль, який ти побачив у кабіні ліфта.

Двері знову — неблаганно повзуче — рушили докупи, і саме тоді, коли вони нарешті зійшлися, він устиг пальнути кілька разів. Але двері виявилися, на щастя, куленепробивними. Хороша танкова броня часів “усе для фронту і для перемоги”. І ліфт, на щастя, поїхав. Певний час до тебе долітало завивання якоїсь сирени, потім були вигуки, біганина в коридорах. Ці звуки приходили згори, аж поки зовсім не затихли. Отже, ти поїхав не туди, куди слід. Ти поїхав униз, у ще глибші глибини, у саме пекло, фон Ф. І чи виберешся ти з нього коли-небудь?

Ліфт їхав безконечно довго, і ти встиг побачити в ньому калюжу крові на підлозі (йї тут когось катрупили!), а також прочитати деякі надряпи на стінах, серед яких виділявся своєю дотепністю такий: “ВСЕ — ДО П[...]. Батько Махно”.

Нарешті ліфт зупинився. Безперечно, що з того боку також мусив бути вартовий. І, якщо вони не кретини, то вже, само собою, сповістили його про твоє очікуване прибуття згори. Так що — обережно, двері відчиняються!

Двері справді відчинилися — і ще один цивіляк розплився у посмішці, забачивши в кабіні тебе:

— Ну, чьо, Владік, — заговорив він, — взялі етово хера?

— Вдриг размазали, — підтвердив ти, киваючи головою на криваву калюжу під ногами.

Вартовий щасливо зареготав, випускаючи тебе з кабіні.

— Ти во сколько сменяешься? — запитав ти його, аби щось запитати.

Але цього краще було не робити, бо він також раптово зауважив, що ти ніякий не Владік. Можливо, твоє питання було якимось абсурдним, чи щось іще спрацювало, професійна пам'ять на обличчя, наприклад. Отож йому залишалося тільки вбити тебе, бо пістолет у нього вже давно був готовий для подібної операції. Тож він почав стріляти без попередження — майже впритул, і ти побачив, як невблаганно вкривається великими червоними плямами твій сіро-кавовий, щойно сьогодні випраний, прощавай, Галю, плащ. Ти упав на підлогу і спробував з останніх сил кудись повзти, полишаючи за собою червону доріжку з юхи й вивалених кишок, але він далі стріляв, так, він все ще стріляв, а він все ще стріляв, і ти почув несамовитий біль десь там, нижче живота, й тоді подумав, що цей епізод тобі цілком не вдався, тож треба його почати знову — із самого початку.

Отже, ти знову їхав ліфтом, у чистому плащі, й готувався до зустрічі з вартовим. Нарешті двері розчинилися — і знайомий тобі цивіляк розплився у посмішці, забачивши в кабіні тебе.

— Ну, чьо, Владік, — заговорив він, — взялі етово хрена?

— Угу, — невизначено муркнув ти і, намагаючись не питати його, о котрій годині він змінюється, пройшов повз нього у коридор.

— А я уже в десять сменяюсь! — крикнув тобі у спину щасливий вартовий.

Але ти йшов, налягаючи на ногу, не озираючись, маючи перед собою лише коридор, стіни якого, заповнені дзеркалами, здається, неспішно рухалися разом з тобою. У кожному дзеркалі шкутильгав ти. І в самому фіналі, в самому кінці коридора були якісь надзвичайні двері — таких грандіозних, важких, масивних дверей ти ще не бачив ніколи. Двері мали неземний вигляд. Перед такими дверима міг би походжати, брязкаючи ключами, святий Петро. Натомість перед ними походжав іще один у цивільному — за віком і статечністю ніяк не шмаркатіший од полковника.

— Здорова, друг! — привітав ти його, підійшовши зовсім близько. — Узнаюш мене, Владіка?

— Какой ти в п[...] Владік! — обурился полковник. — Владік уже вторую неделю в Карабахэ міни ставіт. Всьо равно — прахаді, мне адін хрен — с понедельніка не пенсію, і в гробу я всьо відал!..

Ти не здогадався навіть подякувати йому, наліг плечем на оті неможливі двері, вони відхилилися, й ти...

Опинився у велетенському, завбільшки з Красну площу, освітленому безліччю надпотужних люстр, залі. За своєю просторістю та кількістю присутніх тут людей він міг дорівнятися хіба до пивбару на Фонвізіна, який уже немало подивував тебе сьогодні вранці. Яскраве світло боляче шмагало по твоїх відвиклих і, до всього, ще й хворих очах. Але ти зумів роздивитися, що усенький зал немов на проспекти розкреслений довжелезними столами, кожен з яких має в довжину не менше двохсот метрів, а всі столи накрито по-китайськи шовковими скатертинами, й на них — безліч по-музейному дорогого срібла, кришталю, порцеляни теж не

бракувало, як і, зрештою, фаянсу, а на тому сріблі-кришталі, на тій порцеляні з фаянсом було стільки всього питного та їстівного, що здавалося, ніби повернулись доісторичні часи життєлюбного забудькуватого маршала. І все присутнє багатотисячне товариство пило, гуляло, чманіло, жерло, браталося, плямкало, щось виголошувало, деякі вже співали, інші блювали — так що твоєї з'яви не зауважив, здається, ніхто, та й чи можна зауважити з'яву однієї людської істоти, самотньої людської одиниці, беззахисної й непотрібної, скажімо, на Красній площі? Дас іст унмьогліх, можуть на це сказати наші сусіди німці.

Тут і там сновигали рясні високогруді дівчата в російських сарафанах і кокошниках — вочевидь, офіціантки, бо кожна мала в білих руках перед собою яку-небудь переповнену всілякими добрами тацю. На примітивному подіумі посеред залу розмістилося лобів так зі сто п'ятдесят балалайників, а дебела монголовидна тітка з косою аж до задниці напрочуд крикливо вийойкувала:

Вышла, вышла девченокка
В сад вишневай воду брать,
А за нею козаченька
Ведет лошадь напавать!

Стіни залу, а сказати точніше, інфернальні межі цієї підземної площі, було прикрашено прапорами лише двох гатунків — червоними і чорно-жовто-білими. Причому ці прапори шляхетно чергувалися, педантично розставлені через один. Крім прапорів, ти запримітив також величезне полотнище кумачевого кольору, на якому спалахом чорних, жовтих і білих лампочок періодично виникало: “КОГДА ОТЕЧЕСТВО В БЕДЕ — НЕ МОЖЕМ МЫ СИДЕТЬ В УЗДЕ!”, хоча рима напрошувалась інша.

Якийсь час ти поблукав цим простором, придивляючись до столів і публіки.

А мушу вам сказати, друзі, що належу до тих інтровертних типів, яких у людному місці мало хто помічає. Багато разів доводилось мені через це терпіти — особливо на всіляких вишуканих збіговиськах чи пиятиках, у великому й малознайомому товаристві. Іноді мусив аж три або й чотири рази повторити “добрий день” чи щось подібне, аби нарешті, коли вже зовсім зірвуся на крик, хто-небудь звернув на мене погляд зі здивуванням і співчуттям. Як наслідок, я волів надалі забитися кудись під стінку й потихеньку розважатися собі самостійно, себто багато пити й курити. Пізніше я знайшов на цю біду непоганий спосіб — обов'язково приводити із собою яку-небудь сяйливо-ефектну довгастої форми даму, як каже Неборак, “фурію зі струнними ногами”. Це давало пречудовий результат: уже з порога всі кричали “О, дивіться, хто прийшов! Сам фон Ф., видатний талановитий поет!” Усі кидались нам назустріч, починали розпитувати мене про творчі новини і плани на майбутнє, оточивши якнайпильнішою увагою і надавши місце в самому серці товариства. Хоч я завжди розумів, що причина тут не так у мені, як у моїй черговій супутниці.

Але цього разу я не привернув би анітрохи уваги, навіть якби привів за собою з десяток стрункострунних і до того ж цілком оголених тигриць. Настільки всі присутні були засліплені власною ейфорією, перемішаною з питвом та їдлом. Настільки важливою, життєво необхідною, смертельною була Справа, в ім'я якої вони всі тут пиячили.

Отож ти циркулював поміж столами, де-не-де впізнаючи знайомі з преси й телебачення і тим особливо антипатичні мордяки деяких депутатів, письменників та іншої ідеологічної сволоти. Дехто з них цмулив коньяки, інші наминали гори кав'яру ложками, але все це не викликало в тобі

справедливого почуття обурення чи бодай заздрості. Найдужче тебе цікавило тільки те, як би звідси урити, опинившись нарешті десь на поверхні ще, можливо, існуючого міста Москви. Адже цей божевільний день повинен був якось закінчитися!

І коли зненацька з-за одного зі столів, немов з-під злітної смуги, назустріч тобі стрімко підвелася велика й рум'яна ряжка твого однокурсника, російського поета Єжевiкіна, коли ця ряжка за давньою і не надто толерованою тобою звичкою обслинила тобі щоки братерськими цілуваннями, ти швидше навіть зрадив, аніж зогидився. Видихаючи горілку та свиняче філе, Єжевiкін заволав:

— І ти тут, братішка! Радий, що ти серед наших! Я знав, що Україна буде з нами! Все-такий ми слов'яни, [...] його мати!

Нецеремонний і широкогрудий Єжевiкін тут-таки скинув під стіл якогось православного недомірка, що куняв поруч із ним головою в картопляному пюре, і запросив тебе сісти на звільнене таким чином місце.

— Отто фон Ф., мій друг, західноукраїнський поет і хороший парень! — відрекомендував тебе Єжевiкін довколишнім лобурякам, з яких один був у формі, здається, штабс-капітана царської армії, другий мав на голові кубанку, а ще декілька нічим таким не вирізнялися, крім того, що були в чорних сорочках і дуже п'яні.

Перед тобою забринів величенький келих з віденського кришталю, вщерть наповнений жовтою лимонною горілкою.

— За Київську Русь! — крикнув Єжевiкін, і дехто навіть заплoduвав, почувши такий історично виправданий тост.

Ти подумки перелічив усі попередні рівні свого поздовжнього розтину. Якщо ти не помилявся, то лимонна повинна була стати шостим рівнем. А, знаючи добре себе, ти пам'ятав, що, коли таких рівнів стане сім, ти обов'язково виблюєш і, можливо, очистишся.

— Ну, як тобі сьогоднішня битва за Росію? — спитав Єжевiкін, ковтнувши свою водяру і добиваючи видельцем дещо підгорілу зісподу свинячу задницю.

— Широ кажучи, я запізнився на початок, — невизначено відповів ти, водночас випорпуючи з якоїсь майсенської порцеляни маленького, але тугого огірка. — Що, власне, відбувається?

— Розумієш, сьогодні був великий з'їзд усіх патріотичних сил, — почав розповідати Єжевiкін. — Адже країна котиться у прірву, мати його за ногу, а ми всі розбилися на партійки, групки, течійки. Оцю я вчора довбав, — повідомив він, проводжаючи теплим поглядом одну з дівок у сарафані, що пропливла поруч, розхлюпуючи навсібіч напівсолодке шампанське.

— І до чого прийшли? — поцікавився ти, шукаючи за новим огірком.

— До консолідації! — тріумфально мовив Єжевiкін. — Тепер усіх задавимо. Повсемесно! Слухай, там цицьки такі, що двома руками не обхопиш! — І він показав свої ведмежі лапи як доказ того, що не обхопиш.

— Нет-с, гаспада-с! — рубонув кулаком по тарілці штабс-капітан. — Ніяких консолідацій! З ким-с? З оцим-с кодом-с?! Увольте-с! Духовність, духовність, православіє, монархія, духовність, монархія, православіє, чинолюбіє, духовність, почитаніє, православіє, сладострастіє...

Виң трохи заплутався. Тому вмовк на мить.

— Ніколай Палкін, — назвав себе вголос і видобув з-під столу збірку поезій "Расплекла косу береза".

— Дякую, в мене є, — запевнив ти.

— І как? — засвердлов він тебе білогвардійським поглядом.

— Духовність! — відповів ти. — Православ'є, монархія, духовність, народність, партійність... Самодержав'є, братолюб'є, часп'їтіє...

— Сміренномудріє! — закричала кубанська шапка.

— Храмостроєніє, — додав штабс-капітан Палкін, руйнуючи неслухняним видельцем гору хитромудрого салату, що справді нагадувала обрисами псевдовізантійську споруду.

— Діло ясне, храм нада відбудувати, — глибокодумно погодився Єжев'їкін. — Стільки повсемесно цих жидів, екстрасенсів розвелос'я, а ще наркоманів, гоміків, лесбіянок... Некрофілів, скотоложців...

— Графоманів, — докинув ти.

— Рокерів, брокерів, ділерів, — булькнула кубанка.

— Порнографію на кожному кроці продають, — не втримався Палкін.

— А ви що скажете, батюшка? — звернувся Єжев'їкін до масивного священика, що надувався трохи оподаль.

— Б[...]во всьо єто, — відповів піп, той самий, зрештою, якого ти бачив нині вдень у пивбарі на Фонвізіна.

Єжев'їкін нахилився до тебе й, активно наслинюючи, але аж ніяк не збуджуючи твоє вухо, сказав:

— Уявляєш, після третьої палки лежу в повному трансі, а вона мені: “Єщо!” Тоді я подумав-подумав, ставлю її...

— Уся наша біда-с, гаспада-с, що ми втратили слов'янську єдність-с, да-с, — резюмував тим часом Ніколай Палкін.

— ...і коли вже кінчаю, — продирався далі до твого вуха Єжев'їкін, — вона мені й каже: “Знаєш, я тепер тільки нашим буду давати!” Вона ж валютна, паскуда, за долари, сучка, підмахувала!

— Хіба вона не офіціантка? — трохи здивувався ти.

— Яка там! Запам'ятай: усі ці баби в сарафанах — валютні шлюхи. Їх на сьогодні зняли для обслуговування банкету спеціальною директивою ЦК. Довелос'я платити зеленими, як за нормальну роботу. Зате можемо гульнути на славу!

— А що, ЦК відає валютними проститутками?

— ЦК відає всім, — переконливо заявив Єжев'їкін. — Тому я й не виходжу, братішка! Хоч мені цей більшовизм, як і тобі, як і йому, вже отут во застряг! Кісткою! В горлі!

— Всех расстрелять! — заволав нагло штабс-капітан Ніколай Палкін і з'їхав під стіл — приблизно туди ж, де вже лежав посопуючи байдужий тобі недомірок у косоворотці.

— Шаліш! — відгукнувся на це кубанський козак і, схопивши в долоню порожній келих, так шваркнув ним об стіл, що з долоні бризнула кров.

— Уймись ти, жопа, — спокійно застеріг його Єжев'їкін, безперечний лідер товариства. — А знаєш, як справжнє прізвище Горбачова? — спитався він у тебе.

Нестримне бажання спати чи бодай десь полежати знову заволоділо тобою. Перед очима пливли мордяки, шматки свинини, кров кубанця поволі розтікалася поміж тарелями.

— Єжев'їкінг, — трохи плутаючи язиком, звернувся ти. — Подай мені картоп'яне пюре!.. Або ні, не треба. Краще послухайте, хлопці, мене. Вийшло так, що я в житті знав багатьох. Безліч! Я знав психічно хворих і психічно здорових. Я знав нафтовиків і лісорубів, писанкарів, нічних злодіїв, сутенерів, знаменитих хірургів, деміургів, я знав бітломанів у першому поколінні, франкмасонів з ложі “Безсмертя-4”, однойцевих блазнюків, рокерів, партійних секретарюків, я знав споживачів гашишу і працівників травоохоронних органів, знав лінотипісток, друкарок і манекенниць, найбільше знав художниць і надомниць, а також наложниць, знав навіть кількох заложниць, проте переважно — незаможниць. А ще

не можу від вас приховати, та й не смію приховувати — знав суфлерів, філерів знав, суфіїв. Знав останніх хіпісів і перших панків. Бував у кабінетах перших осіб, ділив єдиний ковток горілки з сифілітиками, спав в одному ліжку з хворими СНІДом. Я знав одного чорношкірого українця родом з Ямайки, взагалі українців знав найбільше, проте інших націй так само. Зрештою, знав навіть психіатра, який писав дисертацію. Багатьох знав. Безліч! Мій товариш — джазовий піаніст — нині став головою міської ради демократичного скликання. Під час сесій він вмикає плеєр, ховаючись у президії, порівнює себе з Гавелом. Повний пінцет! Але, крім нього, я знаю ще безліч інших осіб. Я бував на вершинах і на дні, я все спізнав і все пережив... За тоталітарного режиму був коректором, за посттоталітарного мої ерекції почастишали. Мене вже нічим не здивуєш, нічим не дістанеш... Але я ще не бачив таких рідкісних мудаків, як ви, друзі! Я вам просто дивуюся, ви мене дістали! Повний привіт! Єжевкін, я маю досить вашого товариства! Як би оце звідси вийти, га?..

— Куди? — тупо спитав Єжевкін.

— Додому. Ну, я маю на увазі, в гуртожиток.

— Додому? — Єжевкін аж затрясся від реготу. — Тут наш дім. Тут наше підземне серце. Тут тепер Росія — єдина й неділима. І ми звідси вже не вийдемо, поки там, нагорі, наші танки не вичавлять останнє гівно з останнього ворога. І тоді ми вийдемо на світло нової Росії, старої Росії, з ясними іконами й монаршими святинями в руках...

— От вихрест собачий, — сказав батюшка, маючи на увазі дещо семітський ніс закривавленого кубанця.

— Так що нікуди звідси не вийдеш, братішка, — завершив Єжевкін, наливаючи ще по сто п'ятдесят.

— Ї довго це все потриває? — не вгавав ти.

— Недовго вже, — заспокоїв Єжевкін. — Уже віддано потрібні накази. Лишилося тільки їх виконати.

Ти випив ще сто п'ятдесят і раптово зрозумів, що тим більше треба звідси втікати. Але як? Ї куди?

— Ти почекай мене тут, еге? — змовницьки моргнув Єжевкін і щаснув кудись у простір залу слідом за своєю недавньою коханкою в сарафані.

Тим часом тітка на подіумі доспівала якийсь фатальний романс, і під оплески, доволі неоднотайні, до неї піднявся певний офіційний добродій з великою блискучою тацею в руках. На таці лежало в усій красі й величі засмажене порося з чимось дуже апетитним у рийці. Тримаючи перед собою тацю, добродій підтанцював до мікрофона. Балалайники врізали якусь патріотичну інтродукцію, а монголовидна співачка відпливла убік і в пояс уклонилася.

— Товариші! — почав добродій з тацею.

Але в залі зчинився гвалт і розбрат, тому що значна частина присутніх зажадала, аби до них зверталися “гаспада”.

— Співвітчизники! — відразу викрутився промовець, очевидно, великий майстер щодо об'єднавчих моментів. — Сьогодні воістину всі ми зібралися в цьому залі! Нелегко було нам іти сюди, але всі ми прийшли! Бо зрозуміли нарешті святу істину, воістину зрозуміли і дійшли згоди: країну треба рятувати. Рятувати треба країну!

— Рятувати країну треба! — підтримав його хтось із залу.

— Жоден Батий, Наполеон або Мазепа не плюндрував ще так воістину святу нашу землю, нашу землю воістину святу, так воістину не плюндрував ще, як нинішні... — промовець наморщив спітніле чоло, імітуючи болісно-напружений пошук відповідного вбивчого слова, але, так і не знайшовши, інтонаційно закруглив, — як нинішні!

Історична паралель здалася йому надихаючою. Промовляв щоразу

палкіше й вогнистіше, розставляючи невидимі знаки оклику, немов підпалені уздовж Володимирсько-Сибірського тракту стовпи.

— Будемо ж вірними нащадками воїстину святих предків наших! Духом Георгія Побідоносця дишуть наші серця! Ми повинні скрутити лукаві голови! Слава збирачам земель! Бо Росія — всюди, де ми! А ми всюди! Всі ми — це вона! Ця вона — це все! Не дамо її! Так дамо, що ну! Всім покажем хрін!

По цих словах він витягнув згаданий щойно овоч з поросячої рийки і гордовито-грізно підніс його над головою, в той же час еквілібристично тримаючи тацю, вочевидь, доволі вагому, на одній руці.

Показаний хрін викликав бурю оплесків. Щось із нього світилося — якась сакральна сила, войовнича державна субстанція Святої Русі — дух Івана Калити, Петра Першого, а може, й маршала Ахромеева. Буря вщухла лишень після того, як промовець знову повернув священний корінь у зуби жертвному поросяті.

— Друзі! — продовжив він, дещо опустивши тональність. — Велике й величне наше мистецтво. Воїстину чисте, воїстину святе. Світ увесь тремтить перед нашою піснею! Тремтить і плаче, боїться й ненавидить, страждає і любить. Але даремно сподівається. Воїстину — не забуде Росія свою пісню! Святу пісню свою. Не діждетеся!

Промовець погрозив вивільненим з-під таці кулаком якимось заокеанським опонентам, котрі не люблять російської пісні. Й тоді елегантно завершив:

— І тому дозвольте від вашого імені привітати на цьому воїстину соборі велику співачку російську, матір нашу і сестру, душу нашу неосяжну, незрівнянну нашу і святу Марфу Сукіну, народну артистку, і за давнім святим звичаєм подарувати їй цього печеного лебедя!..

“Чому лебедя?! Якого лебедя?!” — хотілося крикнути тобі, фон Ф., але тебе все одно не почули б, настільки одностайно зринули до підземних склепінь оплески. Марфа Сукіна, розпливаючись у монгололидній посмішці, прийняла позолочену тацю і вклонилася з нею. Балалайники вдарили щось хвацьке.

— Всех расстрелять! — гаркнув з-під столу штабс-капітан.

Вихрещений кубанець гірко ридав, розмазуючи кров по всіх салатницях.

Тут повернувся збуджений Єжевкін і повідомив:

— Усе! Домовився! Зараз буду її махати. Там, при виході, під мавзолеєм, є пару окремих ніш... Дуже тісних, але спробую закинути ноги на плечі. Я й про тебе домовився, братішка. Вона подругу приведе, Светку. Там цицьки не менші, ніж у моєї, а, може, й більші... Я ж про братів ніколи не забуваю!

Він енергійно потер руки.

— П'ємо по сто і вперед!

Смажене порося, злетівши з аеродрому таці, кружляло над залом, поміж надпотужними люстрами, і викликало шалений ентузіазм. Дехто з присутніх намагався поцілити в нього пляшкою. Марфа Сукіна в оточенні балалайок пискляво співала про валянки. Летюче порося чимось і справді нагадувало лебедя. Хоч іноді тобі здавалося, ніби то двоголовий орел, стільки сяйва випромінювала довкола себе ця печена істота.

Цього разу Єжевкін налив якоїсь темної настоянки. Ти зумів приговорити її, вижерти, вижлуктати. Одним духом. Але потім згадав, що то вже сьомий рівень.

— Головне, пам'ятай, — давав останні настанови Єжевкін, підводячи тебе з-за столу за комір плаща і вкладаючи тобі в руку лямки від твоєї ж торбегги. — Головне, пам'ятай: під сарафанами в них нічого немає!.. Ясно? Так що відразу — туди!

І він немилосердно потягнув тебе, як щойно сказав, — “туди”.

Маєш перед собою двійко дамських грудей — досконалих за формою і соціалістичних за змістом, грандіозних, мов кавуни. Ніколи ще в житті тобі таке не траплялося. Хіба на обкладинках деяких журналів. Або в кінофільмах, які, на жаль, не ти ставив і навіть сценаріїв до них не писав. Велетенські білі гори, що звільна підносяться й опускаються перед твоїм носом, а власниця їхня пускає тютюновий дим тобі в очі. Розумієш, що треба було б уже якось собі із цим багатством дати раду, тим більше, в сусідній ніші атакуючий Єжевкін уже видобуває зі своєї жаданої досить недвозначні охи та ахи. Але не йде тобі чогось. Чи це сумління озвалося? Чи просто алкоголь і гарячка зробили своє, і все, на що ти здатен, — це задерев'янілим неживим язиком мусолити поверхню гіркуватих твердих сосків? Чи може, то громадянський обов'язок не дає тобі забути в розпусному акті, а вимагає, рішуче покинувши ці тілеса благословенні, бігти кудись, будити когось і несамовитим фальцетом кричати на півсвіту: “Демократія в небезпеці!”?

Але, виявляється, все значно гидкіше. Просто тебе нудить, фон Ф. І будь-якої хвилини ти можеш розмалювати цей колихливий фасад готельної куртизанки рясним павичевим хвостом, барвистими струменями, щоправда, досить передбачуваними за кольоровою гамою. Бо ти маєш у собі всі необхідні для цього передумови.

— Ти що, перегрівся? — співчутливо шепоче вона.

— Я дуже люблю вас усіх, — відповідаєш на це.

— Хочеш, я потру тебе?

— Ні, мила. Зараз усе буде... — ледве стримуєш могутній внутрішній спазм.

— Я можу повернутися задом, — пропонує вона.

— Тільки не це, — благаєш, бо й справді звук до її грудей.

— Якщо не можеш, то так і скажи! — починає вона нервувати.

— Буа, — кажеш на це.

— Що? — не розуміє вона.

— Вве, — доказуєш свою думку.

— Зараз я тебе поставлю, — обіцяє вона і, докуривши, нахилиється до тебе губами.

— Ує, — пробуєш її попередити.

Але вона вже впивається у тебе і починає виробляти з твоїм ротом щось невимовне, вона тягне з тебе душу, а з нею і все інше, аж ти нарешті силоміць, обома руками, відриваєш від себе її голову і, схопивши з підлоги обважнілу зненацька торбу, як підстрелений, влітаєш геть, забувши навіть про біль у коліні.

І знову зал, повно світла, калейдоскоп облич і тіл, а певніше сказати — мармиз і туш, і ти когось штовхаєш, і щось перекидається, але ніщо не може тебе спинити, рвешся в якісь двері — одні, другі, треті, а потім нарешті бачиш рятівне слово “УБОРНАЯ” і влітаєш туди, наче п'яний анархіст, що штурмом бере Зимовий.

Це не сортир, а, як виявилось, щось на кшталт артистичної гримерної з купами всілякого мотлоху та іншого реквізиту. Але перед неосяжним, на всю стіну, дзеркалом усе-таки біліє раковина, і ти вивергаєш нарешті із себе увесь цей день, усі його хімічні елементи вкупі з органічними речовинами, усю цю Москву. Фонтануєш самозабутньо, нестримно і радісно, і всіма своїми судомно-екстатичними рухами нагадуєш сліпучого джазового саксофоніста на вершині приголомшливої імпровізації...

Тоді відкручуєш обидва крани і довго миєш себе. Зробилося так легко і затишно, як не було вже давно. Час від часу дивишся у дзеркало — обличчя з перекошеного стає врівноваженим, крапельки поту переможно цвітуть на ньому, а шкіра повертає собі звичний відтінок. І все ж досить

неприємна пика. Вся національна самосвідомість пішла у вуса. А ці почервонілі очі! А ніс, якого в тебе зазвичай немає, теж претендує на щось — вигострився й поблискує, розпромінюючи самозакоханість. Пштрикаєш по ньому пальцем, аби не задавався, і раптом чуєш з-за спини лагідний старечий голосок:

— Што, касатік, струганул малость?

Маленький тихий дідок сидить у кутику й доброзичливо спостерігає за тобою. Такий собі голуб сивенький. Вочевидь, був тут увесь час, поки ти блював.

— Мінералкі попей, родимий, мінералка оченно допомагає, — каже він.

— Та вже ніби легше, — тяжко зітхаєш.

— Ілі ложку мьоду прімі — как рукой симет...

— Нічого, дзядзю, я витривалий, — пробуєш навіть зашкіритися.

— Небось, водку с красненькім жрал, галубчік?

— Ї не тільки, тату. Всі кольори веселки. Райдуги! — пояснюєш.

— Незя так, болезнай. Щадіть себя надоть.

— Яке вже там, стрійку! Раз живемо — раз мучимося...

— Страдаєш, бедний?

— Як усі, старче.

— А ти помолісь — полегчаєт.

— Кому маю молитися? Якому Богові, тату? Стільки їх виникає над нами, і кожен стверджує, ніби Він — Єдиний, і кожен хоче, щоб Йому молитися. Якесь багатовладдя в небесах. Не можуть поділити сфери. А на нас усе окошилося. Пани б'ються, а у хлопів чуби тріщать!

З такими старими людьми найкраще розмовляти мовою прислів'їв. Це їх переконує.

— Много зла в тебе накіпело, ласковий.

— Бо я хотів з усіма жити у злагоді. А виявилось, що всі пересварені давно. Ще перед моїм народженням долю світу було вирішено: свари і війни. А ви тут хто будете?

— Я человек маленькій, — вичерпно повідомляє старий.

— О, то це про вас написано кращі твори світової класики?

— Про меня, любезнай, про меня.

— Ї не тяжко вам отак жити — з такою неславою? Всі про вас усе знають...

— А я Богу молюсь. Ї допомагаєт.

— А якому з них молитися — російському, бородатому, чи, може, індійському, шестирукому?

— А тому, за котрим правда. Правду любой нутром чуєт.

— На жаль, вуйку, правда — це щось дуже спекулятивне. У кожного своя. Правда як дишло. Навіть газета є така, може, читали?

— Много, много зла в тебе, мілай.

— Бо я, дзядзю, в житті своєму недовготривалому і відрікався, і зраджував, і перелюбствував, і гнівався, і морду заливав, і брехав, і лаявся, і спокушався, і собою хизувався, і... От хіба що не вбивав тільки.

— Во храм хадіть надобно, Богу моліться. Он всьо прощаєт.

— Що ж це за Бог такий, старче, котрий заради прощення змушує до церкви ходити? Це жандарм, а не Бог! Я в жандарма не можу вірити.

— Всьо ви, учоніє люди, видумиваєте, — скрушно похитав головою дідок. — Ліш би как-нібудь вивернуться! А на самом деле — только лень душевная да омертвсіє. Не хочет душа спасаться! Ї отягчілись сердца ваші об'яденієм і п'янством і заботами житейськімі...

— Може, ти й правду кажеш, старий, — мовив ти по короткій печальній мовчанці. — Може, я від завтра почну молитися, до церкви ходити. Тільки б якось нарешті звідси вибратися. Нагору! Бо це ж пекло,

тату! Невже ти не відчуваєш? І що робиш у ньому, такий благий та мудрий?

— Вахтьори ми, — повідомив старий.

— А тоді ти мусиш знати, як звідси виборсатися. Скажи мені!

— Што я знаю, сердешнай? Я — чалавек маленькій. Знаю только, што там, — він указав у напрямку залу, — п'янство і об'яденіє, а там, — указав на інші двері, ліворуч від дзеркала, — покойнікі советуются...

— Які ще в біса покойнікі?

— А такіє. Важніє. Сінпозіум какой-то.

— Симпозіум для покойніків? Гарно!

— Строго по пропускам, касатік. Хочеш зайті, послушать?

— Не хочу я вже нікуди, старче! І навіть до покойніків не хочу! Досить з мене на сьогодні. Мушу якось на волю видертися. Там дош, машини, дівчата. Ліхтарі, парасолі. Розумієш, стрійку, поети іноді справді мають потребу зійти під землю — з творчою метою, скажімо. Деякі шукають своїх коханих. Орфей, наприклад. Або Данте. Але тільки тимчасово. Аби потім видертися і задирдичити щось фантастично-щемке вишуканими терцинами. Я вже набувся тут. Пора мені за свої терцини сідати.

— Как знаєш, — знизав плечима старий.

Якусь хвилину ви помовчали.

І тут я знову повернувся лицем до дзеркала, друзі, й побачив, як там, у дзеркалі, відбитий мій двійник шкіриться й підморгує мені. Помацав рукою власне обличчя — нічого подібного, жодного вишкіру, ніяких підморгувань. А той, у дзеркалі, продовжує. Мовляв, нікуди мені не подітисся — сценарій дня не завершений. Фінальний постріл так і не пролунав. І не вдасться мені від нього відвертисися. Так що день треба прожити до кінця. Вичерпати його. Чесно і твердо.

У тиші скрапувала в раковину вода з нещільно закрученого тобою крана.

— Дідько з ним! Послухаю мертвих! Як воно бодай виглядає, тату?

— Саміє главніє советуются. Как дальше жить.

— Кому, покойнікам?

— Да нет, нам, живим. А оно і без ніх ясно, как жить — по-божескі да по-человеческі...

— І багато їх там?

— Каво?

— Ну, цих, головних, які все вирішують?

— Душ сем наберются. Это которіє саміє-саміє. Остальних же — і того больше!.. Которіє помельче.

— І як туди зайти?

— Пропуск нужен.

— Від кого, стрійку? Мабуть, від Сатани, так?

— Скажеш тоже! От енерала пропуск. І маска. Потому как всьо секретно і строго. Не дай Бог, узнают друг друга! Я так думаю, пропуска у тебя нету? Ну, і не нада! А маску одень обязательно.

— Та де ж її взяти, старче?

Він висунувся зі свого куточка і повагом рушив до шаф із реквізитом. Одну з них відчинив.

— Вибірай, какая больше нравіцца!

Серед безлічі масок — карнавальних, дитячих, персонажних, ритуальних, що ними повнилася шафа, ти спершу розгубився. Що одягнути, чорт забирай? Оцю довгоносу венеціанську почвару? Чи, може, новорічного зайчика з волохатими вухами? Або щура, щоб уже бути послідовним і не цуратися власної сутності? Чи маску сибірського шамана, щоби вчасно розчинитися на хвилях екстазу? Або буддійського монаха? Або посмертну

маску Сергія Єсеніна? Чи оцю карикатуру на Гітлера? На Брежнєва? На англійську королеву? На папу римського? На аятоллу Хомейні?

Ні. З-поміж великої безлічі масок ти вибрав стару, мов цирк, космополітичну й чимось безлику маску рудого блазня. Традиційного крикливого паяца, що ходить у надміру широких картатих штанах на одній діагональній шлейці і голосно плаче, коли його лупцюють палицею по спині, випускаючи на два метри вперед розкішно-комічні і завжди актуальні струмені сліз.

У наступному коридорі, перед входом до КОНФЕРЕНЦ-ЗАЛУ (так-так, саме конференц-залу!), ти надібав на телефон. Це була чудова нагода поговорити з Кирилом. Попередити його про своє можливе спізнення. І взагалі — попередити всіх на світі про цю підземну небезпеку. Хай щось роблять там нагорі! Хай принаймні об'єднуються і виходять на площі з прапорами!..

Але, вже знявши слухавку, ти дотумкав, що телефон існує лише для внутрішнього користування. На ньому навіть не було диску з цифрами. Тим часом у слухавці пролунав чийсь дуже дисциплінований голос:

— Дежурний.

— Як справи, дежурний? — з усією можливою самовпевненістю вдерся ти в його вухо.

— Усе нормально, товаришу... А з ким я?..

— Нормально, кажеш? — Ти витримав паузу, якраз необхідну для того, щоб дежурний відчув себе маленьким-маленьким, а тоді, мимоволі згадуючи солодко-тривожні забави з телефоном далеких часів дитинства, люто загарчав:

— Що, просрали затриманого, виродки?! Думаєте, я нічого не знаю?! Чому не доповідаєте про втечу? І хто вас, доволлобів, на службу приймав? Подумати тільки — писака задришпаний, а так намахав усіх!.. Професіонали задрачені!

— Ми шукаємо, товаришу... — рятував ситуацію сердега дежурний.

— Шукайте свої голови, чмошники бездарні! А він уже де-небудь по Москві розгулює. Негайно знайти і до мене! Особисто до мене! Ви хоч розумієте, що поставлено на карту, ні? Хоч це ви розумієте, йолопи?!

— Розуміємо, товаришу...

— Нічого ви не розумієте, якщо він досі ще не затриманий! Зауважте: якщо ви мені не дасте його живим або мертвим, або і мертвим, і живим, і ненародженим, то з понеділка вся група, всі до одного — нах Карабах! Потретесья животами об скелі! Може, під кулями і снарядами помудрішаєте! Ясно?

— Ясно, товаришу... А з ким я?..

— З Господом Богом, мудило! Впізнавати треба, ясно? Які ще питання?

— Щури.

— Що з тими щурами?

— Починають жерти одні одних. Нищать кабелі урядового зв'язку. Лютішають з кожною хвилиною. Боїмося, що можемо перетримати. Як накажете?

— Наказую. Випускайте!

— З усіх відсіків?

— З усіх без винятку! Хай розімнуться, погасають трохи...

— Ги-ги-ги, — заколихалося з боку дежурного.

— Жарти на бік! Старшому групи перекажіть, що його я власноруч до шурів у клітку запахую, якщо через годину ви мені того віршомазу не дістанете! Ясно?

— Обов'язково перекажу! — з радісною готовністю запевнив дежурний.

— Інформуйте мене про хід операції щопівгодини! Ясно?

— Ясно, товаришу... Якої операції?

— Мальованої! Операції по затриманню, тупаку!

Ти розлючено кинув слухавку. І звідки стільки нахабства взялося? Подивився на своє відображення у гладенькій чорній поверхні телефонного апарата. Блазень блазнем — пасма рудого, мов лисячий хвіст, волосся, великі нерівні залисини, ніс у вигляді червоної картоплини. Цілком відповідає тому, щоб іти на симпозіум покійників про наше майбутнє. Який, до речі, он за тими дверима відбувається.

Двері ти вирішив штовхнути ногою — так воно, безперечно, елегантніше. Але ніхто у КОНФЕРЕНЦ-ЗАЛІ не звернув анінайменшої уваги на цей твій вибрик. Ти увійшов — блазень блазнем, нікому не потрібний у своєму довгому плащі. Уся потойбічна публіка в масках була саме заслухана в якусь доповідь, виголошувану з заляпаной кров'ю й фекаліями, підсвіченої знизу трибуни. Доповідь виголошував напрочуд хвацький інкогніто, що за старим кримінальним звичаєм вирішив натягнути на голову чорну капронову панчошу з єдиним розрізом — для рота.

Взагалі ж у залі панувала атмосфера напівтемряви. Стільці були розташовані амфітеатром і, здається, оберталися довкола висвічених трибуни й президії. Стіни залу оберталися теж, правда, у протилежний бік, щоб у присутніх часом не помакітрилося в головах. І на тих рухомих стінах періодично виникали зображення всіляких рідкісних об'єктів, ніби в китайському театрі тіней. Пропливали зруйновані будівлі, шибениці, танки, відривалися від землі штучні супутники, полчища комбайнів нагадували стада доісторичних гігантів. Пахло чимось напіврозкладеним, але й коньяком пахло.

Тим часом рот доповідача, що був усього лише заглибиною в чорній панчосі, забивав у рухомий простір залу цвяхи гострих зубатих фраз. Цей рот говорив приблизно так:

— Мусимо визнати, що ми на порозі катастрофи. Повторюю: на порозі. Чи маємо шанси для її відвернення? Чи можна ще врятувати нашу велику спадщину? Скільки для цього треба зусиль, вогню, крові, металу? Ось те коло питань, що всіх нас не в жарт пече. Минулися ті повільні часи, коли ми могли дозволити собі відступи, пом'якшення, амністії, розпруження, розрідження. Нині альтернатив не маємо. Тобто ще маємо, але це вже остання з можливих альтернатив: бути чи не бути. Бути Великій Державі чи не бути. Бути Великій Державі чи бути Великому Хаосу. Їєрархії чи анархії. Стрункості наших ідей вороги протиставили свист і гулюкання. Розвалюється фактично все. Тріщать по швах святині і танки. Армія вже не здатна виконувати накази пращурів: вона симулює. Вона бридиться вбивати. Це вже не армія — це велике збіговисько педерастів і пацифістів, що, зрештою, одне й те ж. Мусимо визнати: у нас нині армії нема. Нема! Однак, чи впливає з цього неминучість найбільшої катастрофи? Ні!

Ти присів на одне з вільних крісел поблизу проходу і почав обертатися разом з усім амфітеатром. Як добре, що ти вже встиг усе виблювати! Тепер ти міг зосередитися на всьому іншому. Зловісні тіні повзли довкола залу. То були відрубані голови, язика, шпилі помпезних будівель, націлені ракети. Затемнена публіка слухала промовця вперто і заангажовано: всілякі діди-морози, пірати, індіанці, опричники, мухомори, розбійники, алкоголіки та інші казкові створіння. Проте найбільше було різної звірні з хоботами, ридами, пащеками, хвостами і ратицями. Часом це нагадувало святковий ранок з перевдяганнями у дитячому садку. Або в школі для розумово відсталих.

Президія зборища сиділа праворуч від трибуни. Їх було семеро. І всіх ти упізнав.

Першим кидався в очі високий і кістлявий негідник, замаскований під Івана Грозного. Раз у раз трусив він своєю татарською борідкою та немитими патлами, прислухаючись до чергового цвяха з вуст Чорної Панчохи. Враження від нього було взагалі таке, наче він щойно забив свого сина.

Наступним був хтось, хто вирішив сделать життя своє з таварища Дзержинського. Борідка його була не менш цапиною, ніж в “Івана Грозного”. Парадоксально, але від пам’ятникового Фелікса цей, присутній у президії, відрізнявся тим, що був грубеньким і низеньким — таким собі кабаретовим солістом не першої свіжості.

Поруч із “Дзержинським” міг сидіти тільки Ленін. Так воно й було. Проте і тут не обійшлося без деякої кумедності. Справа в тому, що “Ілліч” мав на голові не звичного хрестоматійного картузика, котрий так наближав його імідж до робітничо-селянських мас, а корону Російської імперії з усією візантійською її надутістю, щоправда, виготовлену з пап’є-маше. Ні в чому іншому корона не поступалася перед справжньою.

Далі був Мінін-і-Пожарський. Двоголовий тип у стилізованому під XVII століття одязі, який частково сидів у кріслі, а частково стояв поруч, обійнявши рукою плече сидячого. Невідомо, чого більше було в цій людині — воеводи чи купця, шляхетства чи міщанства.

Генералісимус Суворов, себто тип, замаскований під нього, натомість був, як і в житті, хворобливо вертлявим і нетерплячим. Складалося враження, що він сидить на розпеченій до іскор плиті або на цвяхах, забитих промовцем у чорній панчосі. Увесь час потирив руки, відверто дерев’яні, до того ж недбало обточені, і перебивав доповідача недоречними питаннями.

Очевидною перлиною всієї президії була дебела пані в образі імператриці Катерини Другої. Шати, в яких перебувало її повнокровне заяложене тіло, являли собою середній стилізаційний гібрид поміж бальною сукнею часів рококо та банальною нічною сорочкою часів модерну. Усім була б гарна ця імпровізована “Катерина Друга”, якби не пітніла так щедро, особливо ноги. Вони в неї, здається, мали властивість пухнути. Вочевидь, це були наслідки бурхливої двірцевої молодості.

Останнім у цьому ланцюгу великих був один зі скляним оком. Зрештою, це міг бути і справжній Анатолій Іванович, загримований під себе самого, щоб ніхто з присутніх не подумав, ніби це справді він. Створювалося навіть таке враження, що це він усім тут керує. Напевно, був тіньовим головуючим у цьому царстві тіней.

Підсвічені знизу, члени президії скидалися на великі гральні карти, висмикнуті з якоїсь магічної колоди пройдисвіта. Тільки от гра велася на життя і смерть. Так тобі принаймні здавалося.

Доповідач у чорній панчосі тим часом робив своє. Точніше, робив його рот.

— Мусимо пригадати: в критичні хвилини нам завше ставала у пригоді хірургія. Великі майстри Державної Справи не спиналися перед видаленням найкровоточивіших шматків м’яса. Коли йшлося про майбутнє, слід було різати — хоч би чого це коштувало. Історія нас із вами — це історія безжальної хірургії. Ви бачили, як, скинуті у підвали Іпатіївського дому, корчилися під багнетами виконавців цар Микола Другий та вся родина? А це було не що інше, як видалення мигдалин. Бо Держава мусила жити далі. Гемофільний цар уже не встигав за нею. Нині маємо

щось подібне. Слід розтягти це хворе тіло ізсередини! Розпустити всіх по домівках, опустити завісу. Ми подаруємо всім їхню, вибачте на слові, омріяну незалежність. Ми навчимо їх перемагати у референдумах. Бо референдум — це ідеальний спосіб маніпулювати свідомістю людей, залишаючи в них ілюзію, нібито вони самі вирішують свою долю. Ми навчимо їх любові до Держави. А це означає — до насильства, обманів і хабарів. Ми дамо їм повну свободу заганяти себе у прірву. Отже, повна, даруйте, незалежність для республік. Однак при цьому дещо зберігаємо за собою...

— Як буде з Аляскою? — завертівся на худому задку “генералісимус Суворов”.

— Ми завжди готові стати на захист тамтешнього російськомовного населення, — не змигнувши (а може, змигнувши) оком, чітко й вичерпно сказав Чорна Панчоха.

— Не сміти забувати про Аляску! — вереснув “Суворов”.

— Замальчі! Ду, шайсенер мудак! — гримнула на “генералісимуса” німецькомовна “Катерина Друга”.

При цьому “Ленін” досить зловтішно захихотів, у той час як “Анатолій Іванович” (Анатолій Іванович?) закликав президію до послуху.

— Аляска Аляскою, — втрутився всепроникний “Дзержинський”, — але щойно ви сказали прецікаву фразу: “...ми дещо зберігаємо за собою”. Що мається на увазі?

— Майбутнє, — заявив Чорна Панчоха. — Зберігаємо за собою не так розшматоване тіло, як окремі життєздатні органи. Зберігаємо певні кабінети, комітети, утворення. Зберігаємо певну вертикальність у їхніх стосунках. І великий природний потяг до зростання, розмноження, відтворення. Найсмішніше, що ці органи (голови, руки, ноги, яйця) зненацька почнуть діяти в інтересах незалежних республік.

— Спгавді? — зацікавився “Ленін”.

— У тому й справа, що ні, — підтвердив його сумніви рот доповідача. — Насправді вони готуватимуть наше майбутнє. На чолі новоспечених, пардон, незалежних урядів виникнуть апробовані нами і нами ж призначені виконавці. Хаос породжуватиме хаос. Там, де це неможливо, до влади прийдуть просто виб[...]ки. Або політичні проститутки, Володимире Іллічу. Або, зрештою, просто нікчеми. Усе потоне в сірятині. В нудоті. В підлості. Велика ентропійна хвиля, що розірвала Велику Імперію, рознесе вщент і незалежні, перепрошую, державки. Усе це виглядатиме надто карикатурно: ці призначені нами президенти, ці закуплені нами парламенти. Ці прикордонні конфлікти шиїтів із сунітами, католиків з крішнаїтами, а православних із дзен-буддистами. Ці героїчні спроби західних банкірів навчити божевільних свободі. Ці голодні міжусобиці, бунти і страйки. Ця індустрія церков і борделів. Великий непотріб указів, конституцій та декларацій. І тотальний смітник, ні, багато незалежних смітників на чолі з недолугими маріонетками. Ось — наша програма дій. Дедалі частіше й частіше озиратимуться народи назад. І бачитимуть у своїх обманутих візіях Велику Державу — космічну, вогнисту, широку, тисячолітню. Дедалі гірше й гірше виглядатиме у порівнянні з нею ота, дозвольте, незалежність. Сама ідея чогось подібного виявиться навіки...

— Обісраною, — підказав “Іван Грозний”.

— Дякую, щось подібне і я хотів сказати, — чемно погодився доповідач. — І тоді всі вони — я маю на увазі народи — знову захочуть її, Держави. Адже все втікатиме, як морський пісок. Адже все валитиметься.

Великий звіринець запанує навколо! І жодного іншого вибору! При цьому я маю на увазі вже не так політичний, економічний, як моральний вибір.

Злива оплесків затопила зал.

— А як буде з Польщею та Фінляндією? — вискочив “Суворов” після того, як оплески вщухли.

— Замальчі, старий дурной копф! — розлютилася “Катерина Друга”.

“Суворов” поцілував їй руку, оскільки сидів поруч. Спітнілу, вкриту ластовинням і пудрою, руку ясної імператриці.

— Усе буде гаразд, — запевнив доповідач. — Польщу ми зробимо полігоном від моря до моря, а Фінляндію заллемо горілкою. Ми скасуємо їхній сухий закон як такий, що суперечить правам людини!

Усі знову заплескали. “Ленін”, дрібно хихочучи, витяг з кишені камізьльки механічну мишку і пустив її бігти по столу президії. Гучно ляпаючи долонею, сам же її і ввіймав і тут-таки скрутив іграшкову голову. Зрештою, мишка могла бути й живою.

— Це буде наше останнє й довічне воскресіння, — знову заговорив Чорна Панчоха, перекиваючи хвилю оплесків та ентузіазму. — Відрубані руки і ноги знову зростуться в єдине ціле. Ідея, тьху, незалежності потерпить глобальний крах і прирівняється у людській свідомості до фашизму чи навіть до сексуальних збочень. Заборонений плід Імперії всім припаде до смаку. Мільйони людей тільки й чекають, щоб їх проголосили рабами. Щоб їх повели на будівництво пірамід, каналів, великих мурів і великих мостів. Тільки в Імперії людська одиниця знаходить сенс у своєму існуванні. Адже будь-яка Імперія — це велика мета. Тисячолітня Мета. Це підкорення світу, це комунізм, це безсмертя мумій у мавзолеях. Це сьйво сонць і правителів. Це вежа, яку будують десять тисяч років. Це сила армій, це спалення відьом, це рух народів, постійний та об'єднавчий. Це велике злягання народів, це поглинання менших більшими, слабших сильнішими. Це пам'ятники і міфи, це ріки, повернуті вспак, це торжество психіатрів, патологоанатомів, птахоловів...

— А як буде з Францією? — в черговий раз вискочив “Суворов”.

— Казьоль! — заскрипіла “Катерина Друга”.

“Суворов” інтимно обійняв її за талію, що було добре видно навіть з останнього ряду.

— У Францію ми переїдемо жити, — запевнив доповідач. — П'яти- і шестикімнатні помешкання з лоджіями в Парижі, Марселі й Ніцці отримають представники найвищого гатунку, зокрема учасники сьогоднішнього симпозіуму.

— Куди подіти французів? — крізь оплески долетіло з амфітеатру.

— Депортуємо в пустелю Гобі, — не поліз за словом у кишеню Чорна Панчоха. — Можу принагідно зупинитися на проблемі депортацій, оскільки це буде чи не найважливішим чинником нашої внутрішньої, е-е, зовнішньої політики.

— Здогова думка! — потер руки “Ленін” і, витягнувши з кишені камізьльки білясту цупку редьку, почав її голосно хрумкати.

— Отже, депортація, як відомо вам уже з нашої великої, та, на жаль, запльованої...

— Засраної, — виправив “Іван Грозний”.

— Дякую, але це не так, — вклонився доповідач, — нашої героїчної історії, депортація є пречудовим засобом на будь-які національні проблеми. Головне переселити чукчів в Араратську долину, а молдаван на Землю Франца-Йосифа, хоч природніше на ній почувалися б австрійці. Крім того, пропонується здійснити кілька безпосередніх обмінів місцями ком-

пактного проживання: литовців із в'єтнамцями, швейцарців із китайцями, а угорців з уйгурами. Всіляко підтримуючи ідеї великого переселення, ми досягнемо виведення цілком нових і химерних націй та народностей з настільки покрученими назвами, що вони самі будуть їх соромитися: росіяків, україлійців, карело-мінгрелів, чербословатів, румунголів, голгарів, нідербайджанців, швеків, гредів, французбеків, білошвабів, курдифранків, жиздоболів та карпатських русинів.

— А як буде з Ізраїлем? — підскочив по-кавалерійськи “Суворов”, передбачливо вхопивши “Катерину Другу” за цицьку.

Матінка-імператриця на цей раз не сказала нічого, здивована такою несамоовито жвавістю перестарілого воєначальника, а Чорна Панчоха знову не розгубився:

— З Ізраїлем? Ми засадимо всю його територію кавунами!

— І гедькою, гедькою, обов'язково гедькою, — наполягав “Ленін”.

“Анатолій” же “Іванович” так вдоволено закліпав своїм штучним оком, що здалося, ніби воно в нього справжнє. Бо він тішився, що недаремно зібрав цих славних людей докупі.

У ложах і балконах ширився ентузіазм. Амфітеатр захопила хвиля піднесення. Доповідач виходив на завершальний ураганний акорд:

— Великий Розпад буде зупинено! Великий Хаос буде переможено! Велика Симфонія поведе людство в тисячолітній похід. Ми захистимо наші святині непролазними хащами повзучих рослин і бойової техніки! Це буде єдиний оркестр тотального послуху й... — доповідач на хвилю затнувся.

І цього вистачило, щоб “Мінін-і-Пожарський”, котрий досі виглядав майже неживим, хором поставив питання:

— А хто, а хто буде найголовнішим?

— Народ! — упевнено відрубав Чорна Панчоха, і всі зареготали.

Тобі знову робилося гірше й гірше, фон Ф. Це невпинне кружляння залу разом із ложами й балконами, разом зі стінами, ці процесії мамонтів, хвости комет і відчикрижені гігантські геніталії, тінями спроектовані у простір над тобою, цей галас звіроподібних масок — усе вдавлювало тебе в поверхню стільця, позбавляло волі й розуміння. Здавалося, що голова, насилу пригвинчена до плечей, от-от зірветься з них і покотиться під ноги президії, востаннє вкриваючи все на світі чорною піною безсилим прокльонів. І коли хтось, підсівши до тебе, запанібрата лягнув тебе долонею по коліну, ти вирішив, що це, як і все інше, — тільки галюцинація. Однак у твоє вухо поліз досить уже знайомий безбарвний голос:

— Ну, як враження, Вільгельмовичу? Як, курва мама, усе це вам подобається?

То був “Сашко”. На відміну від тутешньої публіки, був без маски. Вочевидь, не мав потреби конспіруватися. Єдине, що змінив, — це наклеїв тонкі аргентинські вусики, але вони щоразу відклеювалися і висли донизу, як макаронні вироби. “Сашко” ледь похитувався і взагалі мав якесь нестатутне блищання в очах.

— А мені твій жарт із телефоном страх як сподобався, — мовив “Сашко”, показуючи великого пальця. — Сильно втяв! Мене після нього розжалували. Ти так на мене не зиркай, я, курва мама, теж українець! І трохи випив собі. Може, з горя, а може, з радості — кому яке діло? Та ти не відвертайся, не грай вар'ята, ніби ти — не ти. Я тебе відразу впізнав, Вільгельмовичу. Бо тільки ти міг одягнутися блазнем! Що, гадаєш,

мало я твою стилістику вивчав? Та я всі рецензії на тебе знаю напам'ять! Обіжаєш, курва мама!

І “Сашко” ображено засопів, як то звичайно роблять п'яні люди.

— Не, але файно ти з тим телефоном приколов, — знову забулькав через хвилину. — І зі щурами! Повний абзац, курва мама!

— І що тепер буде? — запитав ти.

— Життя триває, братику, — відповів “Сашко”. — Хоч мене в ньому і розжалували. Знаєш, старий, я тепер капітан! А життя триває, йоханий бабай, і ніхто йому нічого не зробить, навіть оці мудодзвони, яких ми тут з понтом охороняємо. Вибач, я трохи вмазав сьогодні.

— Сьогодні! — вторував йому доповідач, котрий, здається ніяк не міг кінчити. — Сьогодні! Наше майбутнє починається вже сьогодні! Якщо ми беремо на себе відповідальність, якщо ми хочемо рятувати Ідею, Державу, Вертикаль, Стрункість, якщо це так, то вже зараз, сьогодні, не зволікаючи ані хвилини, ми повинні...

Але не всі його слова було добре чути — зал реагував дедалі голосніше. До того ж заважало “Сашкове” сопіння.

— Прийшов мене арештувати? — запитав ти його.

— Життя триває, — відповів “Сашко”. — Деревя цвітуть, парубки бігають за дівчатами... Але слухай, як ти замочив з отим телефоном! Весь атас!

— Тішуся, що тобі сподобалося, — скромно знизав ти плечима.. — Боже, як болить голова! Як болить усе на світі! Чи існує хоч якийсь вихід?

— Немає міста без дверей, — процитував “Сашко”. — Мені доручено вбити тебе.

— І тоді тебе поновлять у званні?

— Можливо. Однак не це головне. Головне, щоб я тебе вбив.

— І це для мене єдиний спосіб вийти звідси?

— Існує ще один, — “Сашко” хитро й багатозначно підкрутив обвислий вусик. — Але ти про мене погано не думай, брате! Я, може, цих кацапів не менше від тебе... шаную!

Тим часом піднесення у президії та в залі дійшло якогось несамовитого апогею. Чорна Панчоха виголошував справді заключні віртуозно пророчі фрази.

— Зібравши всі землі та всі народи, згуртувавши їх воедино, виконаємо волю великих отців наших! Бо перевертаються вони в самотині мавзолеїв своїх від того, що нині з їхнім спадком діється. Очима тисячоліть дивиться на нас космічна місія Держави. Тримаємо у своїх руках вирішальні карти для великої гри: телефони, посади, агентів, адептів, золото, ртуть, антени, шифрограми, танки, комп'ютери, але головне — мільйони, мільярди людей, які хочуть і мріють бути рабами, які заради свого блаженного рабства вийдуть на площі та вулиці, бо немає вищої честі й вищої мрії для простого маленького чоловічка, ніж бути слухняним, саможертвним, гордим і приниженим рабом великої, надмогутньої, пірамідальної, підзоряної Імперії, що рухатиметься невпинно все далі на захід, руйнуючи їхні земельні наділи та котеджі, автобуси й телефонні будки, увесь цей гріхонорозпусний добробут анархічної людської одиниці — в ім'я наших золотосайних мумій!..

— Як болить голова, — повторив ти, аж прищулившись від реву овації. — Яка жадлива пишномовність! Як багато слів з великої літери. Треба щось робити. Якось попередити хлопців...

— Попередити хлопців? — дихнув перегаром “Сашко”. — А на більше ти неспроможний?

— Розумієш, я давно вже не писав віршів. Ані рядка. Ну, та ти знаєш про це... Що ти маєш на увазі, коли вимагаєш від мене чогось більшого?

— Їснує ще один вихід. Але це мусить бути вчинок. Це мусить бути страшний, кривавий учинок. Море крові, ясно? Терористичний акт, курва мама! Ось що я маю на увазі...

— Я не терорист.

— Ха! — вибухнув “Сашко”. — Іншого я й не сподівався! Він не терорист! Він узагалі ніхто!..

— Я не можу вбити людину, — винувато пояснив ти. — Їз задоволенням убив би, але не можу...

— Ну, тоді все станеться так, як змалював отой, у чорній панчосі, — розчаровано зітхнув “Сашко”. — Біда твоя в тім, Артурчику — дозволь тебе так іноді називати, — що ти завжди прагнув ухилитися. З межових ситуацій робив оперетку. Ї виживав, завжди виживав. Однак на цей раз тобі не ухилитися. Бо нам набридло за тобою спостерігати. Якоюсь мірою ти задалеко вліз. Ї виберешся звідси лише ціною свого виживання.

— Хто ти такий?

— Ніхто не знає про себе, хто він такий. Але цю штуку з телефоном ти...

— Перестань уже зі своїм телефоном! Ї не смій мене називати отим паскудним іменем!

— Ова! А що буде? Називав і називатиму! Ї нічого ти не вдієш, бо ти не можеш діяти! Так боїшся гріхів, що грішиш на кожному кроці, курва!..

Треба, треба щось робити, подумав ти.

А я справді так подумав, бо голова в мене дзвеніла шалено, і вся президія бурхливо святкувала з приводу завершення промови, а типа в чорній панчосі якісь здоровила в масках червоноармійців виносили з-за трибуни на руках. Патьоки гівна і крові стікали до підніжжя трибуни. Ї від усіх цих кнурів, дідів-морозів, піратів, крокодилів, кентаврів та комісарів аж мерехтіло в очах, і “Ленін” підкидав догори корону Російської імперії з пап’є-маше, а “Іван Грозний” витинав якийсь розпусний фокстрот у парі з маленьким грубасом “Держинським”. Скляне око Анатолія “Івановича” переможно світилося і навіть плакало від зворушення. “Суворов” цілувався з дупою “Катерини Другої”. Тільки “Мінін-і-Пожарський” зостався незворушним, бо це була всього лише копія пам’ятника з Красної площі, а може, й сам пам’ятник, притарабанений сюди з невідомою метою.

Ї тоді ти подумав, що врешті усе залежить лише від тебе. Що ти єдиний, кому випала така нагода. Що іншого виходу нагору все одно нема. Та й чи потрібен вихід обов’язково нагору? Куди завгодно, аби тільки звідси! Бо надто вже голова болить.

— Учинок, Артурчику, вчинок! — прошелестів поруч “Сашко”, відплювуючись від власного вуса.

— Ти помолишся за мене?

У відповідь він тільки зареготав. Реготав усім тілом, відкинувши голову назад. Ти сягнув рукою під його розстібнутий піджак. Спітніла сорочка, складки жиру на талії. Пістолет був удома — там, де завжди вони його носять у фільмах.

— Невже? — “Сашко” перервав регіт на недоспіваній півноті й недовіриливо втупився у тебе.

— Зараз будеш мати вчинок, — сказав ти, ховаючи пістолет у простору кишеню плаща.

— Знаєш, як ним користуватися?

— Стріляв колись. По мішенях. На курсах офіцерів запасу, — відповів ти і рушив проходом поміж стільцями униз, ближче до президії. Але, згадавши про торбу, повернувся. Узав її й знову пошкандибав.

Хочу, щоб моя торба була при мені в таку хвилину. Хочу, щоб моя душа була при мені. Щоб моя порожнеча була при мені.

Сходинки втікали тобі з-під ніг. Зал обертався, амфітеатр їхав, іноді ти ловився вільною рукою за бильце стільця, за рило або за півнячий гребінь чергової маски. З балконів злітали вигуки, але то було щось інше, ніж досі. Щось там діялося нове — якась метушня, паніка, колотнеча, хоч унизу ще ніхто не звертав на неї уваги. Ти зупинився. Підняв догори руку.

— Увага! — сказав голосно як міг, але тобі здалося, що дуже тихо.

Однак невидимі механізми завмерли. Таємні осі перестали обертатися. Стільці й балкони спинилися, іржаво скреготнувши при гальмуванні. У залі настала тиша.

Тільки згори, з балконів, падали дедалі пронизливіші зойки. Але в напівтемряві не було видно, що там діється. Можливо, викрили провокатора і тепер копають його по ребрах. Це не зупинило тебе.

— Увага! — ще раз почав ти, водночас дивуючись, що людський голос може так тремтіти. — Я хочу сказати, що в мене дуже болить голова. Просто я мав сьогодні дурнуватий день... Ні, не те я хотів сказати...

Президія слухала тебе. Зблизька вони були не такими вже й схожими на тих персонажів, яких уособлювали. Вимальовувалося щось інше, поважне, ніяк не карикатурне. Очі, можливо. А може, все це тобі привиджувалося, блазню з червоною картоплиною замість носа.

— Я хочу сказати, — ще раз почав ти, — що мені ще ніколи не доводилося когось убивати. Навіть домашніх тварин. Так уже сталося. Тому прошу вибачити, коли що-небудь зроблю не так. Але іншого виходу не маю. Роблю це також в ім'я вашого ж народу, якому зичу тільки добра...

Хтось позаду виразно кашлянув, здається, "Сашко".

— Шаную велику російську літературу. Гуманістичні традиції. Богоносійство, богошукацтво. Богошуканство. І, не дивлячись на це, зроблю те, що зроблю. Тобто ні. Не іменем жодного з народів. І не в ім'я якогось одного народу. Своїм власним іменем. Надто вже голова болить, і треба з усім цим зав'язувати. Ще раз — увага! Я постараюся якнайшвидше...

Промови, звичайно, не вийшло. Але постріли з твого пістолета залунали рівно і впевнено. Ти постановив прикінчити їх усіх — методично і послідовно, куля за кулею, постріл за пострілом, тіло за тілом, — пам'ятаючи, що надто багато часу в тебе немає і права на промах немає теж. Ти стріляв напрочуд влучно, а з балконів усе летіли жакні прокляття і зойки. Ти стріляв, як відмінник бойової підготовки, прекрасний у своїй нещадності, а з балконів і лоджій, та й просто зі стін, де спинився великий імперський похід тіней, стрибали на перелякані голови й шиї партеру здоровенні, стратегічні щури, огидні й захланні, випущені за твоїм же наказом. Ти поклав усю президію, хоча крові не було ані краплі — тільки випріла тирса сипалася з їхніх прострелених дерев'яних грудей і черепів і безгучно кліпали механічні очі. І вони падали один по одному, згідно з послідовністю твоїх пострілів, — манекени, як виявилось, й тоді

лишень ти зрозумів, що так нажахало тебе в них, коли ти підійшов ближче.

А налякало мене те, що то були символи.

Вони лежали довкола столу президії — всі, як один, включно з розповзлюю “Катериною”, і тільки пам’ятник Мініну-і-Пожарському залишався на місці. З декого ще сипалася на підлогу тирса, з декого вилазили таргани або всілякі штучні тельбухи. Усе це виглядало доволі гидко.

Ти озирнувся. Шури хазяйнували у КОНФЕРЕНЦ-ЗАЛІ, умить роздираючи на клапті тих, кого їм вдавалося наздогнати. Біля дверей скупчилися десятки масок, які заважали одні одним, штовхалися ліктями і фалосами, дерлися кігтями, топталися копитами, лізли до виходу, хоча виходу ніякого не було і двері виявилися просто намальованими. Ти звернув увагу, як один із найбільших шурів, шуриний цар, ієрарх завбільшки таки з добрячого псиська, шматував якогось невдачу у чорній панчосі. Проте, чи був це недавній доповідач, ти роздивитися не зміг. Бо замість рота він мав уже тільки чорну яму, з якої бухала на сходи важка і густа рідина.

“Сашко” незворушно сидів посеред залу. Щось мав над собою — якийсь легенький ореол, чи хто його знає що. Пильно дивився на тебе поглядом майора, розжалуваного в капітани. А може, поглядом неземної любові. Хто він такий? Ангел-охоронець, суворий і вимогливий, трохи п’яний? Чи не вологі від поту, шорсткі й болючі крила ховає під цивільною оболонкою? Чи не посланець він Бога — Того Самого, що про Нього ти іноді зле думав, але ніколи не переставав у Нього вірити? Саме час про Нього згадати, саме час.

Тобі залишалось скинути маску блазня. А тоді влучити собі у праву скроню. Принаймні з тебе не посиплеться тирса. Адже ти справжній. Адже ти не манекен, Отто. Адже іншого виходу звідси немає.

Неозброєний ангел з порожньою кобурою при боці вже повис над тобою.

Прощайте всі, хто чекав на мене! Зрештою, я написав кілька незлих віршів. Ї взагалі був не таким уже й поганим хлопцем.

Куля ввійшла у скроню. Тільки потім ти почув звук пострілу.

Площа Київського вокзалу, Ваша Королівська Милосте, була затоплена. Цілоденний дощ, який і зараз не вщухав ні на хвилину, спричинився до великого виверження вод. Ущент забиті піском, попелом, трояндами, паперами, голубиним пір’ям, масками, мертвими щурами та іншим непотребом каналізаційні стоки не приймали вже нічого. Всесвітній потоп робився дедалі очевиднішим. Москва переставала існувати.

Видершися з метро, я опинився майже по пояс у чорних дощових водах. Тримаючись на поверхні лише завдяки волі і своїй торбезі, я сьак-так догріб до перонів. Бо я пам’ятав про існування сорок першого поїзда. Він вирушає з Москви близько дванадцятої ночі. За кілька хвилин дванадцята. Він вирушає з Москви, аби прибути до Києва.

Усе, що зміг я запропонувати провідникові, — це обважнілого напівживого сома, який невідомо звідки взявся у мене в торбі й невідомо що в ній робив. Здається, мені подарували його на якомусь представницькому зібранні. Таким чином я отримав свою законну третю полицю (але Ви все одно не відаєте, що це таке, Ваша Величавосте) в загальному вагоні (такими пересуваються в пошуках сенсу життя добрих три чверті Вашого знедоленого люду), розстелив на згаданій третій полиці свій плащ і останнім зусиллям пропхав бідне знемічніле тіло своє у

вузьеньку продухвину поміж стелею вагону й полицею. Тут я лежатиму, певно, аж до Києва, ховаючись від ревізорів, контрабандистів та прикордонників. Тут я нарешті заснув. Це сталося, як тільки рушив поїзд. І це триває досі.

Бо я страшенно хворий, Ваша Ясносте. Маю шалену гарячку, від якої губи вкриються на ранок лишаями. Розпухле коліно маю — певно, десь танцював і послизнувся. Маю безліч алкоголю у крові. Більше, ніж самої крові. До того ж маю кулю в черепі. Не далі як годину тому я, здається, покінчив із собою, пустивши собі в голову кулю з пістолета якоїсь радянської системи, мабуть, Макарова. І тепер цей чудовий, затхлий, повний розм'яклих тіл людських поїзд несе мене геть від Москви. Адже не можна довго засиджуватися в тому місті, де ти покінчив із собою. Слід обов'язково кудись пересуватися.

А я пересуваюся додому, Ваша Гідносте. Існує така країна, де живуть Ваші піддані. Розумію, Вам, народженому десь у тропічній Африці, на відлі "Україна", звиклому до Еспаній та Швайцарій, тяжко собі уявити щось подібне. Однак, це правда, Ваша Милосте, — така країна існує. Вона не вигадана для Вас Вашими радниками, астрологами й капеланами. Адже найпримхливіша, найбожевільніша (людська!) уява мусить відступити перед справжністю цієї країни. Вона до болю справжня. І нічим не захищена від Сходу, навіть горами.

Якби свого часу Хтось, Хто Роздає Географію, порадився зі мною, то нині все виглядало б інакше. Але Він розмістив нашу країну саме там, де Йому схотілося. Дякуємо й за це.

І що зробив нас м'якими та вайлуватими, терпеливими, лінивими, добрими, що зробив нас байдужими, заздрісними, довірливими, зробив хитрими, боязкими, сварливими, зробив недбалими, покірними, співучими — дякуємо Йому, бо могло бути й гірше. Дівчат дав нам гарних. І негарних теж дав. Поетів незрозумілих, а священників недорікуватих. Короля дав нам далекого.

Іноді нам сниться Європа. Приходимо вночі на берег Дунаю. Щось таке пригадується: теплі моря, мармурові брами, гарячі камені, виткі рослини півдня, самотні вежі. Але довго це не триває.

Отаким він переважно є, Ваш народ. Іншого, Ваша Милосте, не маємо — ні Ви, ні я. Колись він і Вас, і мене любитиме. А поки що їздить у жорстких московських вагонах. Або спить по вокзалах — тьмяний, сірий, повільний. І що з ним станеться далі, не знаю. Проте дуже хотів би знати.

Бо я сьогодні не втікаю, а повертаюся. Злий, порожній, до того ж із кулею в черепі. На дідька мене комусь треба? Теж не знаю. Знаю лишень, що тепер майже всі ми такі. І залишається нам найпереконливіша з надій, заповідана славними предками: якимсь то воно буде. Головне — дожити до завтра. Дотягнути до станції Київ. І не злетіти к бісовій матері з цієї полиці, на якій завершую свою невдалу довоколасвітню подорож.

Лютий — квітень 1992, Фельдафінг

Від редакції

Оскільки герой "Московіади" Отто фон Ф. час до часу посилається на маловідомі вірші Ю. Андруховича, написані 1990 року в Москві і хтозна-де й коли опубліковані, ми вирішили ознайомити ширшу громадськість із цими текстами. Не виключено, що значна частина пригод поета Отто фон Ф. у "Московіаді" є лише його галюцинаціями, навіяними згаданими віршами Ю. Андруховича із циклу "Листи в Україну".

ІЗ ЦИКЛУ «ЛИСТИ В УКРАЇНУ»

I

*Я заліз у тугу, як в тогу чи в робу.
Моя ніч — ніби голка у горлі вічна.
Я собі підчепив тут одну хворобу.
Нею можна пишатись. Вона психічна.*

*Ця психічна хвороба, тобто кохання,
всі ознаки її описав Авіценна:
не дає дихнути синдром махання
і потреба здохнути здоровенна.*

*Я нормально писав непогані вірші,
міркував про найтоншу тканину прози,
а тепер мої рими щоразу гірші
і до “прози” римуються в мене “сльози”.*

*І лежу, мов мішок, я. Чорнію, худну
без повітря, світла, тепла, привіту.
Я розклав оцю журбу многотрудну
на півкулях мозку, мов карту світу.*

*Помолися ж за мене в кватирку Божу —
ліпше всохнути, впитись, нажити грижу.
Я з розпуки тут ошаліти можу —
вену вріжу, скажімо, чи всіх заріжу.*

*Любий друже, приїдь, порятуї і вибав!
Привези мені морфій, тютюн і тишу.
Я конаю тут, як остання риба.
А про інше все ще тобі напишу.*

II

*Це столиця держави. Тут досить людно.
І не досить зелено для ботанік.
Хоч насправді це ніби судно (чи судно?)
і не так ковчег воно, як титанік.*

*Досить людно, й тому нестача киснева.
Як і всюди, найбільше невдах і дурнів.
Кожен з них, не добігши до брами неба,
має право на прах і на місце в урні.*

*Я, здається, писав, що вдягаю робу.
Я, крім того, навчився слова “глаголю”,
пити квас, осягати душу народу
і ходити синім від алкоголю,*

*грати в карти, чифірити (рок до ранку),
пити спирт, розумітися на похміллі,
черевики чистити об фіранку
і тримати душу в чорному тілі,*

*я навчився божитися, присягати,
розрізняти на смак дукатські, явські,
я навчився нічого не досягати
і плювати в стелю цілком по-графськи,*

*розглядати дерево як нагоду
для висіння, втілену ще в насінні.
Я тепер як ніде близький до народу.
Покажи цей лист усім в Україні.*

VI

*Я ночую тут у такому домі,
де живуть письменники і поети.
Це не зовсім те, що жити в Содомі:
групівщина, збочення і міньєти*

*тут не зовсім ті, суть яких пізнав ти
з італійських фільмів, книжок, де кралі
так відверто лізуть в ліжка і в авта.
Тут усе це є. На рівні моралі.*

*Ця оселя має ознаки пастки,
по якій гуляють сонми лунатів.
І коли не дійдеш — можеш упасти
де завгодно або в чужій кімнаті,*

*під чужими лампами, або в ліфті —
вгору-вниз мандруєш на кожен виклик,
поміж пеклом і раєм, фіфті-фіфті,
трохи крові пустивши, до чого тут звикли.*

*Вихід є, здається, один — ступити
в порожнечу, в ніч, але це те саме,
що з вікна ступити, як цвях забити.
Вся Москва для тебе гавкає псами,*

*вся пустеля з попелом всіх імперій —
ти летиш, мов камінь у воду тьмяну!
Але це, однак, лише на папері.
Я на це не зважусь навіть і сп'яну.*

IX

*Мандрувати тут у середньовіччя —
все одно, що за князем повзти обозом.
Тільки знай дивися в кожне обличчя:
ці хлопаки описані ще Ломброзом —*

*щось таке злочинне, таке причинне
прозирає з їхніх сумирних писків.
В них минуле каторжне, судочинне —
словом, вони схожі на василісків.*

*Осінь — це дорога кудись на північ:
на деревах спалах марніє, гасне.
Тут інакший час і не діє Грінвіч,
але ти мандруєш. Буття прекрасне,*

*хоч темніє швидше, аніж повсюди,
й чим чорніше небо, тим ближче до хана.
Ці місцеві вбивці не зовсім паскуди:
їм важливий сам принцип — не кров, не рана.*

*Князя можна забити, скажімо, в лазні
чи мечем на сходах або на ловах.
Тут ліси сприятливо непролазні —
кількість мертвих визначиш лиш по вдовах,*

*по деревах всохлих, яких, щоправда,
значно більше — з таким гілляччям калічим,
ніби хтось крізь них невблаганно падав.
Тут усюди пахне середньовіччям.*

X

*Україна ж — це країна барокко.
Мандрувати нею — для ока втіха.
І тому западає спокуса в око:
зруйнувати все. І скільки б не їхав,*

*бачиш наслідки: мури і житла хворі
ще, мабуть, від турків. І п'ятикутні
знаки. З криниць повтікали зорі,
тобто їх нема, криниці відсутні,*

*але є сліди, і це дозволяє
подавати прогноз у вигляді віри
в неминуче. Тому що наша земля є
чимось більшим, аніж сорочка для шкіри.*

*Це підпільне барокко влаштовує опір
і цвіте шалено навіть в уламках,
хоч забуто нас і мовчать в Європі.
Катувати зручно в палацах, замках,*

*а в каплицях тісно. Тому каплиці
є найперший крок углиб України.
Мені видно все з чужої столиці.
Все на світі можна підняти з руїни,*

*крім живої крові, як ми вже знаєм.
Напиши, чи всі живі та здорові.
Чи літають ангели над Дунаєм,
чи дощі у Львові, чи досить крові.*

XIII

*Я програвся в карти, а це ознака,
що святий Юрко зі мною в конфлікті.
Вічно має мухи, старий рубака!
Але я не клянчу, тим більше лікті*

*не кусаю, бо, друже, не ревний я учень
там, де вчать науки про вертикальне.
Мене більше цікавлять вузли сполучень,
переходи духа в матеріальне.*

*Надивився днями крутого порно
і спромігся заснути аж пів на п'яту,
після чого збудився: на серці чорно,
а довбешку варто віддати кату*

*чи якомусь модному шарлатану —
хай вилуцує з неї віршів сигнали,
чим тутешній люд заведе в оману.
Моє тіло, засмагле і досконале,*

*особливо по пояс, а може, й нижче,
пропадає всує, хоч гідне грека.
Самота моя — це як зимне днище.
На поштамті глухо, бодай переказ.*

*Ти також не пишеш, гадаю, знову
маєш бестію — серце тобі украла.
Я собі поставив таку умову:
до Різдва добути — і дати драла!*

XIV

*Скоро свято: вся столиця російська
закипіла так, мов повстали гнані
і голодні. Я нагадую псиська,
що натрафив на слід цитрин, бананів,*

*і, спрямований чітко, як у безмежність,
я собі здаюся майже трамваєм.
Нам, їй-Богу, потрібна вкрай незалежність:
торгувати з Кореєю, Парагваєм,*

*Палестиною, Хіною, Барбадосом
у портах над Понтом (Херсон, Одеса).
Каравани трюмів із кальвадосом,
коньяку і хересу буйні плеса,*

*і, крім того, перець, імбир, гвоздика,
чорне дерево, біла слонова кістка...
А поки що — ця біганина дика
по чужій столиці. І погляд псиська.*

*Та й, сказати правду, пан Єлисеїв
став не той, що був, не ті ананаси,
а на нас поклав, як кажуть в Расєї.
Анаші нема. І юрмище, ласе*

*до видовищ, хліба (знак метрополій!),
невтоленно жебрає крихти, фрукти.
І надходить ніч у столиці голій.
Це послання можеш віддати в друк ти.*

XVI

*На Різдво в Україні діються речі
потаємні й вічні. Скажімо, місяць
виявляється зайвим, тому Святвечір
переходить не в ніч, над якою висять*

*херувими сонні, а в ніч — як море,
по якій навряд чи спроможні трії
мандрівні царі, подолавши гори,
своєчасно встигнути до Марії.*

*Це, однак, не значить, що все даремно,
всі прогнози, прикмети цілком опуклі.
Попри те, що зимно і те, що темно,
неминучим є чудо, скажімо, в Дуклі,*

*чи де-небудь. Це, як і з'ява комети,
як сама зоря, що провадила, пасла
пастушків, ягнят, як і всі предмети, —
все збувається: Йосиф, яскиня, ясла,*

*коляда збувається, сіно, свічка.
А проте — лишень у вертепній скрині,
до якої доступ і вхід крізь вічка,
бо насправді нема яскині, нині*

*я, здається, готовий прийти з дарами,
хоч діряво в кишенях, а в небі сіро.
Тут мене ловили вітрини, брами.
Треба їхати. Може, сконає Ірод.*

XVIII

*Про театри, цирку та іподроми
не писав тобі ані слова. Й не буду.
Є вагоміші драми, себто погроми:
на прохання люду повісять Юду*

*чи каструють Будду (яка різниця!)
на вимогу нарсуду в ніч солов'їну.
Я щодня тут їжджу попри в'язницю.
Мене вчать любити всю цю країну.*

*Мене вчать: найменша сльоза дитяти
важить більше, аніж усі Бутирки,
взяті разом з Луб'янкою. Слід читати
епілептиків. Небо з-поза квартирки*

*є тотожним небу з-за ґрат. Це рівні
величини в байдужості і красі. Я
тут щодня проходжу попри катівні,
а мене все вчать: Месія, Росія...*

*Вчать мене: свобода — лише хвороба,
щось таке, як сифіліс або навіть
як червінка. Зрештою, це оздоба
до в'язниці, якою натхненно править*

*сам народ і сам же сидить завзято,
як спортсмен, зацікавлений у режимі.
Шапки знято. Голбови стято. Свято.
Це коли в божевільнях сплять одержимі.*

XIX

*“Ветерани, що пишуть вірші, скарги,
одаліски, що поночі йдуть на лови,
аноніми, що вкупі становлять черги,
франкмасони, що в'ють павутини змови,*

*пушкіністи, твердим розчулені знаком,
патріоти, над кіром пониклі в думках,
юнаки, що б'ють або ставлять раком,
пияки, що знаються на парфумах,*

*росіянки пишні, з яких купецьке
випирає щоками, грудьми, задами,
кавалери їхні, також опецьки,
імбецили з рисами далай-лами,*

*всяка інша потолоч, інше дрантя,
всі на світі раси, народи, люде!
Я стомився від кремлівських курантів.
Прощайте, завтра мене тут не буде.*

*Прощавайте, всі! І ти, круглолицій,
що згори, як манну, даруєш укази.
Я, можлива здобич твоїх міліцій,
я боюсь, що вони застосують гази.*

*Прощавайте, храмів хрести щербаті,
під якими тужив я і вив совою!"
Ці слова я не викричав на Арбаті:
десь вони замерзли понад Москвою.*

XX

*На останні гроші придбавши лайнер,
я вбираю очима, писком і мозком
вознесіння в небо стрімке, негайне.
Піді мною, як кажуть англійці, Москов.*

*Я злітав, а знизу мені махали
сто розлук, сто крил в екстазі шаленій,
рок-зірки, блудниці, послы, генерали,
цар Іван і цар Пушкін. Безсмертний геній*

*теж махав з постаменту (прощай, дружею!
Вже тебе не побачу. У нас, під Львовом,
тебе скинули з неба недавно яко
шарлатана і блазня, як мотлох, словом).*

*Я злетів. Чи протягнеш, Москво, без мене?
Що поробиш — мушу бути південніш.
Залишаю слово своє вогненне.
Все одно без мене буде нужденніш*

*у твоїх безоднях, кохана Мекко,
до якої вбогі плазують плазом.
Але ти від нас тепер так далеко,
що стає маразмом "навіки разом"!*

*Добрий вечір, небо і хмари з вати!
Спи спокійно, місто кольору крові!
Я лечу додому колядувати.
Ірванцю назустріч, Неборакові.*

Роман КІСЬ

РОСІЙСЬКА МЕСІАНСЬКА ІДЕЯ: СТАРЕ ВИНО У СТАРИХ МІХАХ

Російське месіанство від самого початку було *квазірелігійною доктриною*, головне призначення якої — шляхом сакралізації самої Росії (чи то як “святої Русі”, чи то як “*авангарду всього людства*”, з відповідним ідолотворенням довкола її історичного “покликання” чи то “святого удела”) *заповнити вакуум справжньої віри і дати росіянам почуття хлібчастичної перспективи* (включаючи суди і більшовицьке “світле майбутнє всього людства”). За всієї фантастичності уявлень про так звану “святую Русь”, за всієї примарності візії “народу-богоносця”, за всієї ілюзорності погляду на “православну” Росію як на “дім пресвятої Богородиці”, — уся ця квазірелігійна ідея усе ж таки виконувала свою *цементуючу* (чи, як тепер прийнято казати, *інтегруючу*) функцію. Месіанство покликане було реінтегрувати “рыхлий” — з огляду на велетенські географічні масштаби та недорозвиненість соціальних інфраструктур — російський соціум. Російська месіанська ідея як свого роду ерзац релігійності завжди посідала прикмети не лише певної ідеологічної конструкції, а й виступала як своєрідна “ідея-пристрасть”, котра містить у собі ще й такі суттєві соціально-психологічні компоненти, як сліпу віру в богообраність Росії, в її загадкову душу, у її безумовне “превосходство” над іншими, її рятівну місію у тому світі, що гине... Ось чому всі версії російського месіанства — починаючи від Філофея Псковського (доктрина Москви — Третього Риму) і до більшовиків, від ранніх слов’янофілів і до Бердяєва — мали всі типові прикмети саме *релігійних систем* (месіанський більшовизм — теж варіант “цивільної” релігії). Коротко зазначу тут п’ять таких ознак.

1. Телеологізм. Російська ідея у тлумаченні її adeptів є не просто продуктом інтелектуальної традиції, а *задумом Божим щодо Росії*. Усесвітня роль Росії, її “мирове водительство” провіденційно визначені. У більшовиків, до речі, те саме: *неминучість* побудови комуністичного едему в Росії теж детермінована апріорі.

2. Профетизм. Специфічний “пророчий” стиль, профетичний тон пронизує і послання ченця Філофея і “процтва” Ульянова-Леніна... Оцей “профетичний” первень дуже сильний також і в Соловйова, і в Бердяєва, і навіть у більш православно-ортодоксальних Флоренського, Флоровського чи Сергія Булгакова. Їхня філософська (чи соціологічна) рефлексія постійно звернена у майбутнє, постійно прагне вербалізувати візії і “гомін” прийдешнього.

3. Есхатологізм. І в межах російської ідеалістичної та богословської думки, і навіть у лоні більшовизму російська ідея мислиться як остаточна,

як, сказати б, *вершинна*, а її суспільне втілення — як *кінцеве*, довершене, вседосконале. Уся “повнота часів” (чи апогей історичного розвитку) доходить свого вивершення в Росії. Навіть очевидна руйнація, самознищення Росії після трьох революцій тлумачиться *есхатологічно* й *апокаліптично* як своєрідний пролог до нового великого оновлення всього людства, до духовного “преображення” всієї планети, до “нової землі” та “нового неба”. До речі, структурально-типологічний ізоморфізм такої філософії кінця у її і більшовицькому, і псевдохристиянському варіантах тут цілком очевидний. У них один *архетип*: “*велике майбутнє Росії*”.

4. Хіліастичність російського месіанства. На хіліастичність російського соціалізму (починаючи ще від його народницького зразка) уже звертав увагу сам Ніколай Бердяєв. Тут варто лише додати, що й горбачовська доктрина “нового мислення для всього людства” є лише рефлексом отих одвічних хіліастичних уповань російської думки на неминучість збудови самою Росією чи то під її проводом “тисячолітнього царства” цілковитої справедливості і гармонії.

5. Максималізм. Російський максималізм (навіть у його секулярних нігілістичних і атеїстичних модифікаціях) завжди посідав релігійну (щоправда демонізовано-релігійну) природу. У “запредельности” своїх месіанських ідеалів він завжди “зашкалював” — чи то у своїх вочевидь гіпертрофованих претензіях на світове провідництво (Данилевський, Ільїн), чи то у виразно здемонізованих прагненнях “разжечь мировой революционный пожар” і з допомогою такого радикального перевороту збудувати *всесвітню соціалістичну республіку*. Отой максималізм був також спробою притлумити в собі комплекс меншовартості. Ідентифікація особи з “величними історичними цілями” і “грандіозними завданнями” Росії потрібні були цій особі як момент ілюзорного самоутвердження серед тих обставин, де людина фактично була знівельована, загублена, очужена. Велика російська казарма з її ідеологією “єдинообразия” та “єдино-мыслия”, — казарма, яка завжди породжувала деперсоналізацію людини, аморфність, “отарність” усього суспільства, сприяли тому, що особа шукала свою самототожність і себествердження не в казармовому (“ройовому”) довкіллі, а в максималістських прийдешніх цілях — у “величних накресленнях” та “історичних завданнях”. Тобто у тому, що виходить все-таки поза межі повсякденного “стадного” животіння. Оті історичні “надзавдання” Росії, з якими ідентифікувала себе особа, були для пересічної людини наче пролом у мурі повсякденної сірої казармовості. Такий спосіб “трансцендентування”, такий “вихід за межі” був, безумовно, за своєю суттю “проривом” наскрізь релігійним, бо релігійною щодо своєї природи була вже ота російська “тоска” за чимось “запредельным”. До речі, *максималізм* російського нігілізму теж був наскрізь російським явищем, тому що тотальне заперечення культурних і духовних вартостей могло бути лише там, де було тотальне заперечення особистості. Російський нігілістичний максималізм (і найбільшою мірою — більшовизм) ладен був відкидати все “зовнішнє” саме тому, що в Росії “стисненим” було внутрішнє, тому що гранично звуженими були можливості для розгортання внутрішньої людської свободи.

Месіанська ідея не тільки цементувала великодержавницьке “ми-почуття”, не тільки акцентувала ті чи ті переваги росіян (справжні чи гадані, реальні чи міфічні), а й у безмірно гіпертрофованій формі стверджувала *абсолютне “преимущество” Росії*. Уже слов’янофіли задекларували були абсолютну перевагу російського православ’я й поставили

російський народ (як начебто найбільш універсальний чи навіть понад-етнічний) на декілька шаблів вище за інші народи. Уже в одного зі старших слов'янофілів Константина Аксакова подибуємо таке міркування (згодом докладно розгорнене Достоевським у його концепції “вселюдськості” росіян): “Російський народ, — писав К. С. Аксаков, — не є народом; це людство; народом він є тому, що обставлений народами з винятково народним змістом, і людство тому є в ньому народністю”.

Таке саме намагання поставити Росію понад людством чи в епіцентрі світової історії (тільки обставлене дещо іншим термінологічним реквізитом із ділянки “інтернаціоналістської” фразеології) було одним з основних у ленінському “інтернаціоналі”. Цей останній був лише недолугим намаганням видати вузький більшовицький москвоцентризм за універсальне братерство. Недарма Бердяєв писав про те, що “Третій комуністичний Інтернаціонал теж фікція, він передусім російська псевдоморфоза російського месіанізму й імперіалізму”. Отой демагогічний псевдоінтернаціоналізм, що перетворив був ідеї братства народів на облудну умовну риторіку, мав лише одну мету: звівши себе на п'єдестал так званого інтернаціоналу, усвідомити себе понад головами народів, *вищими за інші народи* в ім'я так званого “мирового водительства”, культуртрегерства чи навіть нічим не замаскованого експансіонізму (теж під вивіскою братерської “інтернаціональної місії”).

Якщо для слов'янофіла К. Аксакова “русский народ” уже не просто особний етнос, а наче все “людство”, то й для слов'янофіла Хом'якова Росія, що має безумовні переваги щодо всіх інших народів, є силою понаднаціональною, універсальною, вселюдською. З вірша “Росії” довідуємося, що така роль визначена для неї Богом, бо ж тільки їй

...Бог дал святой удел
Хранить для мира достоянье
Высоких жертв и чистых дел;
Хранить племен святое братство,
Любви живительный сосуд.
И веры пламенной богатство,
И правду, и бескровный суд.

В іншому вірші Хом'яков звертається до Росії:

Иди! Тебя зовут народы.
И, совершив свой бранный пир,
Даруй им дар святой свободы,
Дай мысли жизнь, дай жизни мир.

Отож виходить, що тільки Росія може принести світові справді “чисті діла”, обдарувати народи “братерством”, “любов'ю”, “вірою”, “святою свободою”, “миром”, ба й навіть дати нове життя думці людській. Усі ці благодатні дари, *джерелом яких насправді може бути тільки сам Бог* (і Хом'яков як відомий православний богослов не міг цього не знати), приписуються насамперед Росії. Таким чином Росія піднімається чи то до ролі *розподільвача Божої ласки*, чи, радше, навіть сама у суті своїй *обожнюється, деїзується, сакралізується*. І це тільки ще раз виявляє ту прикметну особливість месіанства російського, що навіть у православних мислителів несе воно не гармонізуючий миротворчий потенціал, а потенціал ідолотворчий. Тому і гаданий його всесвітній заряд добродієвності і вселюдської любові братерської виявлявся щоразу зарядом *злочинності*

всесвітніх масштабів, зняряддя зненависті і руйнації. Адже сакралізація Росії, ідолотворення довкола “святої Русі” відбувалася *саме* у відпадині від Бога, у брутальному нехтуванні його заповіддю не творити для себе ідола.

Можливо, не варто було б, власне, і зосереджувати на цьому увагу, якби теперішні російські епігони слов'янофільства не доводили цих давніх ідей до потворних пласких схем цілковитого “превосходства” всього російського. В одному з численних месіаністичних пасажів, якими рясніють сьогодні сторінки імпер-патріотичного журналу “Молодая гвардия”, читаємо, між іншим, таке: “І населення наше (йдеться про власне російську людність. — Р. К.) за всієї його трагедії роз'єднаності, аморфності і затурканості, навіть не усвідомлюючи цього, несе в своїх генах основну загальнолюдську домінанту добра, всепрощення, істинної віри і світової чуйності до всілякої несправедливості...” (МГ, 1991, № 6, с. 248). Отож, виявляється, врешті-решт (і в цьому теперішній адепт месіанства суттєво доповнив своїх попередників) ота “единственность” Росії має навіть біологічний чи расовий характер, а її доброта, ба навіть висока віра і святість, закодовані десь на хромосомному рівні... Цікавий симбіоз расизму і “християнства”! Отак сьогоднішні російські неохристияни та неослов'янофіли, хапаючись за “переваги” російського християнства, — самі ж християнство зраджують. Адже гординя російської першості, російського провідництва — це, власне, щось цілком протилежне до християнського упокорення і самопониження.

Якщо вже говорити про “переваги” російського православ'я, *дорозвинути*ся, *дорости* до якого закликали “западное просвещение” Кириєвський, брати Аксакови і Хом'яков, то слід зазначити, що вся православна просвіта протягом XIX століття базувалася на більш або менш добротно укладених компіляціях із західних католицьких і протестантських підручників, дещо підправлених на православний кшталт. Російська ж містична традиція (паламізму, ісихазму) генетично власне російською не була. Безумовні здобутки російської богословської думки і християнської філософії в останній третині XIX — на початку XX віку і так званій російській духовній ренесанс аж ніяк не були наслідком того, що лише росіянам дане було (як це твердить Бердяєв) “созревание для высшей свободы духа” і що лише росіянам відкрились були “последние пределы” богооб'явлення та духовного гнозису. До речі, сам спосіб такого “філософування” теж аж ніяк не є унікальним. Цілковиті аналоги такої духовно-інтелектуальної парадигми знаходимо на Заході. Нічого винятково російського, духовно ексклюзивного, неповторно-езотеричного тут немає. Спроби конструювати ті або ті шаблі “вищості” народу на основі його начебто особливої релігійності чи особливого ставлення до вартостей духовних бачимо й у німецькій класичній філософії. Ще Масарик — глибокий знавець російської релігійної філософії — у своїй ґрунтовній двотомовій праці, присвяченій саме цій проблематиці (“Zur russischen Geschichte und Religionsphilosophie”, Јена, 1913) звернув був увагу на те, що Гегель характеризує особливу релігійність німців і саму питоменність їхнього релігійного світобачення цілком у тих самих поняттях і з тими самими прикметами, як це робить Хом'яков щодо росіян та їхнього православ'я. У цьому контексті, як бачимо, і німецький етноцентризм, і ота побудована так само на етноцентризмі слов'янофільсько-православна зарозумілість є типологічно тотожними аж до цілковитого ізоморфізму у самих філософських конструкціях, у самій парадигматиці мислення.

Маємо і сьогодні серед отих начебто “неупереджено” філософуючих російських “любомудрів” (а насправді запеклих шовіністів) яскраво виражений тип, що ладен усіляко культивувати почуття вищості, почуття зверхності росіян щодо всіх інших. Нерідко трапляється, як у тій ситуації, коли злодій, що його наздоганяють, починає сам репетувати: “Ловить злодія!” Якийсь Дмитрій Їльїн в ура-патріотичному журналі “Наш современник” у шовінізмі починає звинувачувати “Запад”... Він пише буквально таке: “Західний шовінізм, заснований на етноцентричній психології неповторності й зверхності, з дивовижною легкістю входить у будь-яку марнославну свідомість, що не належить до романо-германського племені, як думка про прилучення до світової цивілізації” (НС, 1991, № 5, с. 18).

Отож, як бачимо, деякі сучасні російські “патріоти” прагнуть, здається, бути ще більшими роялістами, аніж сам король. Продовжуючи лінію слов’янофільську, вони — на відміну від своїх духовних “батьків” Кириєвського і Хом’якова, які все ж не відкидали західних здобутків, — ладні взагалі *цілковито відмежуватися від Європи*. Огульно звинувачуючи європейство в етноцентризмі й шовінізмі, Д. Їльїн не зауважив навіть, що у такий спосіб він (можливо, й позасвідомо) ставить власне російську думку *вище від європейства*. Їльїн сам тим часом в’язне в етноцентризмі, у тих концептуальних схемах, в прихильності до яких намагається звинуватити своїх європейських опонентів. І хоча автор статті знову ж таки стверджує, що “російські живі люди позбавлені міфологічних заявок на обраність”, однак сам собі суперечить принаймні у трьох аспектах. По-перше, слов’янофільська традиція, що до неї безумовно належить автор, якраз і *виокремила* російську думку і російську духовність як феномен гранично самобутній і самодостатній — і актуально, і потенційно вищий від європейства. По-друге, сам момент *протиставлення* себе Заходові (чи Європі), саме конструювання дихотомії Схід — Захід (аж до повного ізоляціонізму стосовно так званого “могутнього західного шовінізму”) вже є чітко вираженою *психологічною настановою етноцентричного бачення*. По-третє, сама авторська візія Заходу, що асоціює цей останній із дією темних, негативних, розкладових сил, тільки нанизую нову вербальну оболонку на старий більшовицький міфологемний каркас. Цей останній, згадаймо, вибудовувався на бінарному протиставленні “загниваючого Заходу” і “процвітаючого соціалізму”, “світла зі Сходу” і “темряви” Заходу і т. д. і т. п. Не лише типологічно, а й генетично така мислительна парадигма, що обертається навколо бінарних семантичних опозицій “Росія — Європа”, “Схід — Захід”, сягає ще раннього слов’янофільства. Уже в двадцятих роках минулого віку Кириєвський був переконаний, що на тлі старих народів, котрі, мовляв, перебувають у стані “загального заціпеніння” (Захід, мовляв, уже вичерпав свій творчий потенціал!) Росії судилося стати *серцем Європи*.

Я наважуся подати тут трохи довший пасаж із мудрувань сучасних російських неослов’янофілів, — пасаж, густо нашпигований давніми слов’янофільськими міфологемами. Цитата, здається, вичерпує всю “обойму” російських “переваг” щодо Європи... Всі біди останньої, як дізнаємося, кореняться у тому, що бідолашна Європа *відпала* від благодатних “первісних релігійних джерел” (читай від зворотнього: Росія, отже, зберегла ці первісні джерела незамуленими...). Ось які звинувачення висуває один із новітніх прихильників російського месіанства відступниці Європі: “Війна проти Боголюдини та її Церкви, підміна глибокої віри побутовим

“гуманізмом” — обернулись розхитуванням самих основ європейської державності. Народилась “нова людина”... Вона виявилася звичайним буржуа, практичним, спритним і цинічним. А коли цей лже-Прометей, розбагатівши й озброївшись до зубів, вступив у союз із Пандорою, закувати його в ланцюги виявилось ой як нелегко! Тим більше, що гравітаційне поле Росії, яка раніше компенсувала своєю релігійно-філософською культурою і консервативною політикою *негативний заряд енергії Заходу* (підкреслення моє. — Р. К.), саме виявилось тимчасово підключеним до потужностей руйнівного характеру” (знову якісь *зовнішні* “потужності”! Але чи не всередині самої Росії накопичувався свій власний негативний заряд і чи не тут наростала ентропійна тенденція?! — Р. К.). Росія, продовжує автор, на відміну від західного суб’єктивно-діяльного “раціонального й свавільного” начала утверджує, мовляв, “начало родове, общинне, розумне й соборне. Ідея людської особистості, вільної й індивідуальної, — ось головне для Заходу. Для Сходу головне — релігійна й державно-суспільна єдність, заснована на тотожності любові й свободи... Ось чому західне мистецтво чуттєво-тілесне, а російське — містично-трансцендентне. У них — картинність, мальовничість, портретність, у нас — “умоглядність у барвах”, іконописне богослов’я, душевна проникливість. Блиск і світло — ось іще два поняття, які точно виражають різницю між Заходом і Сходом... Європа, ставши на шлях Реформації, народжує скептичний дух Гамлета й Фауста... Подвижницька Русь тим часом, зіткнувшись із міщанською стихією, народжує саможертвний дух князя Мишкіна і трагедію Івана Карамазова, який мучиться й страждає од невір’я. У сучасній Європі, де, за висловом Маяковського, “кожен громадянин смердить спокоєм, ідлом і валютою”, навіть релігія часто набуває формальних, пересічних і заялжених форм” (чи ж не набула московська релігійна ортодоксія прикмет бездуховного формалізму ще у середні віки?.. Цікава суміш зі слов’янофільської “органіки”, хуліганських вибриків Маяковського (для якого, між іншим, і чеховська творчість теж була “смердінням” — так і писав тоді: “пушкинско-чеховское смердение...”) і православного месіанства... — Р. К.).

Автор (див. НС, 1991, № 11, с. 160) якимось, власне, й не зауважив, що не гадаючи негативний заряд Європи, а якраз *негативізм щодо Європи, негація європейської культури* (негативізм, що в ньому імпліцитно засіла давня “отрицаловщина” російського нігілізму) посідає отой негативний руйнівний потенціал. Гордина та, здається, не має меж, хоч і обмежена вона неослов’янофільською (та типологічно тотожною із нею більшовицькою) конструкцією “у них — у нас”. Великоросійська зарозумілість без-межна, хоч і межує вона із якимось трохи чи не патологічним неприйняттям усього неросійського. Іван Кириєвський, різко протиставляючи російську ментальність, російську свідомість (як начебто особливо *цілісну*) європейському дискурсивному раціоналізмові, писав: “Вирвавшись із-під гніту раціональних систем європейського любовмудрія, російська освічена людина, у глибині особливого, *недоступного для західних людей* (підкреслення моє. — Р. К.), живого цілісного умогляду святих отців Церкви, знайде найповніші відповіді саме на ті питання розуму й серця, які дедалі більше тривожать душу, обмануту останніми результатами західного самоусвідомлення”. У цьому своєрідному “сховищі” особливої, доступної тільки, мовляв, російському духові езотеричної духовності справді легко досягнути ілюзію духовної повноти та самоствердження... Втім, навіть такі самоствердження й “умиление” від почуття власної

глибини, власної значущості, самодостатній етноцентричний *нарцисизм* (не кажучи вже про цілком очевидну маркіонітсько-гностичну ересь) мають певну функціональну основу. Очевидно, вони таки приносять суб'єктивне полегшення тим, для кого крах “тисячолітньої держави” тотожний крахові самої російської нації (адже російська ідентичність, російська самосвідомість завжди посідали великодержавницько-етатистську, а не власне етнічну доміанту). Отож сучасне російське месіанство не є тільки відлунням чи то перелицюванням класичного російського месіанства, чи його, сказати б, кабінетною еволюцією. Месіанство російське знову виринуло на поверхню, тому що таке його новочасне “виверження” є своєрідною формою сублимації почуття власної ідентичності за умов, коли така ідентичність уже похитнулася. Нині, коли вже, як шагренева шкіра, неухильно скорочується і скорочується сфера “російського могутства” і “російського величчя”, месіанська ідея, як своєрідний наркотик, мала би зняти біль отих “втрат”. Стискування отієї шагреневої шкіри, втрата імперії, яка, власне, й була об'єктивацією її “могутства”, “величчя” й “слави”, *екстеріоризацією російської месіанської ідеї*, — це вже не просто глибока травма для “російської свідомості”. Це вже, властиво, глибока криза російської самототожності. Регенерація месіанства (аж до відродження його найбільш обскурантських рис — таких, як юдофобство і ксенофобія, духовний ізоляціонізм і сакралізація національних “святощів” тощо) — це свого роду компенсаційний ефект за умов краху імперії (хоча ще й не повного), за умов глибокої кризи самої “російської ідеї”, кризи російської ідентичності, традиційно опертої на імперський етатизм, асоційований із державницькою суперпотугою. Процес *регенерації російського месіанства у наш час* — це не просто останні спазми агонізуючої імперії. Це, мабуть, функціонально необхідний для росіян (принаймні для певного їхнього інтелігентського прошарку) процес ілюзорного віднайдення нової *самототожності*, — спроба зідентифікувати себе у площині ретроспекціонізму, спроба утвердити своє російське ЕГО на основі доктринальної традиції слов'янофілів — Леонтєєва — Бердяєва.

Між іншим, ще сімдесят літ тому, коли для багатьох стала цілком очевидною тупиковість “октябрьського” революційного розвитку з усіма страхіттями його демонічно-нігілістичної руйнації та саморуйнації, — відомий християнський мислитель Павел Флоренський усе ще гарячково хапався за месіанську ідею. Хоча, як відомо, міф про “святу Русь” випарувався був тоді буквально за декілька днів “триумфального шествія” більшовицького Хама, а вся гадана духовність отієї “Русі-богоносиці”, як писав інший російський мислитель Розанов, буквально “слиняла в три дня”. “Я вірю й надіюсь, — писав Флоренський, — що вичерпавши себе, нігілізм доведе свою нікчемність, усім набридне, викличе ненависть до себе, й тоді, після краху всієї цієї гидоти, серця й уми не мляво й обачливо, а спрагло звернуться до російської ідеї, Святої Русі... Я вірю, що криза очистить російську атмосферу, *навіть всесвітню атмосферу*” (підкреслення моє. — Р. К.). Мабуть, так само “вірять і надіються” й новочасні російські месіаністи, заплющуючи очі на цілковитий духовний параліч російського етнокультурного організму (до чого, до речі, спричинилася й інтоксикація Росії отрутою месіаністської пихи) і все ще сподіваючись на якусь вселенську лідерську роль Росії щодо “очищення” всесвітньої атмосфери. Але задля цього, зауважу, треба очиститися самому від усього отого глибоко гріховного месіансько-імперського мислення, треба

самому звільнити свій дух від п'ятисотлітньої внутрішньої диктатури “російської ідеї”, у покаянні глибоким і щирим звільнитися від глибинної демонізованості російської думки зухвало-сатанинською ідеєю Третього Риму, — звільнитися від тих претензій в усіх їхніх модифікаціях, — чи то у варіанті панславізму, чи то у варіанті більшовицького Третього Інтернаціоналу, чи то у варіанті горбачовського “нового мышлення для всего мира”, чи то у варіанті ельцинського неоевразійського “общего экономического пространства”, в якому Росія відіграватиме ключову і домінуючу роль, чи у будь-яких інших видозмінах не викоріненого, на жаль, і досі *московського гегемонізму*..

Відомий російський філософ і богослов Флоренський надіявся на те, що революційна криза (а радше катастрофа) врешті-решт очистить і російську, і світову атмосферу. Поки що, на жаль, ми бачимо не очищення, а *самоотруєння російської свідомості продуктами розкладу месіанства та обскурантського слов'янофільства*: самоотруєння росіян токсинами крайнього етноцентризму та хворобливої зверхності не лише щодо “окраїн” імперії, а й щодо європейської думки та культури... Власне, трагедія самої російської ідеї й полягає в тому, що вона як така імпліцитно вже містить у собі саме отой нігілізм, якого так жахається, який відкидає, якого не може прийняти Павел Флоренський. Адже російська ідея, як ідея самодостатня, іманентно передбачає *протистояння всьому світові, конструювання біполярного світу*, конструювання тієї ієрархії вартостей і навіть ієрархії культур, де, власне, і є імплікованим по суті своїй нігілістичний погляд на інші аксіологічні системи, інші структури ментальності, інші етнокультурні кола та історико-культурні типи як *меншовартісні, менш досконалі, неповні, недорозвинені, другорядні, нижчі*. Адже російська ідея, хоч як крути, і була, властиво, (і залишається) *ідеєю російської вищості*, ідеєю російського духовного “превосходства”... Це самонавіювання у росіян стало сьогодні, на жаль, масовим (зокрема в середовищі гуманітарної та творчої інтелігенції)... Проте, як казав іще Еріх Фром, *патологія, коли вона масова, починає сприйматися вже як норма*... У своїй проекції на суспільну площину таке “зашкалювання” російської ідеї є тим більш небезпечним, що воно неминуче веде до рецидивів імперського реваншизму, до невідступного бажання підгребти під цю масивну півтисячолітню ідею те або інше “подбрюшье”, зовсім не своє “лівобережжя” чи зовсім не російську “Новоросію”... Сьогодні навіть відомий доктор філософії Арсеній Гулига дозволяє собі нагадувати естонцям, що “*за землю цю (себто Естонію. — Р. К.) заплачено російською кров'ю, в землю цю вкладено російську працю... Росія завжди була спільною територією багатьох народів*”. Чи не стане знову (а може, вже й стала?) російська месіанська ідея “спільною територією” чи, власне, *спільним плацдармом* для російських лібералів, російських імперпатріотів і російських націонал-комуністів — *плацдармом для відвоювання “спільної території багатьох народів”*? І чи не намагається Росія втілити сьогодні це своє нове месіанство під вивіскою СНД? Отож не забуваймо, що ми ще й сьогодні перебуваємо не на своїй власній, а на “спільній території багатьох народів”...

Львів

Олег НОВАК

ЧИЇМИ БУДУТЬ ЦЕРКВИ?..

- Про деякі сторінки минулого і сьогодення українців за Бугом і Саном
- Чи мають у Польщі інтерес до України в релігійному контексті?

Православна церква у Польщі — одна з автокефальних Східних Церков. Її вірними є громадяни білоруського та українського походження. Православна традиція сягає углиб віків.

Українські католики мають свою церковну структуру на чолі з єпископом Перемишським візантійсько-українського обряду, який є членом єпископату Польщі і підпорядковується примасові Польського римо-католицького костелу.

Відомо, що релігійні конфесії відіграють у житті українських спільнот у світі чи не найістотнішу роль. Крім православної і католицької, маємо на увазі також Церкви українських протестантів, як, наприклад, у Канаді та США.

На наш погляд, пропонована розповідь про одну зі сторінок історії і сьогодення українців у Польщі порушує питання, які заслуговують аналізу в Україні.

ВІД КНЯЗІВ РУСІ

Минуле земель над Бугом і Саном у сучасній Польщі тісно пов'язане з добою Київської Русі. Так, Холмщина і Підляшшя входять до її складу у X — XI століттях. Саме тоді починає розвиватися християнська культура. Місто Холм стає княжою столицею.

Щодо християнства у регіоні найзахіднішого пасма Карпат, то науковці пов'язують його появу з місією слов'янських просвітників — св. св. Кирила і Мефодія. Цей край, входячи від 875 року до складу Велико-моравської держави, був християнізований ще за їхнього життя.

Перемишль належав до Київської держави вже 981 року. Значення міста за панування руських князів було різним. Так, після смерті Івана, князя Звенигородського, Володимирко переніс 1141 року свою столицю з Перемишля до Галича, об'єднуючи в своїх руках князівство Перемисько-Звенигородське і Теревовельське. Перемишль знову став столицею князівства по 43 роках, коли син Володимирка галицький князь Ярослав (1152 — 1187), умираючи, віддав його старшому синові Володимирові.

У 1218 році з волі митрополита Київського вакантну православну кафедру посідає архієпископ Антоній (до 1225 р.). Це був перший єпископ Перемишський, якого знаємо на ім'я.

Значення Перемишля як місця перебування князів закінчується за короля Данила, що на противагу опозиції боярства Перемишля, Галича та Звенигорода заклав нове місто — Львів. У Перемишлі часто перебував князь Лев. Єпископ Перемиський Мемнон виконував при княжому дворі функції дипломата.

7 квітня 1340 року трагічно загинув останній галицько-волинський князь Юрій II. За неповних два тижні після його смерті польський король Казимир уступив із військом на “terra Russiae” і захопив Перемишль, Санок і Львів. За сприяння татарського хана й литовського князя бояри на чолі з Дмитром Детьком змусили ворога відступити. Але 1349 року Польща повністю захопила Галицько-Волинське князівство.

У 1345 році папа Григорій XI створив на території Перемиської православної єпархії римо-католицьку єпархію з осідком також у Перемишлі. Вона мала близько 20 костелів.

1596 РІК

Берестейська церковна унія 1596 року стала нашою історією. Погано це чи добре? Не мусимо відповідати лише одним із цих слів.

Уніатська (греко-католицька) Церква пройшла неоднозначні етапи свого розвитку. Маємо факт діяльності в сьгоднішній Україні УГКЦ (дещо по-іншому називають її у Ватикані).

Займаємо критичну позицію щодо спроби трактувати Берестейську унію лише як щире прагнення духовних осіб повернутися до християнства, що існувало за св. Володимира Великого. Тобто, коли “воно було і православним, і католицьким водночас; і ці два поняття не суперечать одне одному”.

Реакція духовенства та вірних на угоду в Бересті не була одноставною. Перемиська єпархія прийняла унію 1692-го, Львівська — 1700-го, а Луцька — 1702 року.

Навряд чи українські ієрархи зробили б цей крок, коли б українська православна церковна організація мала захист і опору у власній державі, була, як польська римо-католицька, частиною єдиного і взаємозалежного державного інституту. Тоді українці його не мали й тому потрапили в іншу залежність — національно-релігійну.

Щоб досягти концепції греко-католицької церкви за митрополита Андрія Шептицького, треба було зачекати майже три століття.

ДО НОВІШИХ ЧАСІВ

До початку другої світової війни на тодішній території Польщі налічувалося близько 2,5 млн. православних українців. Влада Речі Посполитої разом із Польським римо-католицьким костелом посилила проти них політику колонізації й окатоличення. Як зазначає колишній працівник уряду до справ визнань Серафим Кирилович¹, лише 1938 року на Холмщині та Підляшші поляки забрали собі 149 церков, перетворюючи їх на костели, а 189 — зруйнували або спалили.

Варварство, аналогічне чиненому за сталінізму в СРСР, проводилося під прикриттям так званої “ревіндикації”, тобто повернення під юрисдикцію римо-католицької церкви православних храмів і всього церковного майна, які протягом певного часу були уніатськими. Сама “ревіндикація” спиралася на договір між Ватиканом і Польщею. (Від 20

червня 1938 року діяв закон про те, що майно парафій, яке належало православної церкві і було деякий час майном уніатської церкви, переходить у власність держави).

Це викликало обурення не лише Православної автокефальної церкви у Польщі, собор єпископів якої звернувся 16 липня 1938 року з архіпастирським посланням до вірних (текст конфісковувала влада). Митрополит греко-католицької церкви Андрей Шептицький виступив із “Посланням у справі Холмщини”, яке розпочиналося словами: “Потрясаючі події останніх місяців на Холмщині змушують мене прилюдно станути в обороні переслідуваних наших братів, нез’єдинених православних християн Волині, Холмщини, Підляшшя і Полісся”. Далі митрополит закликав розглядати нищення церков і заборону відправляти богослужіння як факти релігійного переслідування. На такі страхітливі події зреагували посла польського сейму Степан Скрипник, о. Мартин Волков і Степан Баран. Своїми виступами, як писала львівська газета “Діло” (9.07.1938), вони заманіфестували єдність “в обороні національно-церковних позицій”.

21 липня доктор Степан Баран (греко-католик) направив інтерпеляцію до прем’єра Ради міністрів. Він, зокрема, зазначав, що з боку уряду, послів і сенаторів, а також польської преси часто висуваються аргументи, буцімто православні святині, ревіндиковані й перетворені згодом на римо-католицькі костели або зачинені й надалі зруйновані чи спалені, були раніше уніатськими церквами, що їх російська царська влада силоміць перемінила на православні після заборони унії в 1875 році. На противагу цьому, автор інтерпеляції твердив, що до 98 православних церков, які споруджено перед Берестейською унією 1596 року або після її скасування на цих землях в 1875 році, ревідикація згідно з угодою між апостольською столицею (Ватиканом) і Польською державою від 20 червня 1938 року жодним чином стосуватися не може.

Серед знищених святинь були найстарші або одні з найстарших на території Польщі: Щебрешин (1184), Корниця (1578), Біла Підляська (1582), Замость (1589), а також храми в Холмі (кафедра), Ярославці і Модрині, точна дата побудови яких невідома (однак зведені вони до 1596 р.).

На 1 вересня 1939 року для 230 тисяч українців Холмщини та Підляшшя залишилася в користуванні заледве 51 церква (коли на 1 серпня 1914 р. тут було 389 церков).

Останнє стосується земель з українським населенням від західних гірських околиць річки Попрад до Сану. В 1934 році Ватикан, немов в унісон полонізаторській державній політиці, створив греко-католицьку Апостольську адміністрацію Лемківщини з центром у Риманові, а згодом у Санюку. Таким чином дев’ять найзахідніших деканатів Перемиської єпархії відривалися від Львівської митрополії Андрея Шептицького. З іншого боку, цим кроком Ватикан також протидіяв православної церкві, до якої в 1926 — 32 роках відійшла частина віруючих і побудувала 61 храм.

РУЇНА

У 1944 році між урядами формально Української РСР, а фактично СРСР, і Польщі укладено договір, який передбачав добровільне переселення (репатріацію) українців і поляків. Принцип “добровільності” одразу порушувався, і переселення набрало характеру запланованої кампанії, яка проходила під контролем органів безпеки обох держав. За офіційними

даними, майже півмільйона українців назавжди залишили свої прадідівські краї. Однак не всі.

29 березня 1947 року, безпосередньо після вбивства генерала К. Сверчевського, на засіданні політичного бюро ПОРП ухвалено провести акцію “Вісла”. Вона не мала жодного зв’язку як із замахом, так і з реальною загрозою безпеки Польщі від українського підпілля, яке налічувало близько 1,5 тисячі чоловік.

Вранці 28 квітня 1947 року шість піхотних дивізій Війська Польського оточили села. Родині давали обмежений час на збір. У рамках репресивної акції “Вісла” понад 150 тисяч українців брутальним чином виселено і розпорошено по воєводствах північно-західної Польщі.

За таких умов життя обох конфесій стає неможливим. Декретом від 5 вересня 1947 року майно греко-католицької та православної церков перейшло у власність держави. У перші повоєнні роки трагічно загинуло 39 священників, а 22 запроторено до концтабору в Явожно, призначеному лише для українців.

Храми без віруючих стоять пустою і поступово гинуть. Їх використовують для господарських потреб. Нищаться зразки сакрального мистецтва. Культура етнографічних груп українців перестає розвиватися.

Близько 300 із 689 греко-католицьких церков перейняв у користування Польський римо-католицький костел. Зазвичай іконостас та внутрішнє обладнання при цьому принципово викидалися. А в майбутньому після ремонтів змінювали архітектуру церков. Прикладом цього стала доля українських святинь із Лютовиськ, Климківки, Бібрки та інших.

З відлигою 1956 року поступово починає формуватися суспільне та релігійне життя українців у Польщі. Мізерній частині виселених людей удається повернутися на батьківщину й замельдуватися (отримати прописку). Вони прагнуть плекати свій релігійний обряд.

Певну перевагу в цій ситуації має православна церква, яка, зазнаючи втручань держави (зокрема обмеження підтримувати національну свідомість віруючих), на відміну від греко-католицької, не була заборонена і мала правовий статус.

Деякі віруючі греко-католики виявили справжню національну зрілість у захисті своїх позицій і зверталися до митрополії Православної автокефальної церкви у Польщі (Варшава) про духовну опіку. Це давало можливість зареєструвати українську парафію і домагатися храму. Таким чином православна церква отримала право користуватися 24 колишніми греко-католицькими церквами.

Часто храми перебували у катастрофічному стані. Наприклад, у селі Ганчова римо-католики, не бажаючи обтяжувати себе ремонтами, залишили святиню, яку перейняли в 1947 році, напризволяще, і вона валилася. А церковні будівлі у селах Гладишів, Бліхнарка і Волівець до передання православної церкві використовувалися як стайні на худобу. Якби не діяльність віруючих у рамках Православної автокефальної церкви у Польщі, то більшість із 24 храмів зникла б назавжди.

Цей процес не був безконфліктним. Після відремонтування колишньої греко-католицької церкви в Полянах у 1971 році, римо-католицький костел спровокував своїх вірних і відібрав її силоміць (влада не втручалася). Відтоді богослужіння православних у селі відбуваються просто неба.

Трагізм становища греко-католицьких священників у північно-західних

воєводствах Польщі після 1947 року, як вважають представники православного духовенства, полягав у тому, що вони були змушені влитися до структури Польського римо-католицького костелу й потрапили під його повний контроль. Керівництву римо-католицьких епархій вдавалося маніпулювати ними в боротьбі за душі віруючих, поширюючи між українцями релігійний антагонізм.

Так, у місцевостях, де жили українці — греко-католики і не було жодної діючої церкви, римо-католицькі єпископи не давали згоди на греко-католицькі богослужіння. А коли тут починав діяти православний священик і з'являлася перспектива реєстрації парафії, то на противагу йому розгортав працю греко-католицький (така ситуація була, наприклад, у Криниці, Горлицях, Розділлі, Устриках Долішніх, Яслиських).

Греко-католицький священик ніколи не опікувався українськими родинами, яких обставини примусили ходити до костелу й полонізуватися. Це пояснюється тією самою залежністю від Польського римо-католицького костелу.

Принагідно зазначимо, що для якоїсь частини громадян українського походження в Польщі сьогодні римо-католицький костел став близьким, хоча вони не мають тут змоги чути богослужіння та слово українською мовою.

Долаючи перешкоди, віруючі греко-католики та їхні пастирі протягом десятиліть формували мережу своїх станиць (парафій). Коли у 1971 році намагалися отримати дозвіл на створення окремої церковної одиниці, то зазнали фіаско. Із 72 римо-католицьких єпископів висловили згоду лише трое.

ДЕМОКРАТІЯ

У 80-і роки, головню завдяки діяльності опозиційної комуністичній владі “Солідарності”, польське суспільство невпинно рухається до змін. Цей процес вплинув і на діяльність української громади. Спостерігаємо позитивні моменти у стосунках між поляками й українцями, хоча до народження нового менталітету щодо останніх у загальнопольському середовищі ще дуже й дуже далеко.

За підтримки “Солідарності” послом Сейму стає Володимир Мокрий — перший українець на такому становищі за останні чотири десятиліття. (На сьогодні українська спільнота не має свого репрезентанта у Сеймі).

Однак повернімося до релігійного аспекту та його ролі в сучасному житті українців у Польщі. На повністю знищених акцією “Вісла” етнографічних українських землях (маємо на увазі їхню культуру, економічне життя) виокремлюються з Варшавсько-Більської православної митрополії дві епархії: Перемисько-Новосанчівська (1983) і Люблінсько-Холмська (1989), які об'єднують усього п'ять тисяч віруючих. Розвивають активність українські католики й намагаються підтримувати контакти зі своїми братами та сестрами на галицькій Україні, де їх на той час іще переслідує радянська влада.

У 1989 році Сейм ухвалив закон “Про ставлення держави до католицького Костелу”. Незадовго до цього представники православної та римо-католицької церков дійшли між собою згоди про status quo у розв'язанні спірних майнових питань. Польський римо-католицький костел переймав близько 100 колишніх православних церков, якими вже користувався. Православна автокефальна церква у Польщі, тільки на

території Перемиської єпархії, отримувала у власність колишні 24 греко-католицькі церкви. Це не заперечував прийнятий закон (стаття 61, п. 1). Крім того, римо-католицький костел, як свого роду “спадкоємець”, отримував у власність від держави всі (близько 300) греко-католицькі церкви колишньої Перемиської єпархії.

Надійшла черга на розгляд Сеймом і закону “Про ставлення держави до Польської автокефальної церкви” (православної). Над ним працювали дві комісії: законодавча і національних та етнічних меншостей. Роботу планували завершити до середини лютого 1991 року. До праці над проектом долучився посол Володимир Мокрий і він пропозицію відкласти ухвалу комісії на місяць. Він не погоджувався з тим, що ці 24 церкви (колишньої Перемиської єпархії) передаються у власність православної церкви. Цю позицію посол Мокрий підтвердив у своєму виступі в Сеймі.

Такий перебіг подій викликав гостру й болісну реакцію в церковному та світському середовищі, часто висвітлюючи, наскільки тісно вони сплелися і наскільки незгода руйнує єдність і без того слабо зорганізованої української громади в Польщі.

Так, у листі від правління вроцлавського гуртка Об’єднання українців у Польщі дорікалось панові послу за те, що він не дотримав позиції нейтральності у конфліктній ситуації згідно з рішеннями, які прийняло ширше коло активу ОУП 2 лютого та засідання головної ради ОУП 17 березня 1991 року у Варшаві.

У своєму зверненні православні священники Перемиської єпархії, зокрема, вказували на те, що католицька церква візантійсько-українського обряду на чолі з владикою Яном Мартиняком ніколи не висувала жодних вимог до Польського римо-католицького костелу щодо повернення хоча б частини колишніх греко-католицьких церков. Цілком логічно. Адже в міжвоєнний період закони Польської держави гарантували право власності обом конфесіям. Але навіть коли уявити, що єпископ Перемиський католицької церкви візантійсько-українського обряду насмілився б про це говорити сьогодні, то на якій підставі? Ця церква не має поки що правового статусу, а до того ж є частиною Польського римо-католицького костелу, членом єпископату якого є сам єпископ Мартиняк.

Після третього читання Сейм 4 липня 1991 року затвердив закон “Про ставлення держави до Польської автокефальної церкви”. У його 49-й статті зазначається, що врегулювання правового стану колишнього майна Перемиської єпархії греко-католицької церкви, яке залишається у володінні православної церкви, окреслить окремий закон. До часу його появи Польська автокефальна православна церква і Католицька церква візантійсько-українського обряду, за згодою єпископів, можуть спільно використовувати святині, які залишаються у віданні православної церкви в день виходу закону.

Православні віруючі і священники оцінили такий результат як нечесну гру Польського римо-католицького костелу під прикриттям Католицької церкви візантійсько-українського обряду. Status quo щодо 24 церков став неможливим. Згоди у спільному користуванні святинями не досягнуто. З юридичного погляду перехід цих церков у власність Католицької церкви візантійсько-українського обряду означав би насправді перехід у власність Польського римо-католицького костелу.

Чи не доцільніше було б спочатку Католицькій церкві візантійсько-

українського обряду у Польщі принципово стати на захист своїх юридичних прав, тобто вийти з-під зверхності Польського римо-католицького костелу?

З ПРЕСИ:

про католиків візантійсько-українського обряду в Польщі...

Як стало відомо 25 березня 1992 року, папа римський буллою “*Tuus Polonaiae Populus*” зробив зміни в організації Польського римо-католицького костелу. Кількість його дієцезій (епархій) досягала 40, а митрополій — 13.

У матеріалі “Нові дієцезії, нові єпископи, трохи запитань” (“Газета виборча”, 28 — 29 березня) один із розділів названо: “Чи латинський єпископ кращий від греко-католицького?” У ньому читаємо:

“Не зовсім ясні мотиви рішення підпорядкувати Перемиську епархію візантійсько-українського (греко-католицького) обряду архієпископові Варшавському. Ця одна з найстарших епархій (східного обряду), відновлена минулого року, підлягала до цього львівській митрополії. Можна було б пояснювати це політичними міркуваннями (жоден єпископ не може бути залежним від вищої влади з-поза меж держави). Натомість журналістам роз’яснено, що прийнято практику, яку застосовують за кордоном, зокрема в Австралії.

Одночасно папа перетворив епархію Лодзьку на архієпархію і підпорядкував її безпосередньо апостольській столиці (Ватикану). Чи не можна було вчинити так само з Перемиською епархією?”

Інший коментар із цього приводу дає католицький суспільно-культурний тижневик “Тигоднік повшехни” (від 5 квітня) у матеріалі “Нові структури, нові єпископи”:

“На користь такого рішення промовляли різні аргументи: зв’язки пастирів вірних візантійсько-українського обряду з примасом (главою Польського римо-католицького костелу. — *О. Н.*), які здавна були вирішальними у збереженні цієї церкви; підкреслення факту, що належність до обряду не має зв’язку з належністю етнічною; врешті, загальнокрайовий засяг діяльності єпископа Перемиського для вірних цього обряду”.

... і римо-католиків на Україні

Польські засоби масової інформації регулярно й відповідним чином повідомляють своїм громадянам про життя римо-католицької церкви в Україні.

Розповідаючи в матеріалі “Звивиста дорога до Бога” (газета “Новіни”, 27 — 29 березня 1992) про ксьондзів, які приїхали з Польщі на Україну й успішно розгорнули діяльність на Поділлі (отець Тадеуш із Ясної Гури, наприклад, уже будує костел у Сатанові), автор вносить свої акценти й прагне викликати у рідного читача певні емоції:

“Польща була тут двісті років тому. Поділля, де лежать Брацлав, Тульчин, Городок і Кам’янець, 1793 р. загарбала Росія. Кордон із рештою врятованої ненадовго Речі Посполитої проходив на Збручі, відтинаючи Поділля та поляків, які там жили, від Королівства Польського. Коли в 1918 р. встановлено кордон уже незалежної Польщі, не вдалося пересунути його за Збруч. Потім із Радянським Союзом утворено його на Бузі, і поляки з Поділля опинилися ще далі”.

На завершення цієї публікації читаємо: “Дивний цей світ: католиків і православних на Поділлі, поляків і українців, може, радше поляків-українців і українців-поляків, хто знає? Католицький костел на Україні не зачиняє своїх дверей ні перед ким... Отець Тадеуш відправляє службу тільки по-польському...”

КОМЕНТАР АВТОРА, АБО ЕЛЕМЕНТАРНА АРИФМЕТИКА

Важко сказати, скільки духовних пастирів із Польщі протягом року працюють в Україні. Думаю, що десятки.

Ще важче уявити, щоб священники від українських двох православних і греко-католицької Церков практикували з благословення своїх ієрархів регулярні й настільки плідні маршрути до Польщі, зокрема, допомагали там у спорудженні храмів. В Україні поки що немає порядку в міжконфесійних відносинах і в статусі трьох найбільших церковних інституцій, щоб, як кажуть, далі своєї хати глянути.

До того ж доводиться взяти до уваги факт, що глава Польської автокефальної православної церкви митрополит Василій в одному з інтерв'ю наголосив: “В інтересі поляків і росіян не допустити до створення Української держави, бо, як і об'єднана Німеччина, Україна могла б стати осередком дестабілізації повоєнного європейського ладу” (“Тижоднік солідарнощ”, № 34 від 24 серпня 1990). Навряд чи такий “політик” радо вітатиме у своїх скромних володіннях представників церкви, яка прагне посісти достойне місце серед автокефальних православних церков світу. А головне — невідомо, якою була б реакція з цього приводу в Польщі. Тут “святої наївності” на високому і нижчому державному рівні не зустрінеш. Багатостолітнє державне мислення дається взнаки.

Про становище Католицької церкви візантійсько-українського обряду під егідою Польського римо-католицького костелу ми вже казали. Її перспективи виглядають досить мізерно на тлі позицій римо-католицької церкви в Україні, яка підпорядковується безпосередньо Ватикану.

На сьогодні порівняно з початком 1989 року кількість релігійних громад римо-католицької церкви в Україні зросла у 4,5 рази і сягає загалом до 450. За цей самий час число громад усіх конфесій зросло тільки вдвічі. У 1991 році відновлено архієпископію (митрополію), яку очолив громадянин Польщі архієпископ Мар'ян Яворський, і дві єпархії з центрами в Житомирі та Кам'янці-Подільському. Лише у Львівській області римо-католикам повернули у власність 50 храмів, а в безоплатне користування — 13. Ведеться будівництво чотирьох нових. Водночас католикам візантійсько-українського обряду в Польщі не повернуто жодного колишнього греко-католицького храму. Намагання українських віруючих повернути в 1991 році свій історичний кафедральний собор у Перемишлі закінчилися безуспішно (для заспокоєння вони отримали неадекватну і неprestижну споруду костелу).

* * *

Держава і Церкви? Окремо чи разом? Чи мають вони взаємний вплив? Гадаємо, що читач на основі викладеного матеріалу зробить власні висновки. Але й ми маємо право сказати про інтереси та дії краще зорганізованої сторони у цьому питанні. Ми не ставимо за мету розкрити їхній повний спектр. Намагаємося довести, що ці інтереси існують і

перебувають під пильною увагою, в тому числі дипломатичного корпусу. Його представники (Україна має у Варшаві лише одного), зокрема, час від часу переступають поріг Ради в справах релігій при Кабінеті Міністрів України.

Можливо, працівникам наших державних установ варто повчитися в колег відповідних служб з інших країн. Взяти, наприклад, до уваги зацитовані вже слова з католицького видання про те, що належність до обряду не має зв'язку з належністю етнічною. Таким чином в Україні швидше пішли б назустріч потребам тих римо-католиків, які почувуються українцями не тільки під оглядом громадянства, але й національних почувань. А таких людей — тисячі. Хіба в державі, де панує демократія і релігійний плюралізм, слово “римо-католицький” може бути синонімом до означення національної належності? Ніколи.

Слід відрізнити історію появи римо-католицької традиції в Україні від її сьогодення. Мусимо подбати в наших державних інтересах про створення належних умов розвитку віруючим римо-католикам і їхнім пастирям в Україні, які бажають бути поза орбітою римо-католицьких структур іншої країни. Їхня батьківщина — Україна. На її землі вони повинні мати свою рідну українську римо-католицьку церкву, без опіки і контролю сусідів.

¹ “Niektóre problemy prawosławia na tle polityki wyznaniowej Państwa w okresie międzywojennym” (Kwartalnik teologiczno-filozoficzny “Posłannictwo”, 1979, Nr. 3 — 4, Warszawa).

Андрій БІЛИНСЬКИЙ

ПОДІЛ ВЛАДИ

Україна стала незалежною суверенною державою. Вона на власний розсуд розв'язує свої внутрішні справи без втручання в них будь-якої держави. У демократичній державі найвища влада належить народові, в абсолютній монархії — монархові. Суверенітет — це властивість, атрибут державної влади. У суверенній державі не може бути двох або більше влад; існує одна-єдина влада. Коли кажуть, що в демократичній державі влада має бути поділена або розділена, дехто вважає, що йдеться не про влади, а про функції державних органів. Термін “функції державних органів” не чужий для державного права демократичних держав. Та все-таки їхні конституції говорять не про поділ функцій, а про поділ влади. Спробуємо кинути трохи світла на цю складну проблематику.

Принцип поділу влади зріс на європейському історичному ґрунті. Антична Греція знала демократію, але не знала поділу влади. В античному Римі цей інститут теж не був відомий. Ідею поділу влади висунули в XVII і XVIII сторіччях класики європейського Просвітництва — Джон Локк, Шарль Луї Монтеск'є, Еммануїл Кант — не як якусь абстрактну, відірвану від життя концепцію, а як програмову ідею на тлі тодішньої державно-політичної дійсності. Марксистсько-ленінська історіографія однобічно й схематично окреслює цю дійсність назвою “феодалізм”, вважаючи, що він існував також на Сході Європи, зокрема в Росії. Тим часом у Росії феодалізму ніколи не було, а марксистська періодизація історії людства за “суспільно-економічними формаціями”: первіснообщинний лад, рабовласницьке суспільство, феодалізм, капіталізм — фальшива. Вона зараховує до феодалізму європейські абсолютні монархії XVII — XVIII сторіч, що не відповідає дійсності.

Ідея поділу влади не могла з'явитися в середньовіччі приблизно до 1648 року, себто в період існування феодальних монархій, які були вкрай децентралізовані, відносини між сюзеренами і васалами в них — невизначені, а впливи церкви такі сильні, що зверхня влада монарха ставала ілюзорною. Її, крім того, обмежувало існування станів — дворянства, духовництва, міщанства — з їхніми привілеями. XVII і XVIII ст. — це період консолідації абсолютних монархій у Європі. Внаслідок розколу в лоні католицької церкви (протестантизм) та розвитку природничих наук (тут доречно згадати Йоганна Кеплера, Галілео Галілея, П'єра Гассенді, Ісаака Ньютона) відбувалося повільне відцерковлення (секуляризація) політичного мислення. Монархи визволялися з-під впливів церкви, проголошуючи свій “суверенітет”. Це стало можливим завдяки змінам у мілітарній політиці. З розвитком військової техніки монархи дійшли

висновку, що їхній державний інтерес вимагає утримання постійної армії, чого доти не було. Маючи в руках такий інструмент, монархи могли силою здійснювати свою волю, не питаючи згоди станів чи церкви. У XVI ст. француз Жан Боден сформулював теорію монаршого суверенітету. Інструментом виконання його влади став бюрократичний апарат, чого доти також не було, причому службовець вважався особистим слугою монарха і складав йому присягу на вірність. Об'єктами монаршої влади були вже не "стани" з їхніми привілеями, а "піддані", люди-індивіди. Саме на безправному становищі індивідів зосередили свою увагу мислителі часів Просвітництва, розвиваючи індивідуалістичний світогляд, зокрема й індивідуалістичну теорію народження держави шляхом "суспільного договору", виразно спрямовану проти абсолютної влади монарха в обороні "прав людини і громадянина". Під впливом секуляризації політичного мислення теорія абсолютної влади монарха "з Божої ласки" втратила переконливість. Все ж таки "монархомахи" обстоювали доктрину утворення держави шляхом організаційної діяльності сильної особистості, яка масу незорганізованих людей перетворила на організовану корпорацію. Ще 1839 року німецький юрист Ромео Мауренбрехер обґрунтував цю думку, доводячи, що держава різниться від переддержавного хаосу виникненням або існуванням реального, а не якогось фіктивного суверена. Суверенітет, мовляв, є особистою власністю володаря¹. Подібну теорію відстоював 1873 року німецький юрист Макс Зайдель², доводячи, що Жан-Жак Руссо мав рацію, коли твердив, що держава — це витвір людей, але не мав рації, що ці люди в переддержавному стані уклали між собою "суспільний договір" про утворення держави. Кожний договір, отже, й цей "суспільний договір", — це правовий акт, який має спиратися на якийсь державний закон, а кожний закон є твором державної влади: мовляв, спершу мусить існувати держава, яка видає закони, а щойно потім на основі тих законів можна укладати "суспільний договір". Тому твердження Руссо, що спершу існує державно неорганізована маса людей, які укладають договір про утворення держави, — юридична нісенітниця. А по-друге, неорганізована маса людей не здатна дійти спільної думки про потребу утворення держави. Це може зробити тільки одна сильна особистість, чия воля є вирішальною. Воля володаря стоїть над державою, держава є об'єктом його волі. Силою підпорядкованості "людей", що проживають на певній "землі", вони набувають "якості держави". Згідно з монархічною доктриною, "люди" є підданими володаря. Він може обдарувати їх різними правами, проте вони не дієздатні проти володаря. Володар не підлягає законам, він стоїть понад законами.

Доречно пригадати марксистські теорії утворення держави. Вона виникла з появою приватної власності на засоби виробництва і поділом суспільства на антагоністичні класи. Держава — це організація політичної влади економічно панівного в суспільстві класу, це апарат влади, диктатури експлуататорської меншості над народом. Суттю радянської соціалістичної держави є диктатура пролетаріату. При комунізмі держава відіме, але не раніше. Згідно з радянськими теоріями, пролетаріат веде його партія, що стоїть понад державою і понад законами. Як, згідно з монархічними теоріями, монарх стояв над державою і законами, так у радянській теорії місце монарха посіла партія. Держава — тільки інструмент, бюрократичний апарат.

У доктрині "суспільного договору" йшлося не про історичні передумови,

а про сам механізм виникнення держави, про те, хто і в якій якості є її творцем. Автор “суспільного договору” — весь народ як сукупність громадян. Кожний із громадян є співтворцем держави, а держава як така — з юридичного погляду — є юридичною особою. З цим не погоджувалися “монархомахи”, доводячи, що юридична особа є фігурою приватного права і не може бути перенесена на “державу”. Незважаючи на це, в демократичних державах закріпився погляд, що держава є юридичною особою, яка має свою конституцію, свої органи, а кожний із громадян має свої споконвічні непозбувальні права. Для монарха, який стоїть понад державою і законами, в цій концепції немає місця. Він така сама людина, як кожен інший громадянин. Всі громадяни рівні та вільні.

Вчення Монтеस्क'є про поділ влади

Не слід уважати, що Монтеस्क'є, батько концепції поділу влади, був беззастережним прихильником демократичної республіканської форми правління. За винятком Швейцарії, всі європейські держави були тоді монархіями. Вихідною точкою його міркувань є свобода людини-громадянина. Під тим кутом бачення він розглядає три форми правління: деспотію, монархію і демократію. В деспотії все відбувається відповідно до волі та примхи однієї людини, яка править без законів і без будь-яких правил. Цю форму Монтеस्क'є відкидає. У монархії найвища влада перебуває в руках монарха, але він здійснює її не безпосередньо сам, а через носіїв влади, себто через дворянство (шляхту). Це був час, коли дворянство покидало свої земельні володіння, йшло на оплачувану державну службу, іншими словами, перетворювалося на бюрократів, отримуючи від монарха шляхетські титули. Цю державну службу регулювали закони. У тому розумінні *це вже була правова держава у зародку*. Монтеस्क'є пише: “Без монарха немає дворянства, без дворянства немає монарха”. Тим, що домагалися скасування всіх привілеїв дворянства, церкви і міст, Монтеस्क'є відповідав: “Коли ви скасуєте привілеї вельмож, церкви, дворянства і міст, то матимете або демократію, або деспотію”. Апарат державної служби був для Монтеस्क'є гальмом для сваволі монарха, але тільки тому, що все було врегульоване законами; закон установлював межі його сваволі.

Коли найвища влада в державі перебуває в руках народу як цілості, тоді існує демократична форма правління. Проте Монтеस्क'є сумнівався, чи народ може виконувати цю владу безпосередньо. Це може зробити певна частина його, яку Монтеस्क'є називає аристократією. Аристократи видають закони і забезпечують проведення їх у життя. Коли аристократія орієнтується на народ, вона є досконалою, коли на монарха — недосконалою, оскільки трактує народ як своїх підданих.

Найбільшу небезпеку для свободи людини становить державна влада. Поняттю свободи люди надають різного змісту. Одні хочуть того, інші чогось іншого. Виходить, що в державному масштабі люди бажать такої форми правління, яка гарантувала б їм найбільше свободи. Це правда, що за демократії люди можуть робити все, що захочуть, але *політична свобода* — пише Монтеस्क'є — не полягає в тому, щоб робити що заманеться. У державі — себто в суспільстві, де панують закони — незалежність і свобода полягає в тому, щоб робити те, що дозволено законами. Якщо громадянин робитиме те, що закони забороняють, це буде кінець свободи, оскільки кожен інший громадянин може робити те

саме. Ні демократія, ні монархія за своєю природою ще не є досконалою формою правління. Вони можуть нею стати, коли будуть створені ефективні засоби *проти зловживання владою*. Слід мати на увазі, що кожен, у чийх руках є влада, схильний зловживати нею. Тому треба подбати, щоб не можна було примушувати когось чинити те, до чого закон не зобов'язує, або забороняти діяльність, яка законом дозволена. Проти такого зловживання владою треба впровадити механізм, у якому одна влада гальмує іншу. Як уважав Монтеск'є, “політична свобода громадянина — це його душевний спокій, який ґрунтується на відчутті особистої безпеки. Аби кожний користувався цією свободою, уряд мусить дбати про те, щоб громадяни не потребували один одного боятися. Коли законодавча влада об'єднана в одній особі або в одній корпорації з виконавчою, тоді справи зі свободою стоять погано, оскільки треба боятися, що монарх або сенат видаватиме тиранські закони й прагнутиме втілити їх у життя по-тиранському. Також немає свободи, коли судова влада не відокремлена від законодавчої і виконавчої. Якщо вона об'єднана з законодавчою, тоді питання про життя і свободу громадянина розв'язується свавільно, оскільки тоді суддя є й законодавцем. Якщо вона сполучена з виконавчою, то суддя може стати гнобителем. Все втрачено, коли одна людина або група керівних осіб — дворян або громадян — мають у своїх руках усі три влади: ту, яка видає закони, ту, яка їх здійснює і ту, яка судить злочини і вирішує приватні суперечки”.

Далі Монтеск'є конкретизує цю думку. Судова влада повинна перебувати не в руках постійного сенату, а в руках людей, обраних народом, причому закон має точно визначати спосіб їх обрання. Вони утворюють суд, який не може бути постійним, бо тоді громадяни матимуть перед очима постать грізного судді, якого вони боятимуться. Суд розглядає певні справи і розпускається. Інакше — з двома іншими владами: вони можуть здійснюватися постійними службовцями або групами, оскільки їхня діяльність не скерована проти конкретних людей, а лише втілює сукупну державну волю (законодавство), а друга виконує цю волю. У випадках, коли судді не є постійними, вони не повинні висловлювати в присудах свою особливу думку, а тільки норму закону. Коли б вони мали право судити на основі лише особистої думки, виникло б суспільство з невизначеними громадянськими обов'язками.

Якщо у вільній державі кожний, хто вважає себе вільним, має сам собою керувати, законодавча влада мусить належати всьому народові. А оскільки це в багатьох випадках неможливе, народ обирає членів законодавчого органу. Обрані представники народу не потребують від виборців якихось настанов — це було б пов'язано з великими практичними труднощами. У кожній державі є люди, які відзначаються своїм походженням, багатством і славою. Було б несправедливо ігнорувати це й надавати їм такий самий голос, як усім іншим, звичайним громадянам. Їхня участь у законодавстві повинна відповідати їхньому становищу в державі та їхнім привілеям. Тому Монтеск'є пропонує дві палати законодавчого органу. (Тоді це вже існувало в Англії: палата громад і палата лордів). У разі розходжень між ними вирішальне слово повинна мати дворянська палата, в якій засідають спадкові дворяни. Тільки при визначенні податків ухвалу приймає палата обранців народу з тим, що друга палата користується правом вето.

Виконавча влада має бути в руках монарха, оскільки одна людина

може виконувати її краще, ніж група людей. Коли немає монарха і виконавчу владу передають групі людей, які одночасно є членами законодавчого органу, то цей варіант ставить свободу людини під сумнів. Так само й тоді, коли законодавчий орган довший час не скликається. Недоцільно, щоб він засідав перманентно, оскільки це заважало б виконавчим структурам, могла б також завестися корупція. Мусять бути визначені строки для засідань парламенту, а скликати його повинна екзекутива. Вона ж повинна мати право опротестувати плани парламенту. Коли цього не буде, то існуватиме небезпека, що парламент може стати деспотичним. Парламент не повинен мати права протесту проти дій екзекутиви, але мусить мати можливість перевіряти, чи екзекутива правильно виконує закони парламенту. Парламент не може брати участь у виконанні законів, бо цим будуть підірвані основи виконавчої влади. З другого боку, монарх, як голова екзекутиви, не повинен брати участь у здійсненні законодавчої влади, бо це створило б небезпеку для свободи людини. Монарх повинен мати право вето.

Оскільки свободі людини загрожує небезпека з боку публічного і приватного обвинувачення, її гарантією можуть стати досконалі карні закони. Виконавчі органи на основі законодавчих актів можуть заарештувати громадянина, але мусять негайно поставити його перед судом. Цей громадянин, незважаючи на позбавлення волі, залишається, проте, вільним, оскільки підлягає не чужій волі, а волі закону. Свобода полягає у виконанні не чужої, а своєї волі або принаймні волі, у формуванні якої певною мірою брав участь громадянин як частка народу.

Такими були погляди мислителя, ідеї якого, що мали великий вплив на формування першої американської конституції, перетривали і до сьогодні. Проте треба мати на увазі, що концепція Монтеस्क'є, як і інших мислителів того часу, була скерована проти монолітного монаршого абсолютизму із сконцентрованою єдиною владою. Монтеस्क'є визначив монархові роль голови державної екзекутиви, підлеглого законам легіслативи. Таким чином монарха підпорядковано державі і державним законам.

Історія поділу влади в США

Загальноприйнята думка, що теорії Монтеस्क'є і Локка про поділ влади знайшли своє втілення в американській системі правління. Як відомо, прийняття американської конституції пов'язане з боротьбою за визволення. До 1776 року Америка з її тринадцятьма "колоніями" належала Англії. Існували три типи колоній. Так звані "royal colonies" підлягали безпосередньо британській Короні, ними правив призначений Короною губернатор; більшість колоній мала цей статус. У "proprietor colonies" губернатора призначав власник. Нарешті "charter colonies" мали найширшу автономію й обирали свого губернатора. Більшість колоністів були англійського походження. Крім них були ще ірландці, шотландці, німці, голландці та французи. Близько двадцяти відсотків усіх колоністів складали негри. В основному колоністи були багаті. Щоправда, виникали й поважні соціальні проблеми і не тільки у зв'язку з чорними невільниками. Відносини з Британським материком були досить напружені, головним чином через те, що Корона, не питаючись американських колоністів, різними актами намагалася покривати кошти семирічної війни з податків колоністів. Зрештою, вони висунули принцип "No taxation

without representation” (“Жодних податків без представництва”) як гасло боротьби за незалежність. Коли британці видали 1773 року “Закон про чай”, аби підтримати Вест-Індську компанію коштом колоністів, ті спротивилися й затопили в гавані вантаж із чаєм. Британці почали застосовувати репресії проти Бостона. Інші колонії солідаризувалися з Бостоном, і це призвело до проголошення 1776 року незалежності. У відповідній декларації, накресленій Джеферсоном, говорилося: “Ми вважаємо самозрозумілими такі істини: що всі люди створені рівними; що вони отримали у спадок від Творця певні непозбутні права; що до них належать життя, свобода і прагнення до щастя; що для забезпечення людям цих прав призначаються правління, які ґрунтують свою законну владу на згоді керованих; коли якась форма правління виявиться шкідливою для цієї мети, народ має право її змінити або скасувати й замінити іншим правлінням, побудувати його на таких принципах і його влади організувати в таких формах, які, на його думку, забезпечують його захищеність і його щастя”. Далі декларація перелічує всі утиски британської Корони, прирівнюючи британського монарха до тирана. “Тому ми, представники сполучених держав Америки, що зібралися на спільному конгресі, посилаючись на найвищого Суддю цього світу як на свідка правдивості наших намірів, від імені і з доручення чесного населення цих колоній проголошуємо (...), що ці сполучені колонії є вільними й незалежними державами (...), що вони звільнені від будь-якого обов’язку вірності супроти британської Корони і що політичний зв’язок між ними і державою Великобританії переривається...” Кілька років тривала війна, яка скінчилася тим, що Великобританія 1783 року визнала незалежність американських колоній.

Від того часу починається боротьба за принципи американської конституції. Ще 1777 року прийнято, а 1781 року ратифіковано “Статті про федерацію” як перший крок до об’єднання колоній у федерацію, проте вони виявилися заслабкими, щоб її втримати. У деяких штатах заборговані фермери почали протестувати проти зависоких податків повстаннями. Хоча ті повстання було придушено, однак заможну частину почали непокоїти завеликі компетенції федерації. Дійшло до перевірки “Статей про федерацію” і до опрацювання нової конституції, яка мала б зміцнити статус окремих штатів. Цю нову конституцію виробила й прийняла Філадельфійська Конвенція 1787 року. Її автори досконало знали праці Локка та Монтеск’є, часто посилалися на них, дбаючи про інтереси поодиноких штатів і соціальних груп. У довготривалих дискусіях на теми представництва, федералізму, поділу влади, рівності, свободи та власності йшлося про обмеження влади штатів між собою, як і про обмеження центральної влади стосовно штатів та індивідів, як і про обмеження короткотривалих об’єднань виборців. Усі були згодні, що не монархія, а республіка є найкращою формою правління. Перший проект конституції, висунений Едмундом Рандолфом, так званий “Вірджинія-план”, передбачав зміцнення компетенції федерації. Федерація мала отримати право накладати вето на закони поодиноких штатів, і навіть стосувати проти непокірних штатів зброю. Законодавчий орган мав складатися з двох палат, першу з яких обирав увесь народ, а другу — законодавчі органи штатів. Законодавчий орган мав обирати виконавчі структури. Менші штати відхилили цю ініціативу й висунули свій так званий “Нью-Джерсі-план”, який передбачав тільки однопалатну систему. На основі цих двох

проектів дійшли, нарешті, “Коннектікутського компромісу”, — який запровадив президентську систему правління. Чому саме президентську, а не якусь іншу? Дослідники вивчали це питання. Вони дійшли висновку, що в колишніх колоніях існувала система правління: губернатор — асамблея — суди, — і таким чином здійснювався чіткий поділ влади. Представники штатів були тієї думки, що на рівні федерації така система теж виправдає себе. Інші вважали, що ця конституція є витвором власників грошового та промислового капіталу.

Немає сумніву, що вчення Локка й Монтеск’є мало вплив на авторів американської конституції. З дискусії про конституцію видно, що члени конституанти навіть не бажали абсолютного поділу влади. Джеймс Медісон, президент США в 1809 — 1817 роках, аналізуючи англійську й американську систему правління, визнав, що там панує змішання влади і що відокремлення поодиноких влад навіть неможливе. На його думку, змішання влад до деякої міри потрібне, щоб поділ влади взагалі міг працювати. Але окремі влади тільки в кінцевих випадках повинні вторгтися одна до одної. Сьогодні американці рідко говорять про “separation of powers”, зате наголошують принцип “checks and balances” (ваги та противаги), ставлячи поряд елементи відокремлення і змішання влад. Як пише Річард Нойштадт³: “Конституційний конвент 1787 року не намагався запровадити систему правління з повністю відокремленими владами; він створив систему правління з відокремленими інституціями, які ділять між собою виконання владних функцій.” Як це виглядає на практиці? У процесі імпічменту останнє слово має сенат, він виконує судові функції, а крім того, голова Найвищого Суду при звинуваченні президента головує в Сенаті. Призначаючи федеральних суддів, передусім членів Найвищого Суду, кожний президент активно вторгається в судівництво, але мусить мати при цьому згоду Сенату. Ця співдія Сенату має місце також при численних персональних призначеннях президента в галузі адміністрації. Конституція не дає президентові права законодавчої ініціативи, але на практиці велика частка законодавчих пропозицій походить від езекутиви.

Президента і Конгрес обирають на окремих виборах. У парламентській системі навпаки: вибори до парламенту визначають і склад уряду. В разі політичних розбіжностей між президентом і Конгресом останній не може змістити президента. Виняток існує лише тоді, коли буде доведено, що президент учинив злочин. Це так званий процес імпічменту. Але й президент не може розпустити Конгрес і оголосити нові вибори. Президент і члени його адміністрації (уряду) не можуть засідати в Конгресі. В Англії, країні класичної парламентської системи, прем’єр-міністр повинен засідати в парламенті. У США президент у своїй особі поєднує функції голови держави та голови уряду. В парламентській системі виконавча влада розділена: репрезентативні функції належать президентові або монарху, а справжня влада — голові уряду. Як згадано, в США президент не має права законодавчої ініціативи, він може тільки опротестувати прийняті Конгресом закони. Цей протест Конгрес може відхилити двома третинами голосів. У парламентській системі навпаки: уряд має право законодавчої ініціативи, може також опротестувати закон парламенту про державні витрати. Ще одна особливість президентської системи в США: віце-президент є головою Сенату (другої палати Конгресу). У випадку рівності голосів його голос має вирішальне значення.

Поділ влади з погляду науки державного права

Держава — це люди, зорганізовані в певні державні структури, звані *органами*. Дії державних органів звуться *державними функціями*. З погляду їхньої важливості бувають різні функції, тому вони потребують упорядкування.

Історично цими функціями були спершу військова активність (оборона, наступ), залагодження спорів між громадянами всередині держави; існували вже власні закони (наприклад, “Руська правда”), але виконання присудів не належало до держави, якщо йшлося про приватні справи. Згодом виконання присудів стало справою суспільства (держави). Створено певні органи, завданням яких було управління загальними справами. У кінцевій стадії дійшло до кодифікації законів і до прийняття конституцій.

Усі ці функції треба було впорядкувати, розподілити на групи. Так, постали: закордонні справи, військові справи, фінанси, юстиція і внутрішні справи (звані “поліцією”), отже, п’ять груп. Це були функції відповідних державних органів, очолюваних функціонерами, які “здійснювали владу”. У ході розвитку прийнявся поділ на три “влади”: законодавчу, судову і виконавчу (*pouvoir législatif, judiciaire et exécutif*). Від законодавчої відділилася конституцієтворча (*constituant*) влада. У виконавчій владі розрізняють виконання законів, виконання присудів і управління загальними внутрішніми справами.

В автократичних системах (абсолютних монархіях) усі ці влади були спершу сконцентровані в руках монарха, який мав “повноту влади”, а виконував їх через своїх міністрів, що були носіями цієї влади. Їхні зловживання владою викликали спершу протести, згодом спонукали цю єдину владу розділити, кожен з них зробити самостійною. Практично зроблено це в той спосіб, що для кожної із згаданих трьох влад створено окремі органи, очолювані окремими людьми — носіями влади. Отже: розділення функцій, розділення органів і розділення осіб (найвищих посадових урядовців).

На черзі було встановити відповідне відношення між розділеними органами та їхніми функціями. Найпростіше було б віддати даний рід функцій одному органу або групі органів, які не мають нічого спільного з органами іншої групи. Та державне життя дуже ускладнене й треба було до того пристосуватися. Для даного роду функцій створено головний орган, одночасно притягаючи до того інші органи, яким передаються подібні функції, що впливають із головної. Для прикладу — *законодавство*. Приймати закони покликаний представницький орган усього народу (парламент). У деяких державах — наприклад, Швейцарії — народ безпосередньо приймає закони й ніхто з громадян не має відчуття, що хтось чужий накидає йому свою волю у формі законів, отже, кожен підлягає своїм законам, які висловлюють його, а не чужу волю. У більших державах із технічних причин цього здійснити не можна, отже, парламент, як законодавчий орган, приймає закони. *Це є закони у формальному значенні цього слова*. Вони мають загальнообов’язковий абстрактний зміст і не адресовані до якоїсь конкретної особи.

Та в законодавчій діяльності бере участь не тільки законодавчий орган. Ініціатива щодо схвалення якогось закону може вийти й від екзекутиви. Вона бере участь у законодавчих працях як *дорадник*. Закон після його схвалення має бути доведений до відома його адресатів. Ці функції переймає на себе дуже часто не парламент, а екзекутива.

Парламент може *делегувати* право видавати нормативні акти, які мають силу законів, якщо конституція це передбачає. Вони видаються на виконання законів, отже, не можуть порушувати закон. Це є розпорядження міністерств, тобто виконавчих органів.

Видання присудів належить до судової влади, до судів і суддів. У своїй діяльності суди незалежні. Ніхто не може давати їм директиви, як судити і видавати присуди в конкретних випадках. Щоб судді у виконанні своєї функції були справді незалежними, мусить бути загарантована їхня особиста незалежність, себто ніхто проти їхньої волі не сміє змістити їх із посади або перевести на іншу посаду, хіба що внаслідок дисциплінарного стягнення, якщо вони чимось провинилися. Їм має бути загарантований відповідний прожиток, щоб судді не потребували шукати доходів “збоку”. *Незалежність судів і суддів є дуже істотним елементом розділення влади.*

Виконання присудів у багатьох державах належить до адміністративних органів. Присуд без можливості його виконання не є присудом. В інших державах ці питання передаються юстиції.

Все, що не належить до законодавства і судівництва, вважається адміністрацією, управлінням. Щодо *втручання інших “влад” у справи адміністрації*, то парламент здійснює загальний нагляд над адміністрацією та її діяльністю, приймає найвищі рішення стосовно фінансів, має дисциплінарні компетенції щодо найвищих державних органів. У крайніх випадках парламент приймає відповідний закон, адресований до адміністративних органів. З приводу адміністративних актів адміністративних органів громадянин може звернутися зі скаргою до *адміністративних судів*. Це також важливий засіб контролю адміністрації з погляду дотримання прав громадян.

Діють *конституційні суди*, які перевіряють прийняті парламентом закони щодо їхньої відповідності конституції. Крім того, кожний громадянин має право звернутися до конституційного суду зі скаргою, якщо вважає, що адміністративний орган порушив його гарантоване конституцією основне право громадянина.

Існує так званий принцип інкомпатібильності, себто несполучності одночасного виконання функцій у різних “владах”. Урядовець адміністрації і суддя не можуть одночасно виконувати свої функції і бути членами парламенту. У випадках їхнього обрання депутатами вони мусять залишити свої посади урядовців адміністрації або суддів. Судді найвищих судів не можуть бути членами парламенту, оскільки вони мають наглядати за працею парламенту. Судді не можуть бути одночасно адміністративними урядовцями, оскільки в них різний стосунок до виконання своїх функцій: суддя суворо керується законністю, а адміністратор — доцільністю.

Розділення влад не має на меті підірвати державний суверенітет і розколоти державу на три частини. Єдність державної влади залишається непорушним принципом. Принцип розділення функцій — це поділ праці, принцип розділення влад — засіб чи механізм гарантування свободи громадянина проти концентрованої державної влади.

Сучасні практичні питання поділу влади

Всі конституції, прийняті після останньої війни (та й передвоєнні конституції) передбачають поділ державних органів на законодавчі, виконавчі та судові, як це пропонував ще Монтеस्क'є. Але ідеєю Монтеस्क'є

було, щоб ці органи контролювали один одного й таким чином гарантували свободу громадян. Як виглядає цей контроль сьогодні?

На відміну від XIX століття, сучасна держава має бути для громадян не тільки фактором зовнішньої і внутрішньої безпеки, а й державою з колосальним полем діяльності. В СРСР унаслідок націоналізації всіх засобів виробництва та всеохоплюючого державного планування держава брала на себе все. У західних державах економіка перебуває звичайно в приватних руках, а держава бере на себе весь тягар соціальних, культурних, медичних, екологічних та інших проблем. Усе це мусить фінансуватися з податків громадян і підприємств. Держава не може бути буйдужою до економіки; вона має можливість керувати економічною кон'юнктурою. Все це обов'язки центральних державних органів перед громадянами. У такій ситуації традиційна доктрина поділу влади, яка ігнорувала завдання уряду і розглядала його просто як "екзекутиву", як галузь, підпорядковану законодавцеві, потребує інших інтерпретацій.

1958 року в Римі відбувся світовий конгрес Міжнародної асоціації політичних наук (International Political Science Association). Одна з робочих груп цього конгресу вивчала відносини між законодавчою та виконавчою владою в різних країнах і конституційних системах. Учені виходили з того, що існують державні органи з назвами "легіслатива" та "екзекутива" і що законодавством опікується орган, який не є екзекутивною, а екзекутива опікується виконавчими справами, які не є законодавством. Притому вчені зробили дуже цікаві відкриття. Держави мають свої парламенти, мають і уряди. Виникли сумніви щодо того, чи можна називати парламент суто законодавчим органом, а уряд — незакондавчим органом.

Парламент покликає до життя уряд, звичайно з-поміж членів парламенту, себто обирає голову уряду, а той добирає собі міністрів і пропонує їх парламентові на затвердження. Але й голова уряду, і міністри й надалі залишаються членами парламенту. Під час засідань парламенту прем'єр-міністри і міністри сидять на підвищенні перед членами парламенту, а одночасно вони мають свої місця серед депутатів. Коли доходить до голосування закону, члени уряду сходять зі своїх місць, змішуються з депутатами і віддають свій голос як кожен інший депутат. Таким чином, міністр з одного боку є членом законодавчого органу, а з другого — членом екзекутивного органу. Отже: а) легіслатива покликає до життя групу депутатів, яка має керувати екзекутивною, б) цю групу покликають зазвичай із числа членів легіслативи, в) ці керівники екзекутиви залишаються членами легіслативи. Це не розділення "влад", а практично змішання їх.

Свою особливість має Німеччина, оскільки вона є федерацією. Існує парламент і уряд федерації, існують парламенти й уряди членів федерації — земель. Парламент федерації складається з двох палат: бундестагу (палати депутатів) і бундесрату (палати представників земель). Обидві палати беруть участь у законодавчому процесі. Ухвалений бундестагом закон переходить до бундесрату. Головою бундесрату є прем'єр-міністр однієї із земель, отже, голова екзекутиви даного краю, а членами бундесрату є голови рад міністрів земель, отже, представники їхньої екзекутиви. Тут майже неможливо розмежувати легіслативу та екзекутиву.

Парламенти ухвалюють закони голосуванням. Та не останнім є питання, хто готує проекти законів. Виявляється, що більшість проектів законів надходить від уряду, себто від екзекутиви. Проект потрапляє до

комісій парламенту, які ці проекти передискутують, поправляють, міняють або переробляють їх. Практика виявляє, що до ґрунтового перероблення або відкинення проекту доходить рідко. У більшості випадків робляться неістотні зміни, після чого проект розглядає сесія парламенту і голосуванням його схвалює або відкидає. Спершу точаться голосні дискусії, причому кожна із партійних фракцій має право висловити свою думку про проект закону. Ось у такий спосіб парламент виявляє свою “владу” (вислів без конкретного змісту!) над урядом. Та це тільки слова. У демократичних державах уряд формує партія, яка здобула на виборах до парламенту абсолютну більшість голосів. Коли абсолютної більшості не було, то доводиться монтувати коаліцію з двох або більше партій. Тоді існує коаліційний уряд зі спільною програмою. В парламентах існує так званий фракційний примус. Теоретично депутат має керуватися своїм сумлінням, практично він є членом своєї партійної фракції і мусить голосувати так, як голосує його фракція. Таким чином, проекти законів уряду звичайно мають за собою парламентську більшість. Коли цієї більшості не буде, то це доказ, що уряд утратив довір'я парламенту і мусить іти у відставку. Вирішальна частина законодавчої праці перебуває в руках еґзекутиви, яка має можливість довести цей процес до кінця.

З другого боку, парламент переймається не тільки законодавством. Коли починаються дебати над проектами законів, то парламент не обмежується формулюванням текстів законів, а обговорює питання, які тільки посередньо пов'язані з проектом закону, а насправді стосуються різних питань, які належать до компетенції еґзекутиви. Та дискусії ведуться не тільки у зв'язку з проектами законів. Парламенти обговорюють актуальні політичні питання. Згадаймо бурхливі дебати у зв'язку з утворенням Європейського співтовариства, або НАТО, або озброєння армій. В основному йдеться тут не про закони, а про політичну діяльність, яка належить до еґзекутиви. Ці дебати не мають на меті контролювати уряд. Ні! Парламент хоче підкреслити свою співучасть у вирішенні політичних питань. Приймаючи відповідну декларацію, він хоче визначити головний напрям політики уряду. Отже, легіслатива інтенсивно береться до справ еґзекутиви.

Певна річ, парламент може ухвалити закон без співдії уряду, натомість не можна ухвалити закону без співдії парламенту. З того висновок: “Законодавча влада” формально перебуває (переважно, але не винятково) в руках парламенту. Але що значить “законодавча влада”, коли законодавчий процес сполучає легіслативу й еґзекутиву для виконання спільного завдання. Пригадаймо Монтеस्क'є: “Коли законодавча влада об'єднана в одній особі або в одній корпорації з виконавчою, тоді справи зі свободою стоять погано...” А сьогодні бачимо, що в парламентській системі законодавча й виконавча влади не тільки зближуються, але часом зливаються одна з одною. Це ствердили учасники згаданого конгресу, а англієць кинув думку, що в нас, мовляв, це практикується сто років: це англійська особливість. Відомо, що англійці ніколи поважно не трактували доктрину Монтеस्क'є. Американський дослідник конституційних систем Карл Левенштейн називає доктрину Монтеस्क'є “романтичною теорією”, “застарілою і відчуженою від дійсності”⁴.

Інші дослідники дають ідеї “поділу влади” іншу, сучасну інтерпретацію. Вони твердять, що йшлося не про сам поділ, а про існування якогось чинника, що творив би опозицію. У монархії таким чинником мав бути

парламент як представницький орган народу. В сьогоденні парламентських системах ідея опозиції переселилась до парламенту, де одна або більше партій підтримують уряд, а інші переходять в опозицію. Ми додали б, що існує ще третій суддя — виборці. Влада парламенту як законодавчого органу й уряду як ексекютиви обмежена часово. Американського президента обирають на чотири роки. Він має колосальну владу, але вона триває лише чотири роки. Після того строку виборці виносять свій присуд. Цей виборчий механізм президентської і парламентарної системи є гарантією свободи в державі.

До інших гарантій свободи належить також юридизація всього життя в державі, яка дає громадянам почуття захищеності і безпеки. У рамках законів громадянин може вільно організувати своє життя; він знає, де існують межі дозволеного, може розраховувати і комбінувати свою активність. Існує ієрархія законів із конституцією на найвищому рівні. Існують незалежні суди, адміністративні суди та конституційний суд.

Ці критичні зауваження стосуються в першу чергу парламентських систем (Англія, Німеччина, Австрія, Італія та інші). Про президентську систему США вже була мова вище. Франція не має чистої президентської системи; вона змішана з парламентською. Президент призначає прем'єр-міністра, а той формує уряд, причому членами уряду можуть бути також і не члени парламенту. Проте уряд мусить користуватися довірою парламенту. Коли він цієї довіри не отримає, то мусить подати у відставку. В цьому разі президент може відставку прийняти, призначаючи іншого прем'єра, а може відставки не прийняти, парламент розпустити і оголосити нові вибори; це, звичайно, не дає гарантії, що новообраний парламент матиме довіру до уряду. Таким чином, влада президента є не диктаторською, а обмеженою парламентом.

У Росії і в Україні в руках Верховних Рад є змішана законодавча і виконавча влада. Проте існує тенденція зміцнити владу президента коштом обмеження компетенцій парламенту. Росія кидає одне око на французьку президентську систему, а другим поглядає на своє власне російське минуле. Проте російські політики усвідомлюють, що сучасний світ ставиться негативно до різного роду диктатур, роблячи дуже сильний акцент на демократичних формах правління. Цього не можна ігнорувати.

В Україні французька президентська система також популярна, хоча ніхто не думає заглиблюватися в її особливості. З другого боку, українські політики не ігнорують того, що діється... в Москві. Там дискутують над проектом нової конституції, в Україні також. Мабуть, Україна прийме нову конституцію після того, як її прийме Росія. Це має свої мотиви, адже все перебуває у перехідній стадії.

Мюнхен

¹ R. Maurenbrecher. Die deutschen regierenden Fursten und die Souveränität. — 1839.

² M. Seydel. Grundzuge einer allgemeinen Staatslehre. — 1873.

³ Richard E. Neustadt. Presidential power. — New York, 1980.

⁴ Karl Loewenstein. Political Power and the Governmental Process. — 1957.

Василь МАРОЧКО

«БОДАЙ ТЕ ЛИХО НЕ ВЕРТАЛОСЬ...»

Виповнюється скорботна річниця національної трагедії українського народу — 60-річчя штучного голоду в Україні, спричиненого тоталітарним більшовицьким режимом, насильницькою колективізацією, людиноненависницькою політикою “розкуркулення”, сумнозвісними хлібозаготівлями. Весна 1933 р., яку селяни називали “пухкutenь — капутень”, трагічна аномалія, викликана злочинним чаклунством політичних шаманів.

Фізичне винищення українських селян штучним голодом — свідомо і цілеспрямована терористична акція, стратегія і тактика якої формувалися та вдосконалювалися впродовж 1928 — 1933 рр. Вождів комуністичного режиму непокоїла могутня хвиля українізації, яка пробуджувала національну самосвідомість селян, що становили соціальну основу нації. Одвічна любов українського хлібороба до своєї власної землі, його господарська самобутність заважали здійсненню волюнтаристських соціально-економічних експериментів Сталіна. Під загрозою могли опинитися його божевільні плани, економічні стрибки, шалені темпи реконструкції промисловості та сільського господарства тощо. І тоді з хворобливим скреготом параноїка вождь просичав: “Хто кого?” Його слова стали наказом до дії. Вони були своєрідним зловісним знаменням назріваючої катастрофи.

Творення голоду як глобальної репресивної акції не випадково збігалось з тоталітарним наступом імперського центру проти українського народу. Саме Україну визначили полігоном для випробування нового ладу. Українських хліборобів, засади праці яких уособлювали початки фермерських господарств, оголосили ворогами власного народу, соціальною базою капіталізму. Вождь закликав своїх однодумців сміливо вдаватися до репресій як “потрібного елемента наступу”. “Можете заарештувати й заслати десятки і сотні тисяч куркулів, підірвати і зліквідувати виробничі джерела економічного існування й розвитку капіталістичних елементів на селі”, — писав Сталін, політичні заклики якого скидаються на істеричні виступи фюрера, що за всяку ціну прагнув здійснити свої ідеологічні догмати. Гітлера і Сталіна ріднило фанатичне поклоніння саме ідеологічним міфам. Вони були творцями і носіями людиноненависницьких ідеологій: перший — соціал-нацизму, другий — соціал-комунізму. Якщо фашизм у Німеччині живила ідея національної зверхності та світового панування, то соціал-комунізм як ідеологію тоталітарної системи підтримувала вигадана доктрина про щасливе безкласове, соціально однорідне суспільство.

Запровадження ідеології соціал-комунізму призвело до жахливих політичних, соціально-економічних та морально-етичних наслідків. Її творці добре засвоїли лаконічну формулу римських імператорів: “поділяй

і владарюй”. Чого була варта, скажімо, сталінська теорія класової боротьби, за якою селян штучно поділили на різні соціальні групи, що спричинилося до їхнього протистояння та масових жертв. Саме ця політика унеможливила загальноселянський виступ проти тоталітарного режиму, а відтак і національний спротив його наступові. Режим свого домігся: масовими репресіями, розстрілами, гулагівськими казематами, депортаціями не лише фізично винищив, а й соціально та духовно покріпачив українських селян. Їх позбавили власності, майна, землі, перетворили на соціально однорідну та юридично безправну колгоспну масу.

Сталінізм — це реалізація основних догматів ідеології соціал-комунізму. Помирали її творці, а вона жила. Цей потворний симбіоз злочинної теорії та жадливої практики ще малодосліджений, незважаючи на велику кількість публікацій. Навіть можлива їхня реанімація, якщо своєчасно не знешкодити хворобливого вірусу неосталінізму та соціал-комунізму.

Голодне лихоліття, шістдесятиріччя якого виповнюється, — не історична минувшина, а глибока фізична та духовна рана, яка жагучим бодем терзає пам'ять очевидців. Якийсь недалекий чоловік назвав найтрагічніші сторінки історії нашого народу “білими плямами”. Ой, не білі вони: кривавим видався визвольний шлях українського народу до своєї незалежності. Надто багато безіменних могил він залишив по собі. Народ України позбавляля батьківщини, винищували родовід, обкрадали духовно, морили голодом, — а він не корився... Хто зцілить понівечені душі жертв сталінського терору? Гадаю — лише свята правда про трагічне минуле, повернення історичної справедливості, всенародне вшанування та увічнення пам'яті убієнних голодом українських селян.

Відходять у небуття свідки голоду, а відтак згасає і народна пам'ять про жадливу трагедію українського народу. Сьогодні замало зовнішніх атрибутів — монументальних споруд. Не можна допустити того, щоб у насипаних курганах скорботи похоронили, як це не раз бувало, власну пам'ять про трагічну долю наших співвітчизників. Необхідна копітка праця, розрахована на конкретні справи, — адже не з'ясовано належним чином причини голоду, його страхітливі наслідки. Інколи доводиться чути таке: “Навіщо ворушити минуле?”. Треба ворушити минуле задля майбутнього: безпам'ятство породжує бездуховність, а вона, як ракова пухлина, роз'їдає душу нації — її історію, культуру, традиції, самобутність. Той, хто забуває трагічне минуле свого народу, наближає повторення цього минулого.

Наш святий обов'язок — вшанувати та увічнити безвинно убієнних українських селян. Ми маємо це зробити не лише задля відновлення історичної правди, а також задля нашого прозріння, каяття, розкріпачення свідомості, зцілення сотень тисяч людей від страшного шоку, заподіяного масовими репресіями та голодомором.

Перший крок уже зроблено — створено Асоціацію дослідників голоду 1932 — 1933 рр. в Україні. Її установчий з'їзд відбувся 27 червня 1992 року в Києві. Асоціація з'явилася завдяки зусиллям ініціативної групи з числа народних депутатів України, науковців, письменників, діячів культури, очевидців голоду, а також за підтримки товариства “Україна” на чолі з Іваном Драчем. Асоціація має понад 30 відділень у більшості областей України, які об'єднують біля 600 членів. Обраний з'їздом виконавчий орган — Раду Асоціації — очолювала журналістка Л. Коваленко-Маняк, життя якої обірвалося в січні цього року. Отже, створено координаційний центр дослідження голоду. 30 вересня 1992 р. Міністерство юстиції України зареєструвало Асоціацію як правочинне громадське науково-пошукове та просвітницьке об'єднання, що закликає до співпраці всіх, кому не байдужа доля України.

А невідкладних справ досить багато. Відсутня наукова та правова оцінка голоду як акту геноциду. Дискусійним лишається національний аспект голодомору. Зокрема, зарубіжні науковці висвітлюють голод в Україні переважно крізь призму національного питання, недооцінюючи загальноісторичні процеси. Наприклад, дослідник із Канади Є. Слонівський переконаний, що голод був створений задля “добробутного існування російської нації” (Великий голод в Україні 1932 — 1933. — Торонто, 1988. — С. 41.). Він не єдиний, хто сповідує цю думку. Скажімо, В. Мороз вважає, що голод в Україні був своєрідною “боротьбою нації проти нації” (Див.: Сучасність. — 1983. — №10. — С. 15). Навіть члени та експерти Міжнародної комісії для розслідування голоду в Україні, яка діяла впродовж 1988 — 1990 рр., дійшли висновку, що голод охопив територію саме з неросійським населенням. Водночас вони визнали, що від голоду гинули також і росіяни (Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932 — 1933 годов. Итоговый отчет 1990 год. — К., 1992. — С. 23). До складу комісії входили провідні юристи світу, а радниками та експертами виступили відомі дослідники голоду — Д. Мейс (США), Марко Царинник (Канада), Роберт Конквест (Англія). Безперечно, кожен дослідник має право на власну думку, але вона повинна бути науково обґрунтована. На жаль, члени вищезгаданої комісії не мали радянських архівних матеріалів. Вони звертались до уряду колишнього СРСР із клопотанням про надання таких матеріалів, але одержали від дипломатичних та наукових установ листи, автори яких заперечували штучний характер голоду, а також не визнавали акту геноциду.

Апріорність висловлених зарубіжними колегами суджень відносно причин голоду очевидна, оскільки не проведено належного аналізу тутешніх архівних джерел. Україна першої половини 30-х років була багатонаціональною республікою. Принагідно нагадаю, що з 6 млн. осіб національних меншин, які жили тоді в Україні, росіяни становили 2,6 млн. Вони мали 9 районів свого компактного проживання, хоч і селилися по всій Україні. Існували сотні сільських та селищних Рад як органів місцевої влади національних меншин. Їхні селянські господарства були також насильно загнані до колгоспів. Вони відчували на собі всю брутальність хлібозаготівель та колективізації. Жертвами голоду, як свідчать архівні джерела (Голод 1932 — 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990), стали також і селяни-росіяни, німецькі колоністи, єврейські селяни-переселенці, яких однаково покріпачив тоталітарний режим. Це безперечний історичний факт. Кількість жертв серед національних меншин можна підрахувати за даними органів загсів, а також за різними архівними джерелами. Автор над цією проблемою працює, зібрав достовірні джерела, які засвідчують той факт, що голод охопив не лише 25 національних районів тодішньої Української РСР, а проник до змішаних сільських Рад, які об’єднували нацменшини. Доля поселила їх в Україні, яку віками терзали чужоземні та доморошені тирані, а відтак їх теж не минула гірка доля... Голод, як відомо, охопив не лише Україну, а поселився на Кубані, Дону, в Казахстані, від суцільної колективізації постраждали селяни центральних незернових районів Росії. Вимирали станиці донських козаків, яким люто помстився Л. Каганович за їхню колишню участь у єврейських погромах, особисто очоливши хлібозаготівлі на Дону. Отже, маємо об’єктивно дослідити весь комплекс архівних джерел, пов’язаних із голодом, аби не творити нових псевдонаукових концепцій.

Утім, за кількістю жертв, географією поширення, демографічними, соціально-економічними та морально-психологічними наслідками голод 1932 — 1933 рр. — глобальна трагедія передовсім українського народу.

Чи був голод наперед спланованою акцією задля фізичного винищення українських селян? Питання складне і дискусійне. Скажімо, члени Міжнародної комісії, про яку ми вже згадували, не знайшли документальних доказів наявності у Сталіна конкретного плану штучного творення голоду, хоч і припускали його злочинні наміри. Можливо, такого плану взагалі не було, але є сотні партійних та державних постанов, які свідчать про свідому та цілеспрямовану політику тоталітарного режиму, що призвела до масових жертв.

Зарубіжні дослідники, яких не переслідувала наша вітчизняна цензура, давно з'ясували для себе той факт, що в 1932 — 1933 рр. проти українських селян вчинено акт геноциду. Такої думки дійшли і члени Міжнародної комісії, що спиралися у своїй діяльності на відповідні правові норми про геноцид. Зокрема, вони використали “Конвенцію про попередження та покарання за злочин геноциду”, яка була ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН 9 грудня 1948 року, й набула юридичної сили 12 січня 1951 р. Геноцид, як тлумачить його Конвенція, — це злочинна дія, спрямована на часткове або повне винищення національної, етнічної, расової чи релігійної групи. Його складовими елементами є: навмисне вбивство членів групи, завдання тяжких тілесних та психічних пошкоджень, свідоме створення умов життя, розрахованих на фізичне винищення людей. Усі ці елементи очевидні в житті тогочасного українського села. Впродовж п'яти років уряд свідомо створював такі умови життя, які призвели до масового голоду, канібалізму... Масові розстріли, насильницька депортація селян, глум над людьми, духовне розтління — далеко не повний перелік злочинів тоталітарної системи. Звичайно, висновок тієї ж міжнародної комісії — не судовий вирок, а лише наукове та юридичне обґрунтування голоду в Україні як акту геноциду. Його визначення — за молодого Українською державою, парламент якої зволікає з відповідним рішенням. А така постанова необхідна для всенародного вшанування та увічнення пам'яті жертв геноциду.

Настав час усім нам, хто так чи інакше причетний до замовчування української трагедії, покаятись і зробити все можливе задля відтворення історичної правди. Спільними силами створімо Меморіал-музей жертвам геноциду в Україні. Маємо виявити місця масового поховання селян, аби нині суцї та прийдешні покоління могли схилитися над ними в скорботі. Для виявлення масових поховань, а також для запису спогадів очевидців необхідно спорядити спеціальні етнографічні групи з числа студентів гуманітарних факультетів. Повинні відгукнутись виконавчі комітети сільських Рад, краєзнавчі музеї, сільські школи. Слід продовжити випуск серії книг, яку започаткували письменник В. Маняк та журналістка Л. Коваленко-Маняк. Ці книги повинні стати своєрідним хранителем народної пам'яті про національну трагедію, літописом людського горя.

Україні належить створити державний інститут вивчення геноциду, відповідний музей-меморіал із власним архівом, бібліотекою, друкованим органом. Об'єктивне відтворення історичного минулого неможливе без архівних джерел, а відтак необхідно подбати про особливий статус їхнього збереження. Ми покладаємо надію на те, що в Україні буде створений національний комітет, який опікуватиметься підготовкою всенародного вшанування та увічнення пам'яті жертв голоду.

Справа, яку ми започаткували, свята і благочинна. Дух мільйонів замучених українських селян закликає нас прокинутися від летаргійної сплячки. Ми повинні розказати світові правду, донести її до наших дітей, онуків та правнуків.

Дмитро НАЛИВАЙКО

РЕЦЕПЦІЯ УКРАЇНИ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ XVI — XVIII ст.

Для кожного народу завжди становить неабиякий інтерес, як його життя й історія сприймаються іншими народами, оцінюються й трактуються ними. Особливо загострюється цей інтерес у переломні періоди життя того чи іншого народу, в періоди активізації процесів його самоусвідомлення і самоствердження.

Саме такий період переживає нині український народ, який розбудовує свою національну державність. Відбувається включення України, вже в статусі незалежної держави, в європейську спільність, а це закономірно посилює інтерес і до того, як вона входила в цю спільність та протягом віків існувала в ній, як вона там сприймалася та інтерпретувалася.

Очевидний значний інтерес до цих питань, але задовольняється він недостатньо і неякісно — передусім внаслідок слабої вивченості історичного життя України в європейському контексті, зокрема, тих західних джерел і пам'яток, у яких це життя відбилося.

Всі сімдесят років існування СРСР “центр” та його апарат “на місцях” на подібні студії дивилися з підозрою, періодично накладаючи на них негласну заборону. Тому й маємо так багато неточностей, хибних уявлень та тверджень з названих питань у сучасних публікаціях. Так, можна прочитати

й почути, що Україна для Західної Європи протягом віків лишалася terra incognita, що її там сприймали як частину Росії і що перелом розпочинається тільки після проголошення незалежності.

Ці уявлення далеко розбігаються з історичною дійсністю. Можна сказати, що в них ситуація, яка склалася у XIX ст., екстраполюється на попередні віки, коли існувало зовсім інше сприймання й розуміння України, коли зацікавленість тим, що відбувається на “козацькій землі”, нерідко набувала на Заході великого розмаху й інтенсивності.

Але до висвітлення основної проблеми статті — сприймання України як етнополітичної реальності в Західній Європі XVI — XVIII ст. — необхідний короткий історичний екскурс.

Тут теж розмову слід починати з давньоукраїнської держави — Київської Русі, яка була одним із найбільших і найважливіших державних утворень раннього європейського середньовіччя, першорядним центром цивілізації на сході континенту. В науці давно вже стало аксіомою, що Київська держава мала розвинені економічні, політичні та культурні відносини не тільки з Візантією, а й Західною Європою, що вона входила в систему тогочасних європейських держав і відігравала в ній визначну роль, сама себе усвідомлювала належною

до цієї системи й так само усвідомлювалася іншими.

Жахлива катастрофа середини XIII ст., монголо-татарська навала, зруйнувала Київську державу і надовго вибила Русь із орбіти й ритму загальноєвропейського поступу. Для Західної Європи на тривалий час Русь зникає в “татарській пільмі”, в сприйманні європейців вона ніби розчиняється у величезній, загадково-загрозливій Татарії, яка охопила простори тогочасної Євразії. У середині XIV ст. зникає останній оплот давньоукраїнської державності — Галицько-Волинське князівство, українські землі остаточно захоплюються Литвою і Польщею. Все це приводить до послаблення зв’язків України-Русі із Західною Європою, зв’язків, які відтак набувають фрагментарного характеру. У цей період як етнополітична реальність Україна перестає існувати для народів Заходу.

У добу Відродження відомості про Україну з’являються на Заході в пам’ятках двох типів, відмінних між собою. З одного боку, це географічно-етнографічні описи українських земель, що виходили з-під пера вчених-гуманістів; у них проявляється характерна для доби тенденція спиратися на античні джерела й авторитети, на античну ономастичну традицію, що нерідко призводило до затуманення реальної України того часу. З другого боку, описи України знаходимо в пам’ятках “літератури факту”, що її залишили “люди практики” — література мандрівників, дипломатів, купців і т. д., які побували на українських землях; це вже “свідчення очевидців”, що відзначаються конкретністю і водночас емпіричністю змісту. У пам’ятках обох типів Україна називається “Руссю”, як у частині з них і Московська держава, але це не означає, що автори пам’яток

зливали їх в одну етноісторичну реальність, як традиційно схильні трактувати це питання російські вчені.

Так, у західних джерелах XV й початку XVI ст. у визначенні України входить у вжиток назва “нижня Русь”, тоді як Московську державу вони називають “верхньою Руссю”, або “Московією”: ці етноніми знаходимо в “Посольствах і подорожах” Гільберта де Ланнуа, посла герцога Бургундії, який в 20-х рр. XV ст. подорожував по українських землях¹, в реляції венецького дипломата А. Контаріні, який у 70-х рр. того ж століття побував в Україні і в Москві², про “нижню Русь” і “верхню Русь” пише італійський історик П. Джовіо в своєму трактаті “Про справи Московії”³, а венецький посол Фоскаріні твердив у 1557 р.: “Є дві Русі... Ту, що становить частину Литви, називаємо нижньою Руссю, а верхньою, або білою ту, що підвладна московітам”⁴. Власне, маємо справу з омонімами, якими в тогочасній Європі фіксувалася поділеність Русі на дві географічно-політичні реальності.

У першій половині XVI ст. виникають два різні тлумачення, дві концепції “проблеми Русі”, які набувають великого поширення в Західній Європі. Перша з них була висловлена в латиномовному “Трактаті про дві Сарматії” (1517) польського вченого-гуманіста Матвія Меховіти, а друга — в теж латиномовній книзі австрійського дипломата Сигізмунда Герберштейна “Нотатки про Московію” (1549).

Дотримуючися слідом за західноєвропейськими гуманістами птоломеївської ономастичної традиції, Меховіта називає Східну Європу “Сарматією”, а в ній виділяє “Русь” і “Московію” як різні етноісторичні утворення. Відповідно “русами” або “рутенцями” він називає українців,

а росіяни виступають у нього під назвою “москів” або “московітів”.

У цих викладках Меховіти, безперечно, відбилася та система поглядів на східнослов'янський світ, яка на той час склалася в Польсько-Литовській державі. Українським землям в основному присвячений перший розділ другої частини трактату під характерною назвою “Про Русю, її округи, великі багатства і все, що там знаходиться”. У ньому Меховіта описав географію України, її флору й фауну, природні багатства, заняття населення та її “основні провінції” — Галичину (яку він назвав “Руссю” у вузькому значенні слова), Волинь і Поділля, до якого він, як і інші географи польського Відродження, відніс все Правобережжя³.

Іншу точку зору на всі ці питання виразив Герберштейн у його “Нотатках про Московію”. У нього Русь — це обширна країна, яка охоплює майже всю Східну Європу, давня етноісторична спільність, нині розділена між трьома державами: Московською, яку він називає власне руською, Литовською і Польською. У його книзі основні відомості про українські землі, досить-таки скупі й загальні, зосереджені в розділі “Про Литву” (крім розділу про Сіверщину, вміщеного в описі “земель Московії”). Необхідно тут брати до уваги те, що Герберштейн засновувався головним чином на матеріалах, зібраних під час перебування у Москві у 1517-му і 1526 рр. Там він, зокрема, знайомився з літописами та іншими історичними документами, і все це не могло не позначитися на його книзі. У ній відбилася те трактування “проблеми Русі”, яке було прийняте в Московській державі й становило основу її зовнішньої політики, спрямованої на “збирання всіх земель руських” — в обширі колишньої Київської держави.

Слід ще зазначити, що “Трактат про дві Сарматії” Меховіти містить стислий начерк історії Київської Русі. Хоч і не вільний від фактичних неточностей, цей начерк є примітною віхою в ознайомленні Західної Європи з Київською Руссю, оскільки він закладав цілком визначену її концепцію.

Суть же її в тому, що в начерку Меховіти історія Київської Русі пов'язується з “Русією”, тобто з Україною, і виступає саме як її безпосередня історія. Екскурс в історію Київської Русі маємо і в “Нотатках про Московію” Герберштейна, але тут історія великих князів київських пов'язується з історією великих князів московських, котрі трактуються як прямі спадкоємці князів київських, а Московська держава відповідно як прямий наступник Київської держави. Отже, в цьому принципово важливому питанні Герберштейн об'єктивно виступив виразником державно-політичної доктрини московських самодержців.

Обидві ці книги, і Меховіти, і Герберштейна, були широко відомі всій освіченій Європі і тривалий час служили для неї основним джерелом відомостей про Східну Європу. Щодо України, то більше значення і вплив в ознайомленні з нею мав, безперечно, трактат Меховіти і виражена в ньому етноісторична концепція “Русії”. Його присутність простежується в численних та різномірних західноєвропейських виданнях принаймні до другої половини XVII ст., до появи знаменитого “Опису України” Боплана і навіть пізніше. Багатьма авторами західних історико-літературних пам'яток XVI — XVII ст. була прийнята й згадана загальна модель історії Київської Русі у Меховіти: йдеться про неї здебільшого не в розділах про “Московію”, а в розділах про “Русю”, тобто про

Україну, отже, пов'язується вона в них з історією України.

В останній третині XVI ст. розпочинається новий етап у розвитку обізнаності Західної Європи з Україною. Він позначений передусім значним розширенням інформації про Україну, яка до того ж стає різноманітнішою і конкретнішою за змістом. Частина пам'яток цього періоду ще тяжіє до ренесансно-гуманістичної традиції і продовжує тип географічно-історичних описів українських земель як частини "Сарматії", але і в них з'являється і дедалі більше місце посідає сучасний зміст ("Опис Європейської Сарматії" А. Гваньїні, "Опис Польського королівства та суміжних країн" Блеза де Віженера та інші).

Зрештою, починають переважати в цей період джерела і пам'ятники іншого типу, які належать головним чином до "літератури факту" й безпосередньо відображають події і процеси бурхливого суспільно-політичного життя українського народу наприкінці XVI й на початку XVII ст. І що важливо підкреслити, в них виникає і дедалі посилюється інтерес до України як до "козацької землі", як до більш визначеної етноісторичної і суспільно-політичної реальності.

Все це було прямим наслідком тих глибоких зрушень та бурхливих процесів, які відбувалися в зазначений період у житті українського народу.

Особливе значення мало те, що в цей період завершується формування козацтва як національної військово-політичної сили, котра була, за відомою тезою Франка, самопородженням українського народу і його самозахистом, — і визначається його специфічна роль в історії України. Спираючись на цю силу, український народ вступив у тяжку боротьбу на два фронти — проти татаро-турецької агресії, яка

загрожувала йому фізичним винищенням, і проти експансії шляхетської Польщі й католицизму, за якими стояли Рим і європейський табір контрреформації.

І тут важливо підкреслити, що обидва аспекти цих визвольних змагань були тісно пов'язані з суспільно-політичним життям Європи і мали для нього актуальне значення. Так, козацькі війни з турками й татарами в масштабі континенту були, зрештою, не чим іншим, як однією з ланок боротьби з османською загрозою, котра і на той час залишалася для Європи однією з найгостріших військово-політичних проблем. З другого боку, той затятий опір, що його вчинив український народ впровадженню унії та шляхетсько-католицькій експансії, сприймався на Заході в контексті боротьби проти контрреформації, зрештою, як ланка цієї боротьби.

Словом, на даному етапі Україна вступає в тісніші контакти з європейським суспільно-політичним життям, знову після більш ніж двохсотлітньої перерви включається в нього, і закономірним наслідком цього було зростання інтересу й розширення обізнаності з нею в країнах Заходу.

Як відомо, козацькі війни з турками й татарами зіграли важливу роль у пробудженні національної самосвідомості українського народу. За відомим визначенням Франка, почуття національної самосвідомості сильно пробуджувалося в народних масах, головним чином, під впливом частих героїчних козацьких походів у Крим, Малу Азію, Варну, Стамбул, з метою боротьби з турками й татарами і звільнення християнських полонених, під впливом таких героїчних справ, як Хотинська війна 1621 року. Водночас козацькі війни з агресивними мусульманськими сусідами, зокрема, дерзновенні ко-

зацькі походи на “всемогутню Порту”, котра, за відомим висловом К. Маркса, загрожувала тоді всьому європейському поступові, викликали на Заході подив та захоплення і стимулювали там інтерес до “козацької землі”, до України, сприяли розвитку усвідомлення її як специфічної етноісторичної реальності.

У першій половині XVII ст. шириться на Заході розуміння того, що козацтво є породженням України (Русі), що вони між собою органічно пов'язані. У козаках бачать втікачів з “руських земель” — з Волині, Поділля, Галичини та інших, які, рятуючись від польсько-шляхетського гноблення, втікають на безлюдні й небезпечні землі Придніпров'я, заселяють їх і ведуть нескінченні війни з татарами й турками.

Наприклад, французький дипломат Гайє де Курменен, даючи в своїй книзі “Подорож до Леванту” (1624) етноісторичну характеристику козаків, відмежовує їх від поляків і ототожнює з населенням Волині, Поділля й Галичини, тобто з українським народом. “Польські шляхтичі, які живуть ближче до Німеччини, — пише він, — за спорядженням і виглядом не відрізняються від німців; ті ж люди, що живуть ближче до Туреччини й Малої Татарії (Кримського ханства — *Д. Н.*) і називаються козаками, за спорядженням і виглядом схожі на турків і татар. Це ті люди, яких польський король використовує для оборони від султана. Оскільки ж вони постійно поповнюються народом з Поділля, Волині й Русі (Руського воеводства, тобто Галичини — *Д. Н.*), то їх тепер всіх стали називати козаками”⁶.

Слід також зазначити, що усвідомленню Русі (України) як етноісторичного утворення, що вірізняється в Польсько-Литовській державі і водночас не зливається з Московією, побічно сприяв наступ

контрреформації і боротьба навколо унії. Самий факт віросповідальної відмінності Русі (схизми, за поширеним тоді терміном) вимагав від західних авторів, зокрема таких відомих ідеологів контрреформації, як А. Поссевіно, Дж. Ботеро, Ц. Бароній, певних історичних з'ясувань, екскурсів у минуле, в яких з'являлися й певні етноісторичні моменти. Із цих з'ясувань ставало очевидним, що і за походженням, і за конфесією та культурними традиціями Русь цілком відмінна від Польщі; поряд з тим, констатуючи її віросповідальну спільність з Московією, згадані автори слушно не виявляли схильності ототожнювати їх на цій підставі⁷.

Отже, саме козацтво і його воєнно-політична активність відіграли головну роль у становленні на Заході розуміння українського народу як етноісторичного утворення в його тогочасному складі й обсязі, в єдності козаків і населення “руських земель”.

Цей процес завершується десь у середині XVII ст., що найбільш чітко зафіксовано в таких різних за змістом і характером пам'ятках, як “Трактат про Польське королівство” (1648) Ж. Лабурера і “Опис України” (1650) Г. Боплана.

“Весь світ знає їхнє ім'я, — пише Лабурер про козаків, — але мало хто знає їхнє походження, і думають, що це окремий народ”⁸. Посилаючись на польські хроніки, він говорить далі, що спершу це були загони втікачів з Русі, які збиралися на її кордоні зі степом і займалися грабуванням турецьких і татарських земель, доки Стефан Баторій не дав їм “закони й лад, з тим щоб вони охороняли кордони”. Тут же Лабурер справедливо вказує, що завдяки козакам, які заступили шлях спустошливим татарським нападам, розквітли раніше незаселені землі південніше Києва і Брацлава.

Козацтву відведено в трактаті Лабурера окремий розділ під характерною назвою “Про запорозьких козаків, військо Русі” (тобто України). І ця назва, і зміст розділу засвідчують, що запорозьке козацьке військо автор трактату розглядав як національну військову силу України, фактично незалежну від Польщі, в чому, слід сказати, він не розходився з історичною дійсністю. Заслуговує на увагу й те, що в трактаті дається стислий нарис “історії руських провінцій”, який починається історією Київської Русі, чим засвідчується властиве авторові розуміння національної й історичної виокремленості “руських провінцій”, тобто України, в межах Речі Посполитої.

Трактат Лабурера засновувався на письмових джерелах про Україну і був, власне, їхнім узагальненням; зовсім іншого змісту й характеру знаменитий “Опис України” Боплана, який був наслідком сімнадцятирічного перебування автора на українській землі (1631—1648) і всебічного вивчення її. Не вдаючись тут у докладну характеристику цієї пам’ятки, зверну увагу лише на те, що Україна постала в ній як визначена етнографічна й суспільнополітична реальність і описана з великим знанням справи. Нездарно дослідники називали її “маленькою енциклопедією українознавства”. Маємо в ній багатий і розмаїтий етнографічний матеріал, але не менш вагомий і важливий її соціально-історичний зміст. Боплан описав різні верстви тогочасного українського суспільства, приділивши особливу увагу селянам і козакам. Останні представлені в його книзі як своєрідний військовий стан, невіддільний, однак, від народу України, передусім від селянства, і зростає він головним чином за рахунок селян-утікачів⁹. Це органічна частка українського народу й вод-

ночас грізна воєнна сила, що здатна збройною рукою його обстоювати, своєрідне національне військо.

Варто звернути увагу ще на одну обставину, мимо якої пройшли дослідники. Розпочинається книга Боплана досить докладним і колоритним описом Києва, його історичних реліквій, і це не випадковість. Можна з певністю сказати, що Київ був сприйнятий автором як давній етнічний та історичний центр України-Русі і саме в такому контексті схарактеризований.

Змалювання древнього Києва в творі Боплана, його, як писали тоді на Заході, “зруйнованої величі” — не просто історична декорація до опису сучасної козацької України. Автор протягує між ними нитку зв’язку, козаки у нього — прямі спадкоємці древнього Києва, його нащадки. “Однак саме звідси, — твердить він, — пішов той благородний люд, котрий називається нині запорозькими козаками і котрий протягом стількох уже літ заселяє різні місця уздовж Дніпра і в суміжних землях”¹⁰. Можна сказати, що у з’ясуванні походження українських козаків Боплан робить принципово важливий крок: не обмежуючись констатацією факту, що формувалися вони з утікачів з українських земель, він вказує на їхню спадкоємну пов’язаність з Київською Руссю.

Інтерес до України особливо загострила визвольна війна 1648 — 1654 рр., яка викликала найширший резонанс по всій Європі, що не вщухав майже до кінця XVII ст. Окрім масштабності самого історичного явища, свою роль відігравали в цьому бурхливі події української історії, в яких на Заході не безпідставно вбачали наслідки “великої козацької війни” і в ній же шукали їм пояснення. Про саму ж цю війну з’являлося багато брошур і “летючих листків”. Можна

сказати, що кожна її значна подія супроводжувалася появою цих своєрідних видань, які в ті часи певною мірою заміняли пресу. Але події на Україні систематично висвітлювали й часописи різних країн, вони містять велику інформацію про визвольну війну, яка ще належним чином не зібрана й не вивчена. Їлько Борщак писав про “Gasette de France”, що вона “може послужити кращим джерелом для того, щоб день за днем прослідкувати за подіями, які відбувалися на Україні в другій половині XVII ст. Щодо епохи Хмельницького, то не було жодного номера цієї газети без новин з України”¹¹.

Докладно й найбільш співчутливо висвітлювала події на Україні преса революційної Англії. Так, газета “The Moderate Intelligencer”, яка проголошувала себе незалежною, а фактично була органом партії левелерів, майже в кожному номері давала повідомлення про боротьбу українського народу під проводом Хмельницького, про дипломатичну активність “козацького генерала”, про його переговори з турками, Москвою і т. д.¹².

Можна було б навести ще безліч фактів, що свідчать про найширший резонанс визвольної війни в Західній Європі. Ніби узагальнюючи їх, польський історик Л. Кубаля писав, аж ніяк не співчуваючи визвольним змаганням України, що ця війна і англійська революція, Хмельницький і Кромвель “привертали тоді до себе ледве не виключну увагу заходу й сходу Європи”¹³. Також італійський учений-славист А. Кронія констатує, що в середині XVII ст. головним побудинком інтересу до Східної Європи були повстання і війни українського козацтва¹⁴.

Всі ці факти переконливо спростовують згадувані стереотипи уяв-

лень, за якими Україна нібито протягом століть залишалася “невідомою землею” для Західної Європи, що там її традиційно сприймали як частину Росії і т. п.

До речі, приєднання України до Росії було тоді одностайно сприйняте на Заході як хибний крок Хмельницького, що потягне за собою найтяжчі наслідки для його народу. Так, італійський історик М. Бізаччіоні в своїй двотомній “Історії громадянських війн останнього часу”, де перший том в основному відведено англійській революції, а другий — визвольній війні на Україні, згадане приєднання витлумачив як акт відчаю козацького гетьмана, котрий тим самим “згодився впустити тирана в свій дім, що не заслуговує прощення”¹⁵.

Окремо слід зупинитися на складному питанні ономастики України в західноєвропейських джерелах XVII ст. У нашій науковій літературі зустрічаються твердження, що назва “Україна” поширювалася в них на всі українські землі, але це не відповідає дійсності. Насправді ж західні автори, в тому числі й Боплан, називали Україною тільки Придніпров’я, “край козаків”. Наприклад, Отевіль у заключному V розділі своєї книги про Польське королівство, який носить назву “Про Україну й козаків”, дає таке визначення: “Україна — це прикордонна країна, що прилягає до володінь турків і татар, вона є запеклим ворогом Польщі”¹⁶. Але характерно: політично виділяючи Україну як фактично непідлеглу Польщі країну, Отевіль у загальному описі Речі Посполитої називає її, поряд із Поділлям, Волинню і Галичиною, однією з “руських провінцій” шляхетської республіки. Аналогічні або близькі погляди на цей предмет висловлювали також Г. Пріорато, У. фон Вердум, Еразм

Франціск, Божо (Ф. Делайрак), Д. Круел та інші західноєвропейські автори другої половини XVII ст.

Характеризуючи Україну після визвольної війни 1648 — 1654 рр., вони вказували на політичну автономію її частин і в складі Російської держави, і в складі Речі Посполитої. Наприклад, італійський історик Г. Пріорато писав: “Ця провінція підлегла польській Короні, але з найширшими привілеями, бо інакше козаки не стали б захищати це королівство й приєднуватися до поляків у разі війни проти турків і татар, а також і проти московитів, хоч ті й сповідають ту ж грецьку віру”¹⁷. Ще виразніше про політичну автономію України говорить Божо: “Вона має окремо свого гетьмана і свої війська, які діють сепаративно, не як підлеглі Короні, а як союзні й конфедеральні, й історія Польщі засвідчує, що ця республіка була непереможною до того часу, поки до її володінь входила ця прекрасна країна”¹⁸. Статус козацької автономії в складі Російської держави схарактеризував англієць Д. Круел у спеціальному розділі своєї книги “Давній і сучасний стан Московії”, що вийшла наприкінці XVII ст.

Однак, в яких би аспектах названі та інші західні автори не розглядали Україну, під “Україною” вони розуміли лише Придніпров’я, Брацлавщину й Чернігівщину, тобто “козацькі землі”. Щодо всієї сукупності тогочасних українських земель, то вона в західних джерелах того часу визначалася етнонімом “Русь”. Аналіз цих джерел показує, що на Заході в XVII ст. назви “Україна” й “українці” з етнічним значенням не вживалися. Коли мова заходила про населення Придніпров’я, то його здебільшого називали “козаками”, але тільки деякі автори, поверхово обізнані, вкладали в це слово значення окре-

мої народності, як, приміром, французький географ XVII ст. Бержерон, котрий заявляв, що козаки — це народ татарського походження. Проте такі твердження були рідкістю, переважна ж більшість західних авторів вбачала в козаках або суспільний стан, котрим вони й були насправді (і як їх, по суті, характеризував Боплан), або ж військо, як це знаходимо в Лабурера чи Бізаччіоні, і разом з тим своєрідне відгалуження “руського народу”, споріднене з населенням Поділля, Волині, Галичини та інших “руських земель”.

Одне слово, на Заході в XVII ст. досить добре усвідомлювали, що козаки й населення “руських земель” становлять один народ і називали це етнічне утворення “русами”, або ж, на латинський лад, “рутенцями”. Найглибше й найчіткіше формулювання цієї проблеми, складної для чужоземців того часу, дав Г. Пріорато. Він навіть заявляв, що козаків “зовсім не слід було б називати цим іменем, занесеним турками”, тому що “ні походженням, ні способом життя вони ні в чому не відрізняються від русів”, і наголошував, що “люди, яких наділили цим іменем, менше всього народ, окремий від руського”¹⁹. Цілком слушно цей видатний італійський історик вказував, що козаки — це, власне, прошарок “серед інших русів, що заселяють Україну”, своєрідна міліція, наділена вольностями й привілеями, “до якої тепер прагне завербуватися все населення” (там само).

Отже, можна констатувати, що в Західній Європі другої половини XVII ст. існували досить визначені уявлення про український народ в його тогочасних етнічних межах, але назви “Україна” й “українці” в цьому значенні не вживалися. Народ називали “руським”, або “рутенським”, а в поняття “Україна”

вкладали лише характеризований вище історично-локальний зміст. І це, зрештою, було не чим іншим, як відбиттям тієї системи етнічно-політичних понять, яка існувала в самій Україні.

Тут наприкінці XVI і в XVII ст., в умовах запеклої релігійно-політичної і національно-визвольної боротьби, народ самоусвідомлювався як “народ руський”, як “Русь”, котра має свої глибинні етнокультурні й релігійно-політичні традиції, відмінні від традицій “латинської Польщі”. Згадаймо й те, що козацтво в час свого розквіту відчувало себе репрезентантом і захисником всього “руського народу”; це знайшло яскраве вираження в діяльності Богдана Хмельницького, в його прагненні “визволити народ руський весь”, в межах, до яких сягала влада великих київських князів і дотепер звучить руська мова²⁰. Водночас і український народ в цілому, і козацтво зокрема аж ніяк не ототожнювали себе з “Московщиною” і “московськими людьми”, хоча й вбачали в них одновірців.

Доводиться тут говорити, що в питанні історичної ономастики України й українського народу дотепер зустрічається немало плутанини, яка породжується неісторичним підходом до цих етнонімів, спробами вивести їх ледве не з епохи Київської Русі, наділивши сучасним змістом. Але ж історію назви етносу не можна ототожнювати із самим етносом, назви можуть мінятися, з’являтися і зникати, а етнос залишається і розвивається під зміненими назвами; історія знає багато подібних прикладів.

Як давно встановлено, “одвічна” Русь — це середнє Придніпров’я, тобто та територія, де відбувалося формування українського народу в часі, що піддається історичному огляду. З появою Київської дер-

жави, яка швидко розширилася, підкоривши інші східнослов’янські племінні союзи, все це державне утворення теж почали називати Руссю. Так виникли два значення слова “Русь”, широке і вузьке, що виразно зафіксували давньоруські літописи. Тут Русь в широкому значенні — це вся Київська держава, “але поряд з цим термін “Русь” дуже часто вживається в таких контекстах, де він протиставлений певним регіонам Київської держави, тобто Русі в широкому значенні слова. Так, наприклад, I Новгородський літопис дуже часто пише про поїздки новгородців із свого міста “в Русь” (тобто в Київ, Чернігів або Переяслав)”; так само часто “їздили в Русь” із Суздальської, Володимирської, Полоцької та інших земель²¹.

Після розпаду Київської держави й монголо-татарської навали українські землі підпадають під владу Литви й Польщі, але український народ продовжує усвідомлювати себе “руським” і зберігає за собою цю назву; як показано вище, так він усвідомлювався і в Європі XV — XVII ст., і екскурси в історію Київської Русі з’являються в тогочасних західних виданнях переважно в описах “Русі”.

Поряд з тим, з піднесенням Московського князівства, яке проголошує себе збирачем всіх руських земель і спадкоємцем Київської держави, це державне утворення закріплює за собою назву Русі; проте в Європі його здебільшого продовжують називати “Московією”, а російський народ — “московітами”, рішучий перелом у цьому плані відбувся лише у XVIII ст.

А тим часом у східнослов’янському світі, особливо після приєднання України до Росії, відбувалися два протилежні, але взаємопов’язані процеси: дедалі більшого відчуження давньої назви українського етносу і

повного перенесення його на “московський народ”, за яким вона у XVIII — XIX ст. остаточно закріплюється. З боку українського народу перехід до нового етноніму був, зрештою, не чим іншим, як протидією асиміляційним процесам, політиці денаціоналізації українців, розчинення їх в “общерусском море”, яка невідступно проводилася правлячими колами Російської імперії. Ї характерно, що названий перехід активніше протікав і раніше завершився в регіонах України, ближчих до Росії, тоді як у західних регіонах, суміжних із польським етносом, ще до недавнього часу зберігалися етнічні самовизначення “Русь” і “руський” (“русинський”).

Але повернемося до нашої безпосередньої теми. Як говорилося, в західних джерелах другої половини XVII ст. українські землі в їхній сукупності визначалися етнонімом “Русь”, а щодо Російської держави, то вона там в основному продовжувала виступати під назвою “Московії”. Поряд з тим, все частіше, особливо в дипломатичних документах, починають називати її “Росією”. Оскільки в західноєвропейських мовах відсутні історично диференційовані етноніми “Русь” і “Росія”, то загрожувало плутаниною, якої автори деяких пам’яток пробували уникнути оригінальним способом.

Так, німецький бароковий історик Еразм Франціск, який багато писав про Україну в своєму “Новому Флорусі, або війнах короля Яна. Казимира” і в книзі про турецьку агресію в Україні й Угорщині в 70-х рр. XVII ст., в обох цих творах росіян називає або московітами, або ж новонімецькою формою етноніму Russen; наприклад, він пише, що “schlugen sie (козаки — Д. Н.) sich zu ihren Religions Genossen den Russen oder Moscovitern” (“робили вони походи

й на своїх одновірців росіян або московітів”)²². Коли ж виникала необхідність назвати весь український народ, а не тільки козаків, Еразм Франціск вдається до старонімецької форми етноніму “Reussen”, з яким зустрічаємося в німецькому середньовічному епосі й лицарській поезії і яким називали Київську Русь. Так, він пише: “Богдан Хмельницький зібрав під свої прапори двісті тисяч завдяки тому, що всі руси стали тоді віроломними бунтівниками” (“weil ganz Reussen damals untreu und rebellisch worden”)²³. А в “Новому Флорусі” вже на самому початку він говорить про “повсталих козаків і русів” (“rebellischen Cossaken und Reussen”), розуміючи під останнім все населення України²⁴. Відповідно вся тогочасна Україна виступає у нього під старонімецькою назвою Русі (Reussen), тоді як Росія — Russland. Щодо італійських і французьких пам’яток другої половини XVII ст., то вони дотримуються старої ономастичної традиції у визначенні України і Росії, тобто першу вони називають “Руссю”, а другу “Московією”. Форма “Малоросія” (Kleinrussland, Petite-Russie, Piccola Russia тощо) починає зустрічатися в західних пам’ятках лише із XVII ст.

XVIII ст. успадкувало рівень обізнаності з Україною, досягнутий на Заході в попередньому столітті, і разом з тим у певних аспектах розширило і поглибило її. Стосується це й того аспекту, який є предметом нашої студії — усвідомлення України як етноісторичної реальності.

На початку XVIII ст. відбулося нове загострення зацікавленості Україною, викликане діями гетьмана Мазепи під час Північної війни, його спробою скинути московське ярмо і здобути Україні незалежність. Про Полтавську битву і

загалом про драматичні події в “країні козаків” з’явилися на Заході численні реляції і брошури, широко висвітлювалися вони також у пресі. Через деякий час почали виходити мемуари й нотатки учасників Північної війни, а також історичні твори, в яких з різною мірою повноти й об’єктивності відображені події на Україні.

У рамках даної статті немає можливості зупинитися на цих джерелах, і я лише зазначу, що в них висвітлення й оцінка дій Мазепи далеко розбігається з тією імперською версією, яка була виготовлена в канцелярії Петра I. Зокрема, в них справедливо говориться про те, що мета гетьмана полягала в збереженні суверенітету України, козацьких вольностей і прав, які були здобуті в запеклій боротьбі і які прагнув повністю ліквідувати царський уряд.

Рівень обізнаності з Україною на Заході того часу, поширені уявлення про неї відбила знаменита “Історія Карла XII” (1729) Вольтера, яка мала величезний успіх у Франції та за її межами. Тут Україна характеризується як країна, котра “завжди прагнула свободи й боролася за її здобуття”²⁵. І далі: “Однак оточена з усіх боків Московією, Портою і Польщею, вона змушена була шукати протектора і, отже, володаря серед цих трьох держав. Спершу вона підпала під протекторат Польщі, але та надто її гнобила; потім вона перейшла під протекторат московського царя і потрапила в рабське становище” (там само).

На Заході у XVIII ст. з’являлися як історичні праці про Україну, так і численні твори “літератури факту”, які конкретизували уявлення про неї, давали більш достовірний її образ. За браком місця я не можу тут простежити цей процес, що особливо посилювався в останній третині століття. Поряд з тим, у

цей час з’являються й певні ускладнення в розумінні українського народу як етноісторичної реальності, що пов’язано з поширенням концепції “козацького народу” в статусі особливого етноісторичного утворення. Це концепція українського походження, свій початок вона бере від літопису Грабянки, який висунув версію походження козаків від хазарів (“козарів”), котрі нібито після зруйнування їхнього царства монголами поселилися на Дніпрі й стали називатися козаками.

У зв’язку з цим слід сказати, що в останній третині XVIII ст. спостерігається звернення західних істориків до української історіографії XVIII ст. та документів з історії України, їхнього перекладання й публікації західними мовами. Це сприяло більш ґрунтовному й адекватному пізнанню української історії, розширювало джерельну базу цього пізнання. Водночас із “козацьких літописів” перекочували в західну історіографію деякі відомості легендарного характеру і, зокрема, фантастичні версії походження “козацького народу” — скіфо-сарматського, хазарського, черкеського тощо.

Особлива роль в усьому цьому випала на долю “Краткого описания Малороссии”, яке було складене на Україні в 30-х рр. XVIII ст. на основі літопису Грабянки; була в ньому збережена й версія хазарського походження козаків. Цей в основі своїй компілятивний твір мав великий успіх на Україні, розповсюдився в численних списках і, в свою чергу, став джерелом для інших творів такого ж типу. В 1774 р. В. Рубан видав у Петербурзі “Краткую летопись истории Малые России...”, зіставлення показує, що це, власне, виправлений список “Краткого описания Малороссии” зі змінами в мові й стилі. Ця пам’ятка була перекладена Х. Газе на

німецьку мову й видана в Петербурзі окремою книгою, а через два роки передрукована в науковому часописі “Magazin für neue Historie und Geographie”, що виходив в Галле (т. 9, с. 315—462). Цим був покладений початок входження пам'яток української історіографії XVIII ст. в західну історичну науку, далі переклади “Краткого описания...” і похідних від нього творів будуть не раз з'являтися в німецьких і французьких перекладах, зокрема в “Анналах Малоросії” Ж.-Б. Шерера та “Історії українських і запорозьких козаків” К. Гаммерсдорфера, а також служити основою для праць західних авторів.

Останнє, зокрема, стосується великого нарису “Історія козаків з обох берегів Бористена” Н. Леклерка, вміщеного в другому томі його “Історії давньої Росії” (1783). Засновується він на “Короткому описі...”, на що автор вказав у передмові до другого тому книги: звідси дізнаємося, що в 1759 — 1762 рр. він служив домашнім лікарем у гетьмана Розумовського, разом з ним побував в Україні і там одержав рукопис пам'ятки та інші матеріали з історії країни²⁶. То ж і не дивно, що Леклерку властиве прихильне ставлення до “країни козаків” та її автономії, чим він теж викликав роздратування у Катерини II, яка обізвала його “негідником” (gredin) і доручила генералу-історика І. Болтіну “належним чином” відповісти йому. Той це й зробив у “Примечаниях на “Историю древняя и нынешняя России” г. Леклерка” (1788), де, поряд з іншими звинуваченнями (часом і слушними), звинуватив свого опонента також у спотвореннях історії українських козаків, зокрема їхнього походження. Але ж Леклерк у цьому питанні, як і в ряді інших, лише некритично йшов за українським оригіналом.

Та характерно, що коли французький автор від напівлегендарної історії козаків переходить до дійсної, по-іншому починає вимальовуватися у нього і їхнє походження. Тут уже говориться про те, що коли польські воеводи, старости та шляхта вирішили поневолити “руський народ”, з'явилися маси втікачів, переважно із селян, які селилися на вільних землях обабіч Дніпра, де жили полюванням, рибальством та війнами з мусульманськими сусідами. Їх стали називати козаками, у них з'явилися свої воєначальники, гетьмани, і вони перетворилися на значну військову силу в Східній Європі. З часом ім'я козаків зробилося почесним, це вже був прошарок вільних і войовничих людей, завжди готових взятися за зброю і накласти головою за спільну справу.

У своїй книзі Леклерк виступив проти Ш. Лєвека, автора виданої роком раніше багатотомної “Історії Росії”. Для нас у даному випадку принципово важливий момент цієї суперечки істориків полягає в тому, що в їхніх творах знайшли вираження різні концепційні підходи до історії України і разом з тим до України як етноісторичної реальності. Якщо Леклерк виділяє історію України як окремий національний процес і виявляє при тому симпатію до “козацького народу”, то Лєвек послідовно дотримується великодержавно-монархічної концепції своїх замовників (його “Історія Росії” писалася в той час, коли він служив вихователем у кадетському корпусі в Петербурзі). У свою книгу він включив лише окремі епізоди з минулого України, не виявляючи наміру розглядати його як національний історичний процес, постійно розпорошуючи його в імперській історії; винятком є лише епоха Київської Русі, яка висвітлена у Лєвека цілісно й докладно, але

представлена вона як ранній період російської історії.

І тут слід сказати, що в численних публікаціях про Україну, які з'явилися на Заході в останній третині XVIII й на початку XIX ст., рішуче переважає перший з названих поглядів. Чи не найвиразніше проявився він у працях уродженця Страсбурга, німецько-французького історика Жана Бенуа (Йоганна-Бенедикта) Шерера. У 1778 р. він видав “Систематизовану історію комерції в Росії”, яка є цікавою пам'яткою просвітницької економічної історії. Тут історія торгівлі в Росії, яку автор розпочинає з давнього Новгороду, обертається на різку критику феодально-кріпосницького ладу “імперії царів”. При цьому Шерер слушно наголошує тісну пов'язаність із цим ладом політики експансії, яку проводила Росія і яка особливо посилилася за Катерини II: відсутність дійсного економічного поступу держави і примноження її багатства цим “природним шляхом” компенсувалася завоюваннями все нових земель, все більшим розширенням імперії.

Заключний п'ятий розділ книги присвячено історії торгівлі в Україні, яку Шерер теж розпочинає з часу Київської Русі, але вже не з торгівлі Новгороду, а самого Києва. На відміну від Левека, який зливав Україну з Росією і Київську державу X — XII ст. трактував як державу російську, Шерер дотримувався на цей предмет протилежного погляду. “Україна, — пише він, — мала колись своїх правителів, їхньою резиденцією був Київ і їхня влада простяглася тоді на Велико-росію. Вона підтримувала, в ті давні часи, розгалужену торгівлю з греками”²⁷. Але Київ у XIII ст. був розгромлений монголами й більше не піднімався до колишньої величі — цьому передусім ставали на за-

ваді нескінченні руйнівні війни на українському терені. І тепер ще, продовжує Шерер, немає надії на його відродження в найближчому часі, так само як немає надії на те, що “Україна скоро підніметься з того стану залежності й приниження, в який вона впала в останнє століття”²⁸.

Для вивчення рецепції України на Заході значний інтерес становлять також Шерерові “Аннали Малоросії, або Історія українських і запорозьких козаків” (1788). У їхньому повному обсязі “Аннали Малоросії” — це обширне видання, що складається з двох томів: власне “Анналів...”, що займають перший том (більше трьохсот сторінок), і матеріалів з історії України, що займають другий том, де основне місце посідає “Стислий виклад історії козацьких гетьманів і всього найвидатнішого, що діялося в Україні”, який є вільним перекладом твору “Летописец, или Описание краткое знатнейших действий и случаев, что в котором году деялося на Украине”, складеного десь у середині XVIII ст. на основі “Краткого описання Малороссии”. У даному разі нас цікавить самий твір Шерера, а в ньому — трактування України як етноісторичної реальності, що має свою глибоко самотню історію.

На часі вже сказати, що у XVIII ст. на Заході склалася просвітницька концепція минулого козацької України як драматичної й повчальної історії мирного й трудящого народу, котрий зазнав поневолення з боку сусідніх феодальних монархій і протягом століть наполегливо виборював свободу в нерівній боротьбі. Загальні абрис цієї “третьостанової” концепції історії України проглядають уже у Вольтера, але чи не найповніше вираження знайшла вона у Шерера. Він її сформулював у передмові до “Анналів Малоросії”,

де, зокрема, говориться: “Українські козаки були спокійним народом; на узурпації польської аристократії і кліру вони спершу відповіли поступками; пересвідчившись згодом, що ті помишляють лише про те, щоб їх уярмити, вони взяли за шаблі, щоб скинути це тяжке ярмо і вдовольнити своє прагнення до невідлеглих. Так цей народ, багатий спогадами про славних предків, скинув ярмо неволі, і саме цього не можуть йому пробачити. На те, що зробили козаки ради самозахисту, дивляться як на бунт, але ж відома істина, що кожне повстання починають вважати за злочин, коли сили виявляються невідповідними розпочатій справі”²⁹.

Названу просвітницьку концепцію поділяв і Й. Х. Енгель у своїй “Історії України та українських козаків” (1796), яку з повним правом можна назвати першим масштабним і систематизованим викладом історії України від давніх часів до кінця XVIII ст., близьким до вимог сучасної історичної науки. Викладові передують цікавий вступ, де автор обґрунтовує необхідність вивчення історії України із загальноєвропейської точки зору, і визначає свої завдання та підходи, в яких вимальовується концепція твору. Він називає шість основних потреб (Nutzen) вивчення української історії, виходячи, так би мовити, з інтересів європейського загалу; серед них найсуттєвішими є перша і п’ята (інших не наводжу за браком місця). Перша полягає в тому, що історія України є важливим складником історії всієї “європейської Півночі” і без її вивчення неможливі вірні уявлення про історичний розвиток усього регіону. П’ята потреба формулюється так: “Історія козаків повчальна з політичної точки зору, особливо для нашого часу (а це був час Великої

французької революції. — Д. Н.), коли так гостро стоїть питання, якими шляхами має відбуватися суспільно-політичний розвиток народів”³⁰. Енгель приєднується до згаданої просвітницької концепції історії України, і не випадково вступ завершується обширним витягом з “Анналів Малоросії” Шерера, де сформульована ця концепція.

Весь зміст цієї пам’ятки засвідчує: для Енгеля не існувало сумнівів у тому, що Україна — це самобутне етноісторичне утворення, а її історія — національний історичний процес із притаманними йому закономірностями й структурами. І в загальному тлумаченні історії України, і в її періодизації він менше всього зважав на “імперську історію”, в тому числі й після приєднання України до Росії.

І слід підкреслити, що подібний погляд на Україну та її історію превалював у тогочасній Західній Європі, про що свідчать і інші різномірні джерела, які немає можливості тут навести. У деяких із них відбито той глибокотрагічний стан, в якому наприкінці XVIII ст. опинилася Україна, розчавлена Російською імперією. Так, Ш.-Ф. Массон писав у своїх “Секретних мемуарах про Росію”: “Російський уряд, завжди насторожений і підозрілий до тих, кого він гнобить, не задовольнився забезпеченням свого панування над нацією, яка колись мала такі кігті. Не досить йому того, що він відбирає у неї військову силу, розчленовує її територію і перетворює на російські провінції. Оце недавно він розпочав розчленування самої нації”³¹. Тут мається на увазі переселення частини запорозьких козаків на Кубань, проведене урядом Катерини II. Свою характеристику стану України Массон завершив такими словами: “Козацька нація нині в стані кризи, вона тріпоче і

б'ється під ногами колоса, який її розчавлює”.

Важливо ще вказати, що схарактеризований погляд на Україну залишається превалюючим і в періоди Французької революції 1789 — 1799 рр. та наполеонівської імперії. Зумовлювалося це передусім політичною ситуацією на континенті, тим, що і Французька революція, і наполеонівська імперія вбачали в Росії найсерйознішу військово-політичну силу і в боротьбі з нею шукали союзників також у самій імперії, зокрема в Польщі й Україні³². Хоч на той час українська державність була вже повністю зліквідована, так само як козацтво, військово-політична сила нації, яка віками її згуртовувала й вела на боротьбу, вона ще, сказати б, лишалася живим минулим, навколо якого на Заході снувалися певні плани, певні надії і розрахунки. Цим же в основному визначався і кут зору на

Україну та її історію, і розстановка акцентів у тих численних публікаціях про Україну та її історію, що з'явилися на Заході в період 1792 — 1815 рр.

Ситуація змінилася в наступні десятиліття, коли Україна як етно-політична реальність остаточно зникає із свідомості європейців, і інтерес до неї проявляють лише історики й етнографи, часом письменники. У цей же час російський уряд, проводячи в Україні політику денационалізації і русифікації, не шкодував зусиль для того, щоб вкорінити в свідомості європейців стереотип уявлень про Україну як російську провінцію, відмічену хіба що етнографічною своєрідністю. Як знаємо, ця політика не була безрезультатною, її наслідки відчутно даються взнаки й дотепер, після здобуття Україною національної державності.

Перелік використаної літератури

- ¹ Lannoï G. de. *OEuvre*. Recueillis et publiés par ch. Potwin. — Louvain, 1878. — P. 53 — 57.
- ² Ramusio G. Secondo volume della naxigationi et viaggi. — Venetia, 1559. — P. 112 — 114.
- ³ Там само. — С. 131 — 136.
- ⁴ *Turgenev A. Historica Russiae Monumenta*. V. 1. — Petropoli, 1841. — P. 147.
- ⁵ *Меховский М.* Трактат о двух Сарматиях. — М.; Л., 1938. — С. 94 — 96.
- ⁶ *[Ourmanin] baron de H[ays]*. Voie de Levant... — Paris, 1624. — P. 286.
- ⁷ Характерним у цьому плані є додаток “Про походження русів і їхнє чудовне навернення”, який після проголошення унії у Ватикані в грудні 1595 р. вніс Бароній до VII тому своїх “Церковних анналів”. Під “русами” він розумів українців і дав у додатку, власне, історію української церкви; вказуючи, що московіти сповідають ту ж “грецьку релігію”, він висловлював надію, що навернення русів стане для них заохочуючим прикладом. Цей додаток у французькому перекладі був виданий окремою брошурою, на яку й посилаємося: *Baronius C.* Discours de l'origine des Russiens et de leur miraculeuse conversion. Traduit par M. Lescarbot. — Paris, 1599.
- ⁸ *Laboureur J.* Histoire et relation du voyage de Pologne et un traité particulier du Royaume de Pologne. — Paris, 1648. — P. 223.
- ⁹ Боплан Г. Опис України. — Львів, 1990. — С. 28.
- ¹⁰ Там само. — С. 24.
- ¹¹ Borschak E. L'Ukraine dans la littérature de l'Europe occidentale. — Paris, 1935. — P. 24.
- ¹² Borschak E. Early relations between England and Ukraine. // *The Slavonic and East European Review*. — 1931. — Т. 10. — V. 28 — 29. — P. 140 — 141.
- ¹³ Kubala L. *Wojna moskiewska, rok 1654 — 1655*. — Warszawa, 1910. — S. 7.

- ¹⁴ *Cronia A.* La conoscenza del mondo slavo in Italia. — Padova, 1958. — P. 245.
- ¹⁵ *Bisaccioni M.* Historia delle guerre civili di questi celtimi tempi. Quinta editione ricarretta, et di novissimi accidenti accresciuta. — Venetia, 1654. — V. 2. — P. 407.
- ¹⁶ *Hautexille.* Polnische Staat, oder Beschreibung des Königreiches Polen und das Grobherzogtums Lithauen. — Cölln, 1697. — S. 28.
- ¹⁷ *Priorato G.* Historia di Leopoldo Cesare. Contiente le cose piu memorabile succese in Europa dal 1656 fino 1670. — Vienna, 1670. — V. 1. — P. 599.
- ¹⁸ *Beaujeu.* Mémoires... — Paris, 1698. — P. 86.
- ¹⁹ *Priorato G.* Historia di Leopoldo Cesare. — V. 2. — P. 145 — 147.
- ²⁰ *Крун'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. — Київ, 1954. — С. 504 — 505.
- ²¹ *Брайчевський М.* Походження Русі. — Київ, 1968. — С. 162.
- ²² *Erasmus Francisci.* Der blutigland-geretzta endlich aber Sieghaft — entzündte Adler-Blitz wider den Glantz der barbarischen Sebels und Mord-Brandes... — Nürnberg, 1684. — S. 156 — 157.
- ²³ Там само. — С. 154.
- ²⁴ *Erasmus Francisci.* Neuer polnischer Florus... — Nürnberg, 1666. — S. 1 — 2.
- ²⁵ *Voltaire.* Histoire de Charles IX, roi de Suéde. // OEuvres complètes de Voltaire. — Paris, 1836. — V. 4. — P. 483.
- ²⁶ *Le Clerc N.* Histoire phisque, moral, civile et politique de la Russie ancienne... — Paris, 1783. — V. 2. — P. 14.
- ²⁷ *Scherer J.-B.* Histoire raisonné du comraerce de la Russie. — Paris, 1788. — P. 173.
- ²⁸ Там само. — P. 174.
- ²⁹ *Scherer J. B.* Annales de la Petite-Russie ou Histoire des Cosaques-Zaporogues et des Cosaquesde l'Ukraine. — Paris, 1788. — P. 7 — 8.
- ³⁰ *Engel J. Ch.* Geschichte den Ukraine und ukrainische Kosakan. — Halle, 1796.— S. 3.
- ³¹ *Masson Ch.-F.* Memoires secrets sur la Russia. — Paris, 1863. — P. 300.
- ³² Див.: *Борщук І.* Наполеон і Україна. — Львів, 1937.

Марія ЗУБРИЦЬКА

СМИСЛ І АБСУРДНІСТЬ БУТТЯ У ПОЕМІ І. ФРАНКА «МОЙСЕЙ»

Архітектоніка поеми І. Франка як множинної смислової структури дала поштовх цілому ряду інтерпретацій, які засвідчили можливість лише апроксимаційного, але аж ніяк канонічного, єдино правильного трактування тексту твору. Саме з позицій смислової багатоплановості розглядали численні дослідники поему як плетиво розмаїтих змістових ліній: особистість і громада, Франко і галицька інтелігенція, творчий підсумок поета тощо. Сьогодні кожне відчитування “Мойсея” будь-якою епохою не може бути заперечене чи піддане сумніву, а то і надмірному критицизму, оскільки всі варіанти рецепції стали свідками діалогу з Франком-поетом, виявили залежність характеру цього діалогу від естетичних та етичних домінант різних поколінь читача, стали певним етапом духовного життя тексту поеми. На даний час маємо цілу систему “конкретизацій” (Р. Інгарден) поеми, але актуальність її не вичерпується, часова перспектива зростає, і, без сумніву, завтрашне покоління вийде на новий рівень діалогу з “Мойсеєм”. Неперервність і невичерпність такого діалогу з поемою зумовлена відкритістю її структури, в центрі якої проблема людини, її складних взаємин зі світом, Богом, собою.

У “Мойсеї” маємо поліфонічність звучання людської душі, в якій воедино злилися голоси сумнівів і

тривог, любові і віри, відчаю й розпачу. Цілісність людського “я” порушується, натомість наступає процес розщеплення рівнів свідомості. Варто зауважити, що твір з’явився в межовій ситуації XIX — XX ст., і саме на зламі двох епох у європейській літературі щораз виразніше і потужніше звучать мотиви людської самотності, неможливості порозуміння індивіда із суспільством, мотиви покинутості й загубленості людини, її неспроможності віднайти красу і гармонію у світі сущого. Ці нотки дисгармонії, людської туги, нуртувань душі, висот і провалів людського духу в однаковій мірі домінують у “Самотності” Р. М. Рільке та в “Мойсеї” І. Франка.

Такий конгломерат песимістичних настроїв у переломну добу двох сторіч, мабуть, є передчуттям фатальних катаклізмів XX ст., провісником безсилля особистості перед тотальним насильством. І в цьому випадку доцільно говорити про проблему художнього провидіння чи прогнозуючу модель літератури. Не можемо не брати до уваги той факт, що модерні пошуки європейської літератури кінця XIX — поч. XX ст. є, певним чином, передбаченням гротескового обличчя нашої епохи. Про це, на думку В. Іванова, уперше заговорив Н. Бердяєв у своєму есе “Астральний роман”: “В ідеї Бердяєва я

бачу дві сторони. По-перше, авангардне мистецтво ніби забігає вперед, займається футурологією. По-друге, дійсність, змагаючись із мистецтвом абсурду, його перевершує”¹.

Футурологічний аспект творчості полягає, очевидно, в тому, що людина розкривається через феномен часу, а час в його глибинній сутності розкривається через людину. І в Августина, і в Ортегі-і-Гассета, і в Гайдеггера уявлення про людину органічно пов'язані з уявленнями про час. Три модуси часу: минуле, теперішнє, майбутнє — маючи здатність до взаємопроникнення, породжують єдиний феномен. Так, в Августина знаходимо, що “... час є ніщо інше як протяжність у часі, але чого? Мабуть, самої душі”². Концепція часу в Ортегі-і-Гассета схематично зводиться до тези: людина живе не лише в теперішньому, підтримуваному минулим, вона живе також майбутнім, постійно забігаючи вперед, зазираючи у прийдешнє³.

Найтиповішим прикладом художнього прогнозування є роман Ф. Кафки “Процес” (1914), в якому автор до найменших деталей передбачив репресивний механізм нівелювання особистості в авторитарному суспільстві. Ф. Кафка, як і ряд інших європейських письменників початку ХХ ст., ставить проблему абсурдності людського буття. Пізніше ця проблема стане визначальною у творчості представників так званого “театру абсурду”. Абсурдність як результат втрати гармонії, рівноваги, взаєморозуміння із собою, світом, Богом — наявна і в поемі І. Франка “Мойсей”. Елементи абсурдності у тексті Франкової поеми структурно пов'язані з проблемою пошуку смислу буття, проектуванням людиною свого майбутнього, її забиганням уперед.

Герой поеми Мойсей, уникаючи

всіх спокус світу, поклав своє життя на вівтар “одної ідеї”, на пошук смислу буття. І від того часу він став “шалом божеським хворий”, став творцем, деміургом:

Бо в те серце Єгова вложив,
Наче квас в прісне тісто,
Творчі сили...⁴

Творче начало, голос Єгови веде Мойсея до землі обітованої, надає справжнього сенсу його існуванню. Обіцяний край, земля обітована — це творче о-смислення буття, безперервний і нескінченний пошук істини, це те, без чого “жить ніхто негодний”:

Те несхопне, що все
Поміж ними горіло,
Що давало їм смисл житьовий,
Просвітляло і гріло.

Обравши шлях до обітованої землі, Мойсей тим самим вибирає дорогу сумнівів, тривог, суцільних випробувань, бо “пошук смислу і цінностей, як правило, викликає, радше, внутрішню напруженість, ніж внутрішню рівновагу”⁵. Пошук смислу буття творчий, а отже, й трагічний процес, бо справжня творчість — це одвічне стремління до глибин буття, в сутності своїй вкорінене в трагізм. Сміслова трагічність Мойсея викликана його повсякчасним заглядуванням уперед, постійною турботою про майбутнє, прогнозування якого виявилось катастрофічним для героя. У кризовій ситуації, в час краху ілюзій те, до чого стремів Мойсей, виявилось не раєм, а... пеклом — відбувається душевне розполовинення пророка. У роздвоєному стані Мойсея виникають два голоси: голос бога Єгови і голос Азазеля, духа сумнівів та зневіри. Двоголосся Мойсеевої душі — це два варіанти самоінтерпретації пророком себе як людини можливої, це творчий прорив за свою даність. Між тими двома рівнями, берегами своєї душі

в межовій ситуації Мойсей колаборує. І в залежності від того, який він рівень обирає: духовний, ірраціональний, небесний чи тілесний, раціональний, земний, — можемо говорити про смисл і абсурдність сорокарічних мандрів Мойсея в пустелі.

Сам І. Франко у передмові до поеми так писав про дух сумніву в душі Мойсея: “У роль Азазеля я поклав якнайсильнішу часть демонської спокуси, що може захитати віру найсильнішого характеру” (5, 207). Азазель як спокуса світу виступає у тексті твору структурно багатогранним. На передньому плані висунуто його як символ можливостей і сили людського розуму, пізнання:

Ти б умер із одчаю,
Якби сотую частку лишень
Знав того, що я знаю.

І в такому аспекті Азазель органічно пов'язаний з образом дерева пізнання у Франковій легенді “Смерть Каїна”, він суттєво доповнює й розгортає цей образ. Кореляція “дерево знання — дерево життя” у “Смерті Каїна” змінюється у “Мойсеї” бінарною опозицією “Єгова — Азазель”. Тобто образ духа сумніву пропонуємо інтерпретувати інтертекстуально. Азазель — це збірний вияв людської розполовиненості і почасти маленька проекція Франкової драми. Д. Донцов, вказуючи на автобіографічні моменти в “Мойсеї”, писав: “Душевна драма Франка — це була трагедія кількох поколінь, напоєних отруєю доктрин 19 ст. Навіть людину такого формату, як Франко, людину гарячої любові до ближнього і до своєї нації, людину великого інтелекту і серця — тягар тих доктрин привів до сумнівів, душевного роздвоєння, і майже до розпачу”⁶. Згідно з Біблією, дерево пізнання стало причиною гріхопадіння людини, її вигнання з раю.

У Франковій легенді про Каїна дерево пізнання метафорично уособлює пошуки людиною XIX ст. смислу буття, її віру в торжество науки, її виразну толерантність у ставленні до релігії, її неспроможність збагнути, що мислення лежить в одній площині, а віра — в іншій. Філософія позитивізму привела до надмірно сцієнтичного, механічного підходу до природи, людини і десь опосередковано — до трагічного досвіду нашого століття. Такий погляд на світ неминуче вів до кризового стану, до переоцінки цінностей, до антисцієнтичного розуміння буття. Не міг того не відчувати й Франко, сумніви і тривоги якого певним чином позначилися на творчому задумі поеми “Мойсей”. Ще до її написання Франко прорік устами Каїна:

От де веде знання!
Кров, рани, смерть — його найперші дари.

Один із дослідників “Мойсея” К. Чехович⁷, аналізуючи голос Азазеля і розуміючи під ним раціоналізм та просвітницькі ідеали людини XIX ст., ототожнив його з постаттю М. Драгоманова. Звісно, будь-яке “біографічне приземлення” творчого процесу є свого роду посяганням на його мистецьку вартість і, мабуть, варто погодитись із Ю. Шевельовим, котрий так схарактеризував гіпотезу Чеховича: “Чехович хотів, щоб голос Азазеля був голосом Драгоманова. Це непросте спрощення. Але воно може бути прийнятим, якщо визнати, що Драгоманов жив у Франкові не зайдою з околу, а одним із голосів його душі (курсив мій. — М. З.)”⁸.

Пророчі видіння Мойсея, його забігання вперед, де він побачив модель землі обітованої, привели його до втрати віри в Бога, в смисл свого буття. Саме при спогляданні краю, до якого він ішов сорок років, в екстатичному пориві Мойсей вигу-

кує: “Одурив нас Єгова!” Ці слова окреслили межу Мойсеевої віри, він заговорив земним, тілесним голосом. З позицій суцього, матеріального, а отже, вузького, обмеженого, сорокалітнє блукання пустелею в пошуках землі, де панують голод, насильство, кров, є справді абсурдним. Тому голос Азазеля в Мойсеевій душі питає:

Ти для нього трудився! Скажи,
Було за що трудиться?
Щоб наблизився він, може, ще
Схочеш палко молитися?

Мойсей не усвідомив вирішального моменту в пошуку ним смислу буття — випробовування, яке в даному тексті виконує роль показника висоти й глибини людського життя. Пророк вступає у внутрішню суперечку із собою, втрачає рівновагу, гармонію душі. У такому напруженні перед Мойсеєм зникає шлях до Бога. Екстатичний вигук “Одурив нас Єгова!” — реакція страху Мойсея як людини смертної перед реальністю світу, вияв жаху перед реальністю людського життя. Ідея Бога як добра, любові, всемогутності привела Мойсея до висновку, що Бог не добрий, а злий, інакше б не допустив несправедливого покарання. Безмежне розчарування при спогляданні землі обітованої охоплює його як результат краху ілюзій та духовного спустошення. Завмирання творчого начала, голосу Єгови стає причиною його трагедії, його віддаленості від пошуку смислу буття і, в кінцевому підсумку, відстороненості від обіцяного краю, на порозі якого Мойсею судилось померти:

Тут і кості зотліють твої
На взірєць і для страху
Всім, що рвуться весь вік до мети
і вмирають на шляху.

У Мойсеевій вірі виразно простежуються дві ознаки: розрахунковий характер (обіцяний край як винаго-

рода за сорокарічні мандри) і відсутність страждання як атрибуту одухотвореності. Мойсей не витримав тягаря побаченого страждання, а отже, не збагнув, що “людина досягає істинного лише обхідним шляхом через буття світу, весь час помиляючись, упадаючи в оману, поборюючи яку, ми тільки й здатні відчувати глибину справжнього буття, Бога”⁹.

Варто ще раз провести паралель між двома, на нашу думку, дуже спорідненими творами І. Франка: “Смерть Каїна” і “Мойсей”. Каїн, зневірившись у плодах дерева пізнання, якими “Бог дурив віття і всіх людей”, обирає дерево життя. На відміну від Мойсея, він збагнув, що дорога до раю — це шлях до Бога в собі, бо саме Бог —

... як із раю
Нас виганяв, сам у серце вложив
Той рай і дав нам на дорогу.

Погляди Каїна на буття, світ, Бога виявились панорамнішими від поглядів Мойсея, бо вони сформовані його стражданням, його усвідомленням свого гріхопадіння. Тільки через муки, тугу, гріховність Каїн зміг пізнати життя глибше. Таку масштабність світовідчуття і світосприйняття відкриє Мойсеєві на порозі його смерті голос Єгови.

Семантично голос Єгови в душі Мойсея пов'язаний з поняттям т у г и. Це слово та його похідні розсіпані по всій тканині твору. В поемі туга виступає предтечею Бога, творчого начала в людині. Туга жене Мойсея до землі обітованої. Саме тугу як найглибшу мудрість, найцінніше в його житті пророк думає передати своїм нащадкам. Розгорнутою персоніфікацією образу туги як джерела творчого неспокою, людського прагнення до повноти буття, до пошуку смислу буття, як бажання віднайти стежку до втраченого раю закінчується останній розділ поеми:

Ходить туга по голій горі,
Мов туман по пустині,
Сіє думи й бажання свої
По широкій країні.
Сипле квітки й листки, що давно
Вже зів'яли й пожовкли,
Підіймає в душі голоси,
Що давно вже замовкли.

Завдяки тузі, вийдуть із кризової ситуації, “прокинуться з остовпіння тупого” ті покоління, що прийшли після Мойсея. Але туга “підіймає в душі голоси”, людина заново вступає у драматичний, поліфонічний діалог із собою як особою багатомірною, яка завжди відчуває потребу шукати нового, непізнаного чи, як І. Франко каже, “недовідомого”. Вона знову буде гнана жахом перед лицем реальності і тугою за Богом, стремлінням до злиття з ним:

І підуть вони в безвість віків,
Повні туги і жаху,
Простувать в ході духові шлях
І вмирати на шляху.

Творче начало в душі Мойсея, його пророкування невіддільні від слова. Мойсей — обранець Бога, “скарбник його слова”. Сила Мойсея у слові, до якого прислухаються і якому вірять, допоки сам пророк вірить у креативні можливості свого (Божого) слова. Мойсей для всієї громади посередник, медіум між Богом і людьми. Він має право вслухатися в мову Бога, світу, в мову прийдешнього, і його слухають, бо це слова

... не тих глиняних уст,
А самого Єгови.

Втрата віри Мойсеєм у творчу силу й магічну дію голосу Бога — це втрата свого покликання бути обранцем Єгови, втрата можливості творчо осмислювати (омовлювати) світ, буття і себе в ньому. Принагідно зауважимо, що таке розуміння поетом справжньої сутності творчого процесу наявне в

одній із ранніх літературно-критичних праць “Поезія і її становисько в наших временах” (1876 р.). Даючи визначення поезії, І. Франко писав: “Життя як приплив животворящего Божого духу, есть її предметом, но тільки доти, доки тліє в нім іскра божества. В природі іскра божества: величчє, гармонія, красота... Поезія есть винайдення іскри божества в дійствительності” (26, 398).

Зневірившись у собі, Мойсей втрачає іскру Божу — дар пророкування. Характерно, що в поемі Франко передає такий стан пригадання творчого начала в душі Мойсея, на перший погляд, незвичним, але функціонально наповненим словом “немова”. У такому разі, світ для Мойсея — своєрідний онтологічний текст, і Мойсей як пророк — це мова. Варто навести оцінку гайдеггерівської концепції мови В. Налімовим: “Свідомість людини, розкриваючи смисли через тексти, виступає перед нами як мовне начало, і тоді стає зрозумілою метафора Гайдеггера-Рікера: Л ю д и н а — ц е м о в а”¹⁰. Усвідомлюючи кризовий стан душі (слова), Мойсей звертається до Єгови:

О Єгово, я слізно моливсь:
Я слабий, я немова!
Кому іншому дай сей страшний
Маєстат свого слова!

Слово Бога — це не лише джерело його сили, віри, це й причина трагедії пророка. При забіганні вперед, спогляданні землі обітованої, слово Мойсея втрачає свою креативну функцію, стає безсилим, у ньому зникає творчий дух. Голос Єгови покинув душу Мойсея. Мандри пророка завершилися на порозі обіцяного краю. Після Мойсея залишилась “невгасаюча туга”, яка вселиться в душу Єгошуа. Молоде покоління на чолі з Єгошуа продовжить шлях до землі обітованої, навчене трагічним досвідом

пророка. Шлях до Бога, світу, буття, людини продовжиться. Отже, Мойсеєві сорокарічні блукання виправдані. У душевних терзаннях пророка, в його сумнівах і розпачі народжувався смисл життя, може, не до кінця усвідомлений Мойсеєм, але такий необхідний тим, хто відчув у собі іскру божества, хто зважився мандрувати у “безвість віків” з його духа печаттю...

Таким чином, тема абсурдності й смислу буття схематично зводиться до тези: людина приходять до відчуття абсурдності через нерозуміння світу, Бога, себе, спинившись

у неперервному пошуку смислу. Трагічність людини зумовлена її постійною суперечкою із собою, її роздвоєним станом чи колаборуванням між двома рівнями її духовної архітекτονіки: одухотвореним і матеріальним, онтологічним і онтичним, божественним і диявольським. Це проблема кореляції аполлонівського і діонісійського, ірраціонального і раціонального, індивідуального і соціального. Це лицарський дух Дон Кіхота, немислимий без приземленості Санчо Панси, це двоголосся “Єгова — Азазель” у Франковій поемі “Мойсей”.

Львів

- 1 *Иванов В. В* поисках утраченного. // Новые идеи в философии. Ежегодник философского общества СССР. — М., 1991. — С. 34.
- 2 *Исповедь Блаженного Августина, Епископа Илоксского.* // Богословские труды. — Вып. 19. — С. 192.
- 3 *Ортега-и-Гассет Х.* Дегуманизация искусства. — М., 1991. — С. 164.
- 4 Тут і далі цитуємо за виданням: *Франко І.* Збір. тв.: У 50-ти т. — К., 1976. — Т. 5. — С. 221.
- 5 *Франкл В.* Человек в поисках смысла. — М., 1990. — С. 162.
- 6 *Донцов Д.* Душевна драма І. Франка і його сучасників. // Туга за героїчним. — Лондон, 1953. — С. 89.
- 7 *Чехович К.* Пастать І. Вишенського і Мойсея у творчості І. Франка. — Львів, 1938. — С. 42.
- 8 *Шевельов Ю.* Другий заповіт української літератури. // Третя сторожа. — Торонто, 1991. — С. 125.
- 9 *Ясперс К.* Философская вера. // Смысл и иазначение истории. — М., 1991. — С. 491.
- 10 *Налимов В.* Спонтанность сознания. — М., 1989. — С. 118.

Микола ГОНЧАРЕНКО

ЖИТТЄВІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОГО

Можливо, існують глибинніші проблеми людського буття, ніж національні, але серед них небагато таких, які могли б зрівнятися з останніми силою пристрастей, які спалахують навколо них, гостротою дискусій, вибухом емоцій і виявами нетерпіння, що, на жаль, часто ведуть до кривавих сутичок.

Марксистично обмежували національне формою духовних явищ, культурних цінностей, підкреслюючи цим його неістотність, другорядність. Так зручніше було “обгрунтовувати” пророковане ними злиття націй і проводити “ленінську національну політику”.

Так, національне, без сумніву, охоплює форму культури, але воно глибоко проймає і її зміст, світогляд нації, її, використовуючи модний термін, менталітет. Саме тому, що національне не зводиться до форми культури, але глибоко проростає в її зміст, його не можна зняти з неї, як національний костюм людини, і одягнути інший. Унаслідок такого “знімання” національна культура гине, як гине жива істота, коли з неї здирають шкіру. Вибачте за грубий, але все ж переконливий приклад.

Окреслити сферу національного не легко. В одних явищах — у мові, традиціях, побуті, звичаях, одязі — воно лежить ніби на поверхні і передусім упадає у вічі. Але ця “поверховість” оманлива. Вірменин може бездоганно говорити українською мовою, молдаванин — співати українські пісні. У цих випадках національне, хоч і зберігатиме свої зовнішні ознаки, але не буде пов'язане із сутністю його носія, приміром, з національним характером. Коли ж мова є рідною і йде від батьків, діда і прадіда, то вона органічно пов'язана з психічним складом людини і сягає неосяжних глибин підсвідомого.

Отже, мова, мабуть, є найпереконливішим прикладом того, що національне не обмежується і не вичерпується формою. І тому вона, належачи до першої групи явищ, які демонструють національне безпосередньо і відкрито, одночасно розкриває і ті явища, в яких національне ніби приховане і є чимось на зразок того, що Кант називав “річчю в собі”. Це передусім спосіб мислення (не змішувати із законами мислення, логікою) людини, її почуття і, звичайно, національний характер.

Якщо на способі мислення представників певної нації відбиваються всі особливості їхнього світогляду, логіко-синтаксичні і стильові ознаки їхньої мови, своєрідність історичного досвіду народу, то їхні почуття, поряд із впливом усіх цих моментів, несуть на собі виразну печать національного характеру.

В психічному складі нації, в національному характері бере початок багато такого, що ми відносимо до національного. Національний характер карбує, очевидно чи приховано, прямо чи опосередковано, найістотніше в творчості, діях, учинках і поведінці людей. Ми підкреслюємо: “найістотніше”, — щоб не склалося враження, ніби особливості національного характеру позначаються на всьому, що робить людина — від її ходи і манер. Важливий і такий момент. Національний характер не визначає спосіб дії людини, останній обумовлюється багатьма соціально-культурними, психологічними, моральними і т. п. факторами, але він може (звичайно, не завжди і не у всіх випадках) надавати йому своєрідне забарвлення.

Національний характер виявляється безпосередніше і повніше в тих галузях творчості, які тісно пов'язані з почуттями людей, їхньою психологією і, відповідно, менше, або і взагалі не позначається на творчості, що ґрунтується на суто раціональних, логічних принципах. З цього погляду мистецтво певного народу набагато більше скаже нам про його національний характер, ніж його наука. Отже, якщо в предметах ремесла і прикладного мистецтва (речі побуту, оздобу, прикраси тощо) національне ще зберігає своє місце, то в галузі знарядь праці чи промислової продукції воно здебільшого витісняється випробуваними інтернаціональними стандартами, доцільністю і ефективністю.

Але та обставина, що сфери діяльності, засновані на математичних розрахунках, законах логіки і голому раціоналізмі, дають менше простору для виявів національного характеру, не означає, що він ніякою мірою і ні в якому разі в них не виявиться, хоча б опосередковано. Це переконливо ілюструє галузь промислового виробництва. Ясно, що чим воно складніше і високотехнічніше, тим менше в ньому залишається місця для національного. І все ж ми знаємо, що продукція такого виробництва може втілювати японську точність, німецьку акуратність, голландську добротність, американську надійність, французьку доцільність і т. д. І як тут не пригадати горезвісні радянські реактори. Їх конструкторська недосконалість, недбалість виготовлення, помножені на нехлюйство в обслуговуванні, призвели до чорнобильської катастрофи. Глибинні причини трагедії були породжені передусім наскрізь прогнилою командно-адміністративною системою, безвідповідальні функціонери якої довели до появи цих монстрів “найпередовішої науки”. Але, оцінюючи всі обставини, які стали відомі після катастрофи, не можна відкинути того, що було зумовлене національною недбалістю. Прочитуємо слова відомого англійського письменника С. Моема: “Безконечні розмови там, де потрібно діяти; вагання, апатія, що веде прямим шляхом до катастрофи; пишномовні декларації, нещирість і в'ялість, які я скрізь спостерігав,— усе це відштовхнуло мене від Росії і росіян”¹. Сказане це задовго до Чорнобиля, сказане великим знавцем і прихильником російської літератури. Повчальні слова, і не тільки для росіян!

Але повернімося до українців.

Український національний характер. Скільки промовистих епітетів витрачено на те, щоб його описати: суперечливий, загадковий, мінливий, ненадійний, двоїстий, непередбачуваний, ліричний, доброзичливий... “Суміш жорстокості і сентиментальності” (це у “Щоденнику” Достоєвського про українців і поляків).

Без сумніву, всіма цими епітетами можна описувати і національний

характер китайців, французів, іспанців, італійців, євреїв... Але достовірними будуть лише різні комбінація й міра цих і подібних рис, одні з яких виявляються яскравіше, інші — слабкіше. Неповторність такого поєднання складалась під впливом цілого ряду факторів — генетичних, історичних, соціально-культурних, географічних тощо. Українці від природи схильні до гумору, а спробуйте дати вичерпну характеристику українського гумору — знову безмежність епітетів. Є така жартівлива українська приказка: “Дай, жінко, перцю закусити мед”. Вона напрочуд добре передає суть українського гумору — він трохи з приємним присмаком меду і трохи з гірчинкою. Але всіх його присмаків не перелічити.

Невдачі у визначенні національного характеру (не тільки українського, а будь-якого) до певної міри можна пояснити такими причинами: спробою звести його до якоїсь однієї, домінуючої риси (щедра гостинність грузинів, широта душі росіян, дотепність або життєлюбність французів тощо); намаганням дати визначенню таку ж чіткість, як простим речам, суть яких майже не змінюється; прагненням бачити в ньому лише те, що відрізняє нації, і спробою ігнорувати загальнолюдське, що спільне їм усім, тобто вилучити “екстракт національного” — суто українського чи англійського. Таке завдання, зрозуміло, не поталанило реалізувати ні нашим, ні зарубіжним психологам чи історикам культури, бо воно нереальне, оскільки дистильовано чистого, абсолютно національного просто не існує.

Однак труднощі з непомилно точними дефініціями не означають, що описувати національний характер, визначати його особливості — справа марна і непотрібна. Письменники давно і з успіхом описують національні характери. Відсутність повних і бездоганих визначень деяких національних феноменів не означає, що вони не існують або є невловними для науки.

Національний характер змінюється повільно, але він все ж не є раз назавжди даним. Сучасні українці відрізняються від українців XVI — XVII століть, а тим більше часів Київської Русі не лише рівнем культури, але й деякими особливостями характеру, хоча його ядро, напевно, зазнало мало змін. Так, волелюбність незаперечно належить до тих стійких рис українського національного характеру, які були йому властиві завжди. Але змінювалась форма і повнота її виявлення.

Уявлення про національний характер якогось народу складається не лише на підставі того, що він сам думає про себе, але й на основі висловлювань представників інших, найчастіше, сусідніх народів, їхньої літератури, мистецтва, етнографічних і історичних нарисів. Усе це дає широкий простір як для фактів, так і домислів, для істини і вигадок.

Чимало зробили для викривлення суті українського національного характеру російські шовіністи, вбиваючи в голови українців анекдоти і побрехеньки мандрівників-верхоглядів про ледачих тугодумів — малоросів. У росіян це закріплювало почуття зверхності і впевненість, що малороси без проводиря не проживуть, а в українців формувало комплекс неповноцінності.

Добре відомий редактор дореволюційного “Киевлянина” монархіст В. Шульгін — людина великого розуму і блискучого літературного таланту — був шовіністом “до мозга костей”. Він навіть слово “українці” брав у лапки (але “хохли” писав без них), хоч у своїх книгах багато теплого і хорошого говорив про своїх земляків.

На жаль, ще у чималій частини навіть високоосвічених росіян превалює уявлення про українців і українську культуру на рівні часів Лескова. Остання зводиться до вечорниць, де українці люблять поспівати і потанцювати під звуки бандури старого кобзаря. Правда, існують ще “хохломани”, які вболівають за “неньку” і, ходячи в чумарці і шароварах по Петербургу, щось бурмочуть про українське “наречіє”.

Але було б нерозумно і короткозоро всі біди в житті українців списувати за рахунок шовіністів. Чимало причин якщо не віковичного рабства, то ставлення до нього корінилися і в суб’єктивних моментах. Добровільно в соціальне і національне ярмо українці не пішли, але вони дали чимало підстав сказати, що не завжди чинили опір, навіть коли це ярмо затягували до нестями.

“Єврей той, хто вважає себе євреєм”. Так говорять євреї. Мудро і досить демократично. На жаль, сьогодні ще багатьом українцям більше пасує принцип: “Українець — це той, хто не вважає себе українцем”. Це скоріше жарт, ніж широке узагальнення. І все ж багатьох українців ще можна пізнати по тому, що вони переважають інші нації у зреченні своєї національності. Це не завжди байдужість до своєї історії, культури, народу взагалі. Скоріше це спроба якось ухилитися від необхідності боротися за відродження своєї культури, приховати своє незнання українства. Це їхня історично обумовлена біда, а не свідоме і раціонально розраховане прагнення, логічно осмислене переконання.

Тому приховувати недоліки українців — не на користь справі. Видатні фігури російської і української культури — Чаадаєв, Пушкін, Толстой, Шевченко, Драгоманов і багато інших, захоплюючись розумом, мудрістю, талановитістю свого народу, не замовчували його вад, недоліків національного характеру. Світогляд народу, як і окремої людини, його дії і поведінка піддаються впливу соціальних обставин, закликам провідирів; народам бувають властиві спалахи гніву, нетерпимість, коли емоції і вигоди моменту беруть верх над розумом і вимогами часу. І народ, засліплений інтересами сьогодення, робить те, про що жалкує завтра, чинить собі на шкоду, внаслідок чого його спіткає доля, якої він не хотів, але яку сам поспішив обрати в часи втрати контролю над собою. Про безліч таких фактів, разом з об’єктивною оцінкою вчинків учасників народних рухів, можна прочитати в “Історії запорозьких козаків” Д. І. Яворницького.

Правда про народ, знання того, що він не є кришталеву чистою, однорідною єдністю і може помилятися, має оберігати його лідерів та ідеологів від ризикованих орієнтацій і висновків типу: “народ завжди правий”, “він усе бачить і розуміє”, “він завжди на боці справедливості і добра”. Щодо культури, то в ній не слід завжди покладатися на твердження: “народ не сприймає”, “це народу чуже”, “народ прагне до правдивого і прекрасного”. У принципі останнє відповідає його інтересам, і саме такі цінності йому слід пропонувати, але захопити на певний час (іноді тривалий) широкі маси може і неправдиве, малохудожнє, примітивне або модне чи просто те, що дається без особливих зусиль.

Пасивність, нерішучість — не генетичні, не природжені, а прищеплені риси українців, наслідок вікової неволі. Багато українців не націлені на активну зміну несприятливих обставин, сповідуючи підступну мудрість: “якось воно буде, бо ніколи ще не було, щоб ніяк не було”. Прикро

бачити, що до цього часу земля України щедро рясніє потворними спорудами, зведеними на честь її гнобителів.

Для визволення від рабської психології не досить вибрати політичну свободу. Вона — початок складного і тривалого процесу. “Ще не розвіявся сон терпіння і неволі, ще душить гніт нескинутих віків...” (О. Олесь). Насаджене віками нашвидкуруч викоринити не можна.

Суперечності українського національного характеру, що позначилися на його культурі, річ усе ж не фатальна. Не слід забувати, що в українській історії значно більше було рабства, ніж свободи, зла з боку агресивних сусідів, ніж добра, більше мовчання, ніж права говорити, більше праці на інших, ніж на себе, більше заборон, ніж заохочень, більше голоду, злиднів, ніж нормального добробуту.

І все ж в українському національному характері не “накипіло зла” стільки, щоб його зруйнувати; його основа, або, вживаючи нині популярний термін, матриця, нічим не зачеплена, здорова. В українському характері є (і цьому безліч фактів з історії і сучасності), а отже, й здатні для поглиблення і розвитку якості, що відомі у світі як американська діловитість і німецька схильність до філософського аналізу, японська старанність і потяг до удосконалення, французьке життєлюбство і англійська витриманість, італійська тонка чуттєвість і грузинська стійкість та багато іншого. Все це, звичайно, до певної міри приблизне й умовне, бо, як уже говорилося, всі перераховані національні риси одночасно є інтернаціональні. Але, за традицією, їх або пов’язують з якимсь народом, або вважається, що той або той народ дав найбільше доказів наявності у нього цих рис.

У світі все змінюється, змінюються і українці. Сьогодні піднялись їх уже мільйони. Скептик може сказати, що лише для того, щоб кинути в урну бюлетень, проголосувавши за незалежну Україну. Однак дедалі більше українців стали розуміти, що можна незрівнянно далі піти впевненим природним кроком, ніж плазувати на колінах; значно більше зробити (до речі, і для себе особисто), краще жити і більше побачити. Лише стоячи твердо на ногах, на повен зріст, можна з успіхом захистити свою гідність.

Оскільки національний характер є нібито епіцентром духовної культури, то ми і почали розмову з нього. Але національне — не лише проблема культури, але й політики (не ототожнювати з поняттям “національна політика”, яка може відбивати інтереси кількох націй, що живуть в одній державі) і права, бо зачіпає вона все, на чому ґрунтується життя людини. Правда, так зване національне питання постає не завжди з усією вагомістю і повнотою. У його загостренні й актуалізації вирішальну роль відіграють і час, і соціально-культурні умови існування певного народу. Англію чи Італію, приміром, воно менше хвилює, ніж Україну, Югославію, Татарстан чи Білорусію.

Коли національне в Україні, починаючи від сфери духовної до державно-правової, міцно утвердиться і посяде належне місце скрізь, де воно є природним і об’єктивно-необхідним, тоді історики, філософи, працівники культури, політики будуть приділяти йому саме стільки уваги, скільки воно заслуговує. Поки що за це його місце і роль слід активно боротись, відвойовуючи той простір, який йому закономірно належить. Без сумніву, настане час, коли українська ідея стане історичною категорією. Досвід історії вчить, що всяка гіперболізація національної ідеї,

спроби штучного роздмухування її тоді, коли вона вичерпала себе, виконала свої функції, може привести до ідеології імперського месіанства або расизму.

В розмові про роль національного не оминати головних заперечень проти нього, які висувають борці проти націоналізму, шовіністи, представники імперського мислення і всі ті, про кого йдеться в словах О. Солженіцина: “наша образованщина сліпа і глуха до національного буття”².

Одні з них закликають до відмови від національного в ім'я інтер-національного, другі (шовіністи) вважають, що лише їхня мова, їхня культура, їхня історія варті уваги, інші ж народи стануть по-справжньому культурними, коли відмовляться від своєї власної культури і мови в ім'я їхньої, звичайно, “найбільш передової” і “багатої”.

Головні заперечення проти національного зводяться до таких головних тез:

— національне звужує основу і джерела розвитку духовної культури, воно веде до її відокремлення від світового культурного процесу, а отже, є перешкодою для її збагачення, що неминуче приводить до її захиріння і виродження;

— національне суперечить загальнолюдському в культурі;

— національне тягне культуру назад, у минуле і, прагнучи поновити його, ідеалізувати архаїку, якою уже не живе нація, гальмує прогрес культури;

— національне, як начало консервативне, є глухим до всього сучасного, що відповідає інтересам і смакам нових поколінь.

Усі ці заперечення вибудовуються на навмисному перекрученні суті національного, на заздалегідь звуженому його розумінні як чогось одвічно непроникливого, нерухомого і раз назавжди даного.

Справді, національне є однією з тих стійких якостей культури, що не змінюється з кожним ідейним поворотом, вибриком моди, з кожним зигзагом політичних ситуацій. Але в цьому його сила, а не слабкість, воно виступає тим міцним каркасом культури, що протистоїть, як морський хвилеріз, ударним, розмивним потокам часу.

Коли говорять, що національне звужує основи і джерела розвитку культури, то уявляють його чимось на зразок залізної завіси. Але роль останньої можуть виконувати політичні структури, що й довело існування СРСР. Думати інакше — означає допустити неймовірне, що українці (в цьому разі йдеться про них) не знають і не хочуть знати жодної мови, крім української, не прагнуть читати нікого, крім своїх письменників, не вивчають здобутків науки в інших країнах світу, не дивляться зарубіжні фільми і не насолоджуються музикою, створеною неукраїнцями. Історія знала випадки острівного розвитку культури. Приклад: Японія в середні віки. Але причиною цього була, до речі, не японська культура, а примхи політичної і релігійної еліти. Сьогодні ж такі культурні робінзонади — чисте безглуздя, їхнє існування взагалі неможливе в час інтенсивного взаємообміну культур. Що ж до японського прикладу, то зміна ізоляції на широку відкритість дала той сплав національно-японського і загальнолюдського в культурі, що стимулював стрімке піднесення японської науки, техніки, кіно і т. д., — об'єкт захоплення людей усього світу.

Вже давно набив оскому шовіністичний прийом — ототожнювати боротьбу народу за відродження національної культури з вузьким

націоналізмом, ізоляцією від світової цивілізації. Але гадати, що національне розриває, роздрібнює і врешті-решт руйнує світову культуру — абсурдно. Бо що таке культура людства поза національними культурами і без них? Пуста абстракція, нонсенс. Адже тільки загальна сума реальних національних культур і складає культуру всього людства, чогось іншого в ній немає.

Національне відрізняє один народ від іншого, але не віддаляє їх, воно висвітлює їхню самобутність, але не протиставляє їх, воно демонструє їхню неповторність, але не породжує відчуженість між ними, воно втілює їхню своєрідність, але не робить їх культури несумісними і незрозумілими одна одній. Саме тому мости інтернаціонального, через які пролягають шляхи культурного взаємообміну, можуть спиратись на національне як на свої найміцніші підпори.

Національне може бути використане для відокремлення одного народу від іншого. Але вина за це буде падати не на нього, а на антинародну політику тих, хто в цьому зацікавлений.

У зв'язку з цим мені хочеться де в чому заперечити академіку Д. С. Лихачову, якого я глибоко поважаю як ученого і захисника культури. Виступаючи на з'їзді народних депутатів у вересні 1991 р., він говорив: “Чому наша держава одна з перших у світі? Тому що за нею велика, багатонаціональна культура”, “Неможливо розділити архітектуру, не можна розділити бібліотеки...”.

Щодо багатонаціональної культури — то це питання, здається, уже з'ясували, і навіть московські вчені цим поняттям намагаються не оперувати. Що ж до “розподілу” бібліотек, тим більше архітектури — то це вже *reductio ad absurdum*. Хто, де і коли пропонує таке безглуздя?

Насильно вивезені або викрадені з бібліотек інших народів рукописи чи книги треба повернути їхньому справжньому хазяїнові — це норма і моралі, і міжнародного права. Але при чому тут розподіл бібліотек? Крім того, ні узбеки, ні вірмени, ні українці ніколи нічого з бібліотек Москви і Ленінграда не брали, хоча б тому, що ніколи Москви не окупували.

Аргументуючи свої положення, академік Лихачов говорив: “Хто такий насправді письменник Гоголь — український чи російський письменник? Він належить і Росії, і Україні. А великий музикант Бортнянський — український музикант і композитор чи російський? Художник Левицький — без нього немислима історія російського живопису? Архітектор Ухтомський, без якого нема ні Москви, ні Петербурга?”³

Спасибі вже за визнання, що Гоголь, Бортнянський і інші — це не лише культурні діячі Росії, але й України. Раніше всі вони визнавались незаперечно російськими, хоча походили з України.

Але ж знову постає питання: хто їх збирається ділити? Врешті-решт усі великі діячі культури належать усьому світові. Літературний твір не зводиться до його мови. З приводу ірландця Бернарда Шоу і шотландця Вальтера Скотта, які писали англійською мовою, ніхто так питання не ставить. А скільки індійських письменників писали і сьогодні пишуть англійською мовою.

Духовну спадщину, на відміну від грошової, ділити важко, якщо взагалі можливо. Саме тому “старші брати” нерідко оголошували її неподільною і все привласнювали собі. Це я не адресую академікові Лихачову. Він щиро хоче добра культурі і бореться за вивільнення її із жебрацьких умов існування. Це говориться про ідеологію “єдиної і неділимої”.

Одним із засобів проти вигаданого національного самообмеження, який пропагувала і насильно нав'язувала народам офіційна ідеологія і політика колишнього СРСР, була концепція двомовності.

Але двомовна національна культура — це аномалія, духовна химера, вона така ж нежиттєздатна, як істота з двома головами. Одна заважає іншій і, врешті-решт, ця потвора передчасно гине. Необхідне хірургічне втручання, роз'єднання двох організмів: тоді вони можуть нормально функціонувати, незалежно один від одного. Захисники двомовності роблять посилення на Швейцарію, де існують офіційно три головні мови. Але історичні аналогії здебільшого теоретично неправомірні і політично небезпечні як орієнтири для практичної дії. Не кажучи про те, що згаданий приклад скоріше виняток, який підтверджує правило, зауважимо: швейцарська культура лише з поверхового погляду туриста являє органічну цілісність. Насправді ж — це згладжене і згармонізоване часом співіснування трьох культур: італійської, французької і німецької. Що стосується мов, то кожна з них має могутнє джерело підживлення з боку держав, що межують із Швейцарією, — Італії, Франції і Німеччини. Таку прерогативу в Україні має російська мова і культура. Сама ж українська мова такого зовнішнього джерела підтримки не має, бо немає поруч іншої України. Про це, до речі, слід пам'ятати борцям за “рівні” умови.

Національне суперечить загальнолюдському? Спробуємо розібратись у цій популярній серед деяких кіл думці. Загальнолюдське, як відомо, охоплює всі сфери життєдіяльності людей — економічну, політичну, екологічну. Нас цікавить загальнолюдське в духовній культурі. Це, передусім, так звані екзистенціальні проблеми — буття і смерті, змісту життя, добра і зла, любові, милосердя, самопожертви тощо. Ці питання називають ще вічними, бо вони постали перед людиною з часу, коли вона усвідомила себе як мислячу істоту, коли виникли цивілізація і духовна творчість.

До загальнолюдського в культурі слід віднести і загальнолюдські культурні цінності, проблеми їхнього збереження і розповсюдження. У ширшому розумінні — це проблема людської пам'яті, збереження досвіду людства, узагальнення і передачі від покоління до покоління світової інформації, тобто всього того, що складає багатство культури нашої планети.

Уже найстаріші епічні форми творчості — “Упанішади”, “Рігведа”, “Сказання про Гільгамеша”, ісландські саги, українські думи — ставили ці проблеми. У них виражені погляди народів Стародавньої Індії, Шумеру, Скандинавії, України на життя і смерть, добро і зло, сенс людського буття. У часи, коли виникають нації і чіткіше викристалізуються національні особливості народів, загальнолюдське, збагачене набутим історичним досвідом, глибинною мудрістю віків, виражалось уже мовно-стилістичними, логіко-понятійними і художньо-образними засобами конкретних національних письменників, філософів, учених, художників, композиторів. Про безмежну глибину філософських загальнолюдських проблем, їхню своєрідну інтерпретацію, оригінальну постановку і розв'язання ми визнаємо не з якогось наднаціонального, єдиного, спільного для всіх джерела, а з творів Софокла й Арістотеля, Данте і Шекспіра, Гегеля і Сквороди, Достоевського і Шевченка. Національна мова, своєрідний стиль

мислення, національні елементи художньо-образної системи, поетики не тільки не перешкодили їм виразити загальнолюдські ідеї, а, навпаки, надали їм яскравої життєвості, глибини, правдивості і того самобутнього національного колориту, що дає їм стільки краси і привабливості.

Із усього сказаного випливає, що національне, за всієї широти цієї категорії, не тотожне поняттю “національна культура”. Остання перевищує національне своїм обсягом і повнотою, оскільки, крім першого, включає все те багатство загальнолюдського, яке вона увібрала і засвоїла. Але співвідношення національного і загальнолюдського — це велика тема, яка заслуговує на окрему увагу. Зупинимось лише на одному моменті. Через національне і завдяки йому загальнолюдське (у вужчому значенні — інтернаціональне) найбільш природним і доступним шляхом уходить у свідомість і культуру кожного народу. Так звані загальнолюдські цінності — добра, краси, любові до ближнього, патріотизму — існують і виявляють себе в моралі, вчинках, мові, художній творчості кожного народу у відповідності до його уявлень, смаків, ідеалів, естетичних норм і традицій, що і робить їх особливо близькими і зрозумілими кожному. Тут відбувається те взаємоповнення і взаємозбагачення, що на користь як загальнолюдському, так і національному.

Національне і загальнолюдське (інтернаціональне) не слід оцінювати за критерієм — “вище — нижче”, “більш важливе — менш важливе”, “прогресивне і реакційне”. Це категорії взаємопроникні і невіддільні одна від одної. Протиставлення їх неправомірне і штучне і часто робиться явно з ідеологічною метою.

Щодо збереження і передачі від покоління до покоління культурних цінностей, здобутків світової цивілізації, то вони, як відомо, існують у формі культурної спадщини конкретних народів — китайського, грецького, єврейського, французького, українського і т. д. То хто ж краще може їх зберегти і примножити, як не ті народи, яким ця спадщина належить, — будучи одночасно і національною, і загальнолюдською? ЮНЕСКО приймає чудові ухвали про збереження пам'яток культури в Індонезії, Греції, Єгипті, Індії, Італії тощо, виділяє для цього кошти, допомагає, але ясно, що по-справжньому і в усій повноті зберегти пам'ятки старовини — від рукописів до архітектурних споруд — можуть лише народи, яким вони належать і які ці культурні шедеври створили.

Національне веде до ідеалізації минулого? Може вести, але може й не вести. Без знання минулого, використання ідей і цінностей минулих поколінь культура нації повисає в повітрі. Знання, вивчення спадщини не є її ідеалізацією. Ідеалізація минулого загрожує тим, хто забуває, що культура не стоїть на місці, хто ігнорує духовні надбання і запити нових поколінь і вважає, що всі проблеми життя людини і суспільства були вже розв'язані в минулому.

Повернути спадщину не означає жити лише нею, нехтуючи всім сучасним. Це неможливо. Дух вічності існує у формі історичного духу часу. Сьогодні багато говорять про відродження козацтва — донського, українського, кубанського. Ностальгія за минулим, особливо в безликі і сірі часи, річ природна. Але пересадити молодих людей з автомобілів на коней і дати їм у руки замість транзистора шаблю — річ марна. В усякому разі не театральна, а всерйоз масово і надовго це здійснити не можна. Однак як засіб “оживити” забуте, звернути увагу на героїчне

минуле і цим підтримати жагу волелюбства, яка була властива Запорозжю, феномен козацтва слід підтримати, особливо у сфері військовій. Що ж до інших сфер, то козацтво з його традиціями, способом життя і його культурою може існувати у вигляді чогось на зразок історичного заповідника, а не як реально існуюча організація сучасного життя. Цивілізація рухається вперед, а не назад, з минулого треба брати не оселедець (хай на здоров'я його носять ті, хто хоче), а дух козацький. З минулого, радив один великий француз, треба брати вогонь, а не попіл.

Національне, як начало консервативне, є глухим до сучасності? Національне боїться сучасного, як старе боїться нового, воно уникає останнього, боячись бути витісненим і, врешті-решт, забутим? Такі міркування будуються на замовчуванні двох істотних обставин. Перша: національне може бути сучасним, як і все те сучасне, що приходить у національну культуру. І друге: національне здатне до розвитку і саморозвитку, як і все сутнє. І справді, хіба фільми О. Довженка, які започаткували так багато нового в світовій кінематографії 20-х — 30-х років, не були явищем національним? Хіба багато сучасних українських поетів з України і діаспори, використовуючи певні стильові здобутки модернізму, новішу лексику, втратили національний колорит?

Національне часто ототожнюють з міфологією. Сьогодні, зокрема, і в такому варіанті. Мовляв, країни, що здобули незалежність, у пошуках позитивної програми (якої у них немає) і доказів для обґрунтування своєї політики (часто авантюрної) вдаються до міфології як випробуваного засобу впливу на народ. Але оскільки віра у світле майбутнє безповоротно розвіялась, то вони звертаються до далекого минулого. Активну допомогу в цьому правлячим колам надає інтелігенція, яка зображає історію свого народу як суцільну героїчну епопею. Таким чином, національне стає головним символом віри і вирішальним аргументом. Практика ця подвійно небезпечна: вона засліплює розум, крім того, розростаючись, неминуче приводить до шовінізму.

Сказане здебільшого стосується політики, але політика і культура, хоч і знаходяться на різних поверхах, мешкають в одному будинку — суспільстві. Міфологія, як відомо, була ідейним базисом культури стародавніх суспільств. У високорозвинутих цивілізаціях, у період зрілої культури її роль у житті людей обмежена наукою і просто здоровим глуздом, однак повністю вона ніде не щезла. До міфотворчості вдаються не тільки політики, але й митці, історики і навіть представники природничих наук. Але це вже інше питання. У цьому випадку ми наголошуємо одне: хоча національне (приміром, історія нації) може стати і нерідко стає джерелом міфотворчості, то не підстава гудити національне. Це джерело відкрите для всіх і для всього, але як із нього скористаються люди — воно в цьому не винне.

У пресі, особливо російськомовній, часто проголошується як невідпорний аргумент теза: спочатку визволення особистості, а потім визволення нації, спочатку права першої, а потім права другої. Здається, все слушно, відповідає гельсінкським угодам і т. д. Та й на ділі, в реальному житті — хіба може бути вільною нація без забезпечення прав людей, які її складають? І все ж істинність згаданої тези абстрактна, позірна. Її односторонність стає очевидною при іншій постановці питання. Хіба можна досягти свободи особистості, представника певної нації, маючи на увазі

всю сукупність її економічних, політичних, культурних і т. д. прав, — за умов, коли нація залишається в підлеглому становищі, не виборола собі повної незалежності? Ясно, що непохитна черговість процесів за принципом “спочатку одне, а потім — друге” тут не є найкоротшим шляхом до мети, в нашому випадку до незалежності народу, — якщо взагалі якась черговість у цій справі прийнятна.

Дійсність підказує інший шлях: одночасне здійснення обох процесів, коли один з них підганяє і полегшує хід другого. У культурі такий підхід з особливою силою демонструє свою переконливість.

Тут усе починається із визволення духу, свідомості, з докорінної переорієнтації світогляду людини. Але якої б внутрішньої розкритості людина не досягла (а за умов національного закріпачення такими стають лише окремі люди, а не нація), цим вона не визволить себе від політичного рабства. Ні Шевченко, ні Грабовський, ні Леся Українка, будучи неймовірно вільними своїм духом, не могли розірвати кайдани ні для себе, ні для свого народу. Хоч для цього вони зробили неймовірно багато. Треба пробудити весь народ, і не тільки пробудити, але й розвинути і утвердити в ньому національну самосвідомість, прищепити смак до справжньої свободи. А це не падає з неба, не приходить зразу навіть після проголошення незалежності країни і створення всіх атрибутів політичної самостійності. Треба здійснити цілу низку політичних, економічних, культурних, освітніх та інших глибинних перетворень, щоб відродити свідомість нації, усвідомлення нею своїх прав, коли її свобода стає реальною, а не декларативною чи суб’єктивним відчуттям. І лише тоді, коли боротьба за свободу та права особистості і боротьба за свободу та права всієї нації ідуть разом, паралельно, нація приходить до незалежності.

Отже, вказані тези не суперечать одна одній, і хоча в тактиці боротьби нації за незалежність допустимо якусь із них висувати на перше місце, в стратегії такої боротьби вони повинні стояти разом.

Однак у настанові: спочатку свобода і права особистості, а потім — нації — криється ще одна думка. Прихильники її бояться, що борці за свободу нації дбають лише про ту націю, до якої вони належать, і нехтують правами національних меншин. Такі побоювання іноді мають підстави, але помилки окремих лідерів окремих націй не повинні кидати тінь на демократів, які твердо дотримуються ідеї, що по-справжньому вільною може бути лише та нація, яка виборола свободу для представників усіх інших націй, які живуть у спільній державі. Без здобуття незалежності України не можуть бути забезпечені і права національних меншин, що живуть на українській землі. Тут своєрідний зворотний зв’язок. Українська культура, виборюючи свободу для свого розвитку, завойовує таку ж свободу для всіх культур, які формувались на Україні. Не зробивши цього, вона візьме на себе тягар і ганьбу ідейного гноблення і цим підриватиме свою власну свободу та свій авторитет гуманістичної культури.

Незалежність Україні потрібна не для того, щоб Малоросію перетворити у Великоукраїну, а українців у великоукраїнців. Українці не хочуть бути ні “велико”, ні “мало”, їхнє бажання бути просто українцями, рівними всім іншим, не гіршими за інших, не неволити інших, але й не дозволяти неволити себе.

Розвиток української культури, утвердження українства і як духовної

спадщини нашого народу і як своєрідного способу його життя, мислення і світосприймання не є якоюсь самодостатньою абсолютною метою. Українці прагнуть до цього не заради того, щоб довести в чомусь свою зверхність, протиставити себе іншим націям, показати, що їх ніщо, крім самих себе і своєї культури, не цікавить.

Україна і українці хочуть зайняти своє, заслужене ними місце в світовій культурі, будувати свою незалежну державу і збагачувати своїми здобутками духовний арсенал людства. Але робити вони це хочуть як українці, а не як “малороси”, що користуються чужими вказівками і навіть чужою мовою. Нація, яка витримала століття поневолення, здатна витримати випробування свободи.

Напевно, можна досягти успіхів у галузі технічного прогресу, розвитку агропромислового комплексу, в освоєнні космосу й океану, не звиряючи кожен крок національними критеріями. Однак і в цих сферах продуктивніше можна рухатись уперед, спираючись на національні кадри, а не доручаючи все іноземним спеціалістам чи працюючи під їхнім керівництвом. Але неможливо розвивати духовну культуру суспільства, досягти політичної незалежності, створити правову демократичну державу, не ґрунтуючись на національних началах. Адже всі несучі структури суспільства, державної будови знаходять свої витoki і своє обґрунтування в духовному житті нації. Можна доручити зарубіжним експертам оцінити економічну кон'юнктуру, створити проект безпечних АЕС або технічне оснащення ЗМК, але не можна зажадати від них, щоб вони викладали нашу літературу, філософію, відродили наші театри, влили життя в наше телебачення, доручити їм виховання наших дітей, юнацтва.

На закінчення хочеться ще раз підкреслити, що без національного нема історії народу, нема батьківщини і її культури, нема національної гордості, нема патріотизму. А чи може без усього цього жити людина? Сьогодні — ні. Можливо, через століття? Хай про це гадають пророки. Ми будемо жити, вдихаючи на повні груди животворний дух краси національної мови, рідного мистецтва, всієї української культури — рівноправної і повноцінної частини культури людства.

В українській культурі потенціально є все, що дала світова цивілізація, але велика кількість її елементів перебуває у слаборозвинутому, напівактивному, пригніченому стані. Тому Україні треба дбати не лише про створення, але й про відтворення, не лише про запозичення, але й про пошуки свого, не лише про навчання, але й про перенавчання, не тільки про рух уперед, але й про рух до першоджерел, багато яких заіпащені, а то й забуті. Одне слово, не тільки про засвоєння нового, але й про ретельне оволодіння занедбаним наявним. Українській культурі для розвитку потрібний духовно-психологічний простір (усвідомлення її міцніючої життєздатності і багатства всім народом), але він створюється одночасно з простором суспільно-політичним (якнайшвидше утвердження державної незалежності).

¹ Моем С. У. Подводя итоги. — М., 1991. — С. 150 — 151.

² Новый мир. — 1992. — № 4. — С. 220.

³ Известия. — 1991. — 5 сентября.

Анатолій МАКАРОВ

ПОВЕРНЕННЯ АВАНГАРДУ (Ескіз до творчого портрета Олександра Дубовика)

Наприкінці вісімдесятих років до нас повернулось авангардне мистецтво. Повернулося під переможні сурми, так би мовити, “на білому коні”. Проте не всі одразу визнали його за справжнього спадкоємця експериментально-новаторського мистецтва 1910 — 1930-х років.

Та й справді, відмінного між ними більше, ніж спільного. Ї це не дивно, бо з часу розгрому революційного авангарду пройшло вже понад півстоліття. За цей час змінився духовний клімат суспільства, а молодь, що приходила в мистецтво, виховувалась у середовищі, яке нічим уже не нагадувало передреволюційне.

Модерністи першої хвилі, як правило, служили революції, мали особисті зв'язки з партійними функціонерами, прагнули вписатися в їхню політику, особливо в ту її частину, яка піддавала сумніву традиційні основи людського буття і знаходила свій вияв у так званій культурній революції. Тодішні художники-авангардисти сподівалися, що на згарищах “старого світу” зійде насіння саме їхніх ідей, але не помічали або не хотіли помічати, що нова держава їхніх послуг не потребувала й симпатизувала зовсім не їм, а “попутникам” і всіляким “реакціонерам від мистецтва”.

Авангардисти другої хвилі дотримувалися спершу такої ж орієнтації. У 1960-х роках вони охоче демонстрували свою відданість

революційній ідеології, якої в реальному житті вже не існувало. Тут можна згадати, наприклад, хитромудрі композиції з проєкціями п'ятикутних зірок і проєкти оформлення колон святкових демонстрацій, розроблювані групою московських кінетистів, що існувала тоді “при” Дзержинському райкомі комсомолу, — можливо, лише для того, аби було що показати іноземцям. Проте течія “великої політики Москви” вперто відносила ліве мистецтво до “чужого берега”. “Відлига” ще не закінчилась, а абстракціоністів уже оголосили “агентами”. Ілюзії остаточно розвіялись, від колишньої лояльності не залишилося сліду, й ліві художники стали першими дисидентами. Сама логіка суспільного буття була такою, що, з яких би позицій не підходили митці до своїх мольбертів, але найпринциповіші з них усе своє життя перебували в стані внутрішнього конфлікту з тоталітарним режимом. У позамистецькому сенсі це призвело до остаточного розриву колишніх “лівих політиків” і колишніх “лівих митців”. Хрущов не розумів Е. Неізнаного, — вони розмовляли різними мовами. А в сфері творчості це означало кінець доби безоглядного новаторства 1910 — 1930-х років. У ті ж 1960-і роки почав формуватись новий, поміркований авангард. Авангард елітарний, не розрахований на “маси”, а тому зовсім не месіанський, а

Художник Олександр Дубовик

скоріше непевний у собі, іронічний, стурбований проблемою самовиправдання.

Навряд чи можна простежити еволюцію авангарду ХХ століття на творчому прикладі якогось київського художника. Художній клімат Києва виявився суворішим од московського. Та й рубали тут під корінь. І тому ані в Єрмилова, ані в Богомазова, ані в Малевича, ані в Екстер не залишилося у наступні десятиліття жодного відданого й діяльного учня. У нашому українському “бастіоні соцреалізму” ще якось дозволялись ті чи інші стилістичні напівтони, обережні “виходи за рамки” в бік, скажімо, імпресіонізму, неореалізму або й сюрреалізму. Але, крий, Боже, — лише не в бік отого абстракціонізму, за яким, як вважали тоді навіть “ліберали” й “помірковані”, стояло якщо не ЦРУ, то принаймні якісь психічні збочення чи шахрайство. Донедавна авангардистам у Києві жилося найгірше. Про те, щоб виставитись, не було й мови, але, що гірше, — навіть свої ж друзі художники ставились до них якщо не з підозрою, то з іронією. Така вже була логіка провінційно обмеженого художнього життя Києва 1970 —

1980-х років, де ти міг бути своїм за статусом офіційного невизнання й водночас безмежно чужим — творчо, світоглядно. Бути ізгоєм серед ізгоїв.

І тому великий успіх виставки безпредметно-декоративних картин Олександра Дубовика 1984 року в Спільці архітекторів України був цілковитою несподіванкою навіть для багатьох знавців художнього життя Києва, бо йшлося не просто про чергову “невгодну начальству” експозицію, акцію, а про відродження на місцевому ґрунті того самого авангардизму, якого, як були тоді всі переконані, в нашому благопристойному місті нема, не було й просто-напросто не могло бути. Але, на відміну від професіоналів і “знавців”, “навколومیстецька публіка” (тобто сам масовий глядач) виявилась цілком підготовленою для сприйняття нового мистецтва. Вона вже давно втомилась від хитромудрих відтінків напівдозволеного й напівзабороненого живопису й тому з інтересом вдивлялася в картини О. Дубовика, просякнуті прагненням незвіданих почуттів і думок. Замість очікуваного скандалу прийшов справжній, офіційно не запланований успіх.

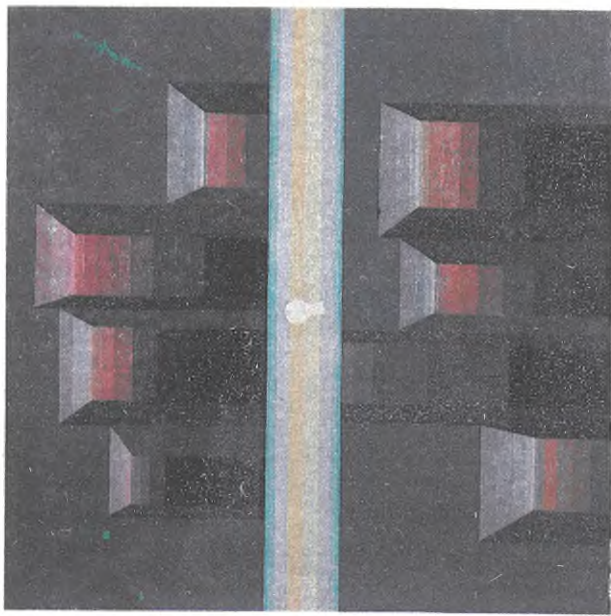
Потім була друга, не менш успішна виставка у залі Спільки художників України 1988 року. Про неї вже заговорила преса. У ті дні люди поспішали “перебудуватись”, жадібно вглядалися у “риси нового”, і для багатьох із них це була перша зустріч з незалежним, неофіційним мистецтвом, про існування якого вони навіть не здогадувались. Уперше за півстоліття, що минуло після розгрому 1930-х років, у столиці України виставлявся справжній майстер авангарду. Більш того, виставлялася людина, яка не знала мук копірвання на межі дозволеного й недозволеного, а писала лише те, що хочеться, не зважаючи, подобається це комусь чи ні.

У 1988 році декоративний абст-

ракціонізм О. Дубовика прозвучав як голос вільної творчості серед усезагальної скутості й заангажованості. Можливо, цим і пояснюється спалах молодіжного авангардного живопису в Києві в кінці вісімдесятих років.

Звичайно, вміння вищуватись над обставинами зовнішньої необхідності прийшло до художника не одразу. Починав він за умов, які витримували лічені одиниці. Інші ламались. Дозволялось малювати лише так, а не інакше, порушувати лише певні теми. Засідання виставкомів нагадували виїзні сесії судів... За таких умов нечисленна група незалежних художників Києва віддаляється від офіційного художнього життя. Серед них був і О. Дубовик. З кінця 1960-х років він заробляє на хліб монументально-декоративними замовленнями й усамітнюється, аби знову з'явитися на людях у ролі сформованого майстра абстрактно-декоративного чи абстрактно-метафоричного живопису й відкрити своїми виставками добу відродження авангардного мистецтва на Україні.

У тридцятих роках у Київському художньому інституті формальна майстерність викладалась як звичайний учбовий предмет. Був і "професор формалізму" — О. Богомазов. Щось подібне існує тепер і у вузах Польщі. А це означає, що всі бажаючі можуть одразу писати абстракції, обминаючи цілу низку проміжних етапів трансформації і узагальнення безпосередніх вражень від природи. Чи є якась перевага у такому скороченому шляху до абстрактного образу? Мабуть, ні. Майже всі великі абстракціоністи починали писати з природи, і це мало

"Позивні", 100 x 100, 1979 р.

вирішальне значення для формування їхнього художнього мислення. Дубовик також починав з предметного малювання й тематичних композицій. Він прийшов до безпредметного мистецтва вже сформованим реалістом, і тому йому довелося пережити складний процес перетворення образу на знак, предмета — на умовний ієрогліф, уявного простору — на площину, сюжету — на візерунок.

У мистецтвознавстві існує поняття передабстрактної фази у творчості абстракціоніста, тобто реалістичних витоків його творчості, тих неусвідомлюваних ним самим глибин художньої фантазії, у яких оживають тіні звичайних людських вражень, туманні абриса назавжди втраченого Едему безпосереднього переживання реальності. Це, так би мовити, реалістична підсвідомість абстрактної художньої свідомості. І для визначення міри таланту художника-безпредметника вона важить дуже й дуже багато.

Очевидно, саме це й мав на увазі П. Пікассо, коли твердив, ніби абстрактного мистецтва узагалі не

"Ікар", 100 x 100, 1981 р.

існує, бо саме припущення його існування суперечить природі художньої творчості: "Абстрактне мистецтво не існує. Треба завжди починати з чого-небудь. З часом можна стерти будь-яку подібність до реальності. У цьому вже немає нічого небезпечного, оскільки ідея об'єкта вже залишила свій незнищений відбиток... Людина є знаряддя природи; вона нав'язує їй свій характер, свою позірність".

Важко погодитися з Пікассо, ніби абстрактне мистецтво не має власної естетичної природи. Очевидно, існує два види фантазування: фантазія позірно-тіньова, що породжує ілюзорний реалізм, і насолода від гри ритмами й геометрично ясними й чіткими формами, що знаходить своє втілення у безпредметних авангардних жанрах. Але це тема іншої розмови. Розвиваючи зачеплену Пікассо думку про перехідну фазу абстрагування, коли художник прагне "стерти будь-яку подібність до реальності", можна сказати, що, ступаючи на поріг абстракції, митець зрікається частини свого людського ества, чогось первісно-

природного, ілюзорно-образного. Але не все оте первісно-людське зникає безслідно з душі "безпредметника", воно продовжує жити у його творках невидимим, але відчутним життям тіней, фантомів, підсвідомих порівнянь і уподібнень, натяків і поетичних метафор.

Передабстрактний період О. Дубовика розтягнувся на довгі роки. А можливо, він ніколи для нього й не закінчувався (як, до речі, це було у П. Клее). Можливо, що він триває й досі, хвилюючи його уяву грою на межі реально-впізнаного й геометрично-аб-

страктного, "несфокусованого" й чіткого.

Передабстрактні роботи Дубовика були дуже поетичними, в них втілилась успадкована ним від батька-поета любов як до ілюзорних тіней реальності, так і до абстрактної музики, емоційно забарвлених "надреальних" ритмів, що утворюють музичні образи поезії.

Його ранні роботи можна порівняти з віршами про вікно у майстерні художника, який вдався до самоізоляції, аби уникнути участі у тій жалюгідній комедії, яка називалась у сімдесятих роках офіційним художнім життям. На тодішніх виставках глядачеві нерідко хотілося повернутися спиною до вимучених, мертвих полотен, подивитися просто у вікно, на життя.

Туга за таким вікном у щось інше — у мрію, утопію — стала провідним мотивом передабстрактних картин Дубовика.

Але це було вікно не в'язниці, не отвір руїни. І тому на підвіконні з'являється букет квітів — знак втраченої віри в красу світу. Букет нагадає людську голову. Це вже

уподібнення, метафора, тінь латентної думки про якусь іншу, ще не розкрити мистецтвом красу людини.

Так з'являється на картинах художника перший передабстрактний образ букету-людини. Спочатку це була фантазмагорична метафора, поетичний фантом; далі ж “букетоподібний об'єкт” став для нього знаком чи ієрогліфом людини як духовної істоти. Замість конкретних рис обличчя художник малював квіти. Та й чи потрібна якась подібність, якщо йдеться про узагальнену суть людини й духовність узагалі.

Іноді замість обличчя-квітки у вікні з'являвся залізний букет, якась страхітлива подоба, що прагне утвердити свою агресивну красу всупереч красі природи. Можливо, у

“Залізному букеті” (1974) проявилось насторожене ставлення художника до урбаністичної естетики своїх попередників. Нелюбов до кулестого світу заліза — одна з тих рисочок, з яких складався у ті часи новий світогляд постмодернізму.

1977 року Дубовик створює картину “Свято”, де знаки вікна й людини-букету об'єднано в багатоповерхову просторову конструкцію, що нагадує сучасний міський будинок. Аморфна й одноманітна архітектурна маса прикрашається, олюднюється й одухотворюється цими “вставними”, ніби з іншого світу взятими, знаками вікон і букетоподібних голів. Як і в кожному вірші, в цій поетичній абстракції присутня мрія. У даному разі — про

“Футляри”. Диптих, 150 x 150, 1987 — 88 рр.

олюдження сучасного, надто суворого світу. Можливо, що тут присутня й думка про існування іншої, не технічної однаковості — схожості й внутрішньої спорідненості усіх людей. У ті часи художники ще вірили, що кожен із нас прагне добра й гармонії, і я не думаю, що О. Дубовик має соромитися своєї тодішньої “наївності”. Віра в людину й мистецтво — це синоніми.

“Свято” — одна з центральних робіт Дубовика передабстрактного періоду. У ній розкрилася добра й світла душа художника, проявилась його віра у перемогу духовності в суворих умовах урбанізації й надмірної соціологізації. Дубовик долає гіпноз урбаністичної утопії своїх попередників. Він уже не співець

суворих геометричних конструкцій і, на відміну від холодного й незатишного Нового життя П. Мондріана, створює утопію одухотвореного свята буття на тлі сучасної урбаніки.

Як бачимо, вже на початку свого нового творчого життя Дубовик виявляє незалежну вдачу і здатність протистояти авторитетам. Фактично він обрав шлях геометричного абстракціонізму з його логічно спрощеними формами, але тут же виступив проти тих концепцій класичного періоду, які йому здавалися застарілими. Як і Мондріан, він вважає, що гармонія — в простоті, ясності, чіткості форм і барв. Йому здається, що, якщо відкинути усе “зайве”, “складне”, надто примхливе

“Футляри”. Диптих, 150 x 150, 1987 — 88 pp.

й суб'єктивне, то живопис набуде неповторної аскетичної гармонії, своєрідної досконалості “стерилізованих”, “холодних” форм. У цьому плані ранні абстракції Дубовика й справді мали дещо спільне з геометричними абстракціями Мондріана. Але, попри все це, він не сприйняв Мондріанову теорію Нового життя, де складність і неповторність внутрішнього світу людини приноситься в жертву безликій геометричній правильності. Дубовик дивився на естетику геометричного абстракціонізму з висоти історичного досвіду, який довів, що людська складність і суперечливість — річ менш небезпечна, ніж свідомо дегуманізація культури, проповідувана лівими митцями двадцятих — тридцятих років.

Безмежно холодне мовчання геометричного абстракціонізму чуже поетичній душі Дубовика. Він цінує традиційну діалогічність, відкритість мистецтва перед людськими пристрастями й думками. Іноді здається, що його взірць — метр сюжетно-поетичного абстракціонізму Пауль Клеє. Це, звичайно, не так, але їхні твори таки споріднює любов до вишуканих філософських діалогів з глядачем, прихована під холодною зовнішністю дотепність.

Подальший розвиток абстрактно-метафоричного мислення Дубовика пов'язаний з такими творами, як “Позивні” (1979), “Ніка” (1980), “Куб” (1981) і “Ікар” (1981). У них закарбувався трагічний і тривожний дух початку вісімдесятих років. Доби війни в Афганістані, останніх імперських вождів і загострення людської агресивності. У такі епохи енергія руйнації перевершує мож-

“Xid”. Гобелен, 120 x 120, 1988 р.

ливості творчих сил. Живопис Дубовика “відреагував” на агресивні імпульси своєї доби низкою метафоричних чи знакових абстракцій, де поруч з оспівуваними ним раніше “жіночими”, ліро-поетичними формами постатей-букетів з’являються велично-похмурі маси чорних кубів й досить експресивні сцени руйнації, зіткнень і протидій різноманітних абстрактних мас і форм.

Мистецтвознавці й досі сперечаються щодо символіки “Чорного квадрата” К. Малевича, вбачаючи в ньому то вищий символ стабільності й гармонії, то страхітливу простоту остаточної форми супрематистської думки, що віщує кінець усіх художніх шукань. Як засвідчує композиція “Чорний квадрат” (1980), Дубовик убачає в пангеометричній ідеї лідера першої хвилі авангарду акт насилля схеми, доктрини над барвистим багатоманіттям життя. “Чорному квадрату” Малевича він протиставляє свій “Чорний куб” (1980), що несе в собі постмодерністське світовідчуття, нове розуміння гармонії.

“Чорний куб” О. Дубовика по-

"Форум". Гобелен, 130x130, 1989 р.

збавлений внутрішньої цілісності. Всередині його причаїлось якесь тривожне сяйво. У ньому є щось таке, що суперечить його, здавалось би, непрозорій чорноті, якась пульсуюча енергія, породжена надлюдською вагою, надреальною цілісністю геометрично спресованої маси. Межа щільності, стабільності, нерухомоті вже досягнута, надалі система має працювати на самоzapеречення й самознищення. "Чорний куб" О. Дубовика — символ раціоналістично твореного сучасною людиною світу, що досяг у своєму розвитку розумної межі. Коли писалася ця картина, було ще не ясно, що відбувається з цим кубом: чи справді сяйво всередині нього розростається й розвіє темряву, чи йдеться, навпаки, про останні промені світла серед щільно спресованої мли. А втім, якщо глянути на справу ширше, багато чого неясного залишається в тому кубі й нині, бо справа не лише у "світлоносності" тих чи інших політичних тенденцій, а в самому катастрофічному характері сучасної цивілізації.

Композиція "Позивні" (1979) —

це біжуча стрічка на тлі отих "правильних", але чомусь тривожно сяючих чотирикутних брил. На ній, тій стрічці, лише один знак — знайомий нам ієрогліф голови-букету. Це картина-запитання: що являє собою мовчазний світ, до якого ми звертаємось із своїми вічними запитаннями про сенс буття? Що являємо собою ми самі — рухливі тіні на тлі його вічної незрушності?

І нарешті — "Ніка", серія композицій 80-х років, де людина-букет втрачає свою споглядальну пасивність і трансформується в окрилену

антропоморфну постать з очима, наповненими барвистими відзеркаленнями світу. Символіка вогняної окриленості не викликає сумнівів (червоний колір, на думку Кандінського, викликає враження мужності). Заклик до перемоги — це водночас і заклик до боротьби. В інших композиціях цієї серії "окриленість" іноді зникає, і тоді з'являється відчуття поразки або вимушеної бездіяльності цієї абстрактно-метафоричної постаті. Такою ми бачимо її, наприклад, у "Скляному звіринці", де сам "звіринець" має вигляд прозорого, але чітко окресленого, суворо геометричного прямокутника. Як і знайомий вже нам чорний куб, він так само статичний, жорсткий і міцний. Проте, в його прозоро-скляних надрах уже не вміщується вся чуттєво-пластична предметність, яка мала б у ньому вміститися. Багатобарвна реальність уже не охоплюється його рамками, не піддається обмеженню й впресуванню в суворо правильну геометричну форму. У таких абстрагованих образах відбилися враження художника від реальності тих років.

Багато в чому актуальні вони й сьогодні.

Коли відкрилася перша персональна виставка О. Дубовика в 1984 році, на обговоренні говорили про світле, радісне, комфортне відчуття, що випромінює його живопис. Виставлені композиції порівнювали з народнодекоративним живописом, згадували про середньовічні вітражі. Саме тоді, на цій виставці, розкрилась ще одна риса обдаровання митця — його вміння сполучати у єдине ціле інтелектуально насичені, часто напружено-драматичні задуми з барвисто-декоративною манерою виконання. Дубовик наділений унікальною здатністю перетворювати філософські твори на чудові прикраси інтер'єрів.

На новому етапі його творчості, який розпочався у середині 80-х рр., ця властивість його обдаровання стає визначальною. Художник остаточно відходить від пуристських настанов своїх попередників. Як і всі живописці “доавангардистських часів”, він вважає, що картина має передовсім приваблювати глядача своєю красою, зачаровувати його, а вже потім змушувати замислюватись. Мистецтво, казали давні майстри, несе насамперед насолоду, а потім повчає. У цій системі естетичних категорій ідилії належить далеко не останнє місце, бо вона взагалі не звертається до розуму, навчаючи серце відчуттю гармонії. Роботи О. Дубовика засвідчують, що абстрактне мистецтво здатне підні-

Із циклу “Шестикрилий серафим”, 40 x 40, 1989 р.

матися на справжні вершини мислі, але йому доступна й найбільша радість “бездумної” краси, гармонія, що не потребує ані захисту, ані доказів. І тому не дивно, що поряд з такими інтелектуально насиченими циклами останніх років, як “Діалоги”, з-під його пензля виникають і цілком ідилічні “Карнавали”, й “Пасторалі”.

Дивлячись на нові картини О. Дубовика, мимоволі замислюєшся: невже все це той самий авангардизм, який свого часу був нерозривно пов’язаний з іменами Мондріана, Кандінського, Малевича,

Філонова, Клєс? Напевно, так. І водночас — ні. Живопис О. Дубовика споріднений з першою хвилею авангарду лише генетично. Він зріс на ґрунті його світоглядних та естетичних традицій, але існує вже в світі таких духовних реалій, які ще не були відомі батькам нового мистецтва. Це надає творчості сучасного художника принципово нового. Живопис О. Дубовика — одна з модифікацій сучасного постмодернізму — мистецтва, що знайшло своє призначення у протистоянні апокаліптичним настроям нашого часу.

Із триптиха “Пророк I”, 150 x 150, 1990 р.

Степан КОЗАК

НЕОРОМАНТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ СЛОВА ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Історично склалося так, що на час творчого визрівання Лесі Українки в Європі бурхливо розвивався новий літературний напрям — неоромантизм. Свою причетність до нього поетеса висловила вже 1891 року під час зустрічей з віденськими членами “Січі”. У листі до брата Михайла вона писала: “У радикальній громаді тримається напрямок (дай, Боже, щоб він не довго протримався), подібний тому, який був у російських народників, — а власне, антипоетичний і антиартистичний (а la Чернишевський, Писарев e tutti quanti), тут можливі ще суперечки, подібні таким: що краще — Шіллер чи нові чоботи, Венера Мілоська чи куль соломи і т. п. Правда, все у них провадиться не так гостро і дико, як у росіян, певне, поетична українська натура і європейська культура не допускають до того, але все ж цей напрямок єсть. Щодня мушу стинатися із “січовиками” за неоромантизм, за поезію і вчора таки заставила їх признати, що в літературі мають вартість портрети, а не фотографії, що без “видумки” нема літератури”.

У кінці XIX — на початку XX ст. в українському письменстві нові літературні повіви захитали всевладно панівне народництво, світоглядна обмеженість якого стала, делікатно кажучи, завадою подальшому розвитку як літератури й культури, так і взагалі національного життя українців.

Чутливий Іван Франко на сторінках газети “Діло” відзначив: “На арену нашого літературного життя виступає громадка молодих людей, перейнятих спільними поглядами, що зважилися без огляду на всякі посторонні обставини служити своїй ідеї, працювати для неї і притягати до себе інші творчі духи, витворити нову літературну школу, що з часом може цілій нашій літературі надати новий, досі в ній небувалий, напрям. Поява в усякім разі симпатична, як симпатичний усякий порив людського духу, індивідуального чи збірного, до самостійного лету”.

Серед отой “громадки молодих людей” була і Леся Українка.

Ще на світанку своєї творчості в листі до Михайла Драгоманова поетеса писала: “Та вже тепер поміж нашою молоддю громадкою почалось таке “западничество”, що багато хто береться до французької, німецької, англійської та італіянської мови, аби могли читати чужу літературу. Се мене дуже тішить, а то недавно мені приходилося з тими самими людьми, що тепер учать чужі мови, змагатися за те, чи варто учитись чужій мові при такій чудовій літературі, як російська. Я надіюся, що, може, згине з нашої літератури отой невдалий дилетантизм, що так тепер панує в ній”.

З цього фрагмента видно, що Леся Українка вже тоді переймалася тим, як внести в кола української інтелігенції широку європейську освіченість, бо лише така інтелігенція зможе піднести рівень національно-духовного життя народу і буде здатна, як писав І. Франко, — “до самостійного лету”.

Є всі підстави ствердити, що Леся Українка була першою із так званих українських неоромантиків. Підтверджує це аналіз творчості поетеси.

Уже вірш “*Contra spem spero*” провіщав непересічний талант і напрямок пошуків молоді авторки, більше того — вичерпно характеризував її, даючи зрозуміти, що поезія для неї не лише вираз літературних прагнень, а й форма боротьби, щось тотожне із самим існуванням. Ця багата поетична індивідуальність справді була тісно пов’язана з долею народу, який жив надією на здобуття державної незалежності (так само як вона — вірою у повернення здоров’я). Надію ту підсилювала дедалі вища свідомість та динамічність нових суспільних сил, які Леся Українка символічно відтворила в циклі “Пісень про волю”:

Ось вони йдуть. Корогва у них має,
наче вогонь. Наче дим, наступає
сива юрба. Сунуть лави тісні,
чутно — співають “про волю пісні”.
.....
Вроджені в злу розпачливу хвилину,
йшли ми в життя в передсвітню годину,
чули ми спів сей у кожній порі,
він нам казав: не дїждеш до зорі!
.....
Пісню нову, щоб сяяла, як промінь,
щоб гомоніла й буяла, як пломінь,
так, щоб червона ясна корогва
з піснею вкупі творила дива!

Чи можна цей твір покласти на карб тільки короточасних настроїв, яким не раз піддавалися тогочасні поети, спостерігаючи відрухи нетерпеливості серед пролетаріату? Можна було б так міркувати, коли б Леся Українка написала тільки цей єдиний твір і коли б услід за ним не з’явилися інші, сповнені бунтарського духу (“Кассандра”, “На руїнах”, “В катакомбах”, “Бояриня”, “У пущі”, “Оргія”), коли б, нарешті, у наступних віршах цього самого циклу (“Пісні про волю”) поетеса не написала:

Чого марсельську пісню чути?
Хіба день слави вже настав?
Хіба розірвані всі пути?
Хіба тиран вже з трону впав?
Де зброя, громадо?
Де військо в рядах?
Чиєю ж се крив’ю
политий нам шлях?

Можна характеризувати творчість Лесі Українки як явище, що виникло у специфічному контексті епохи, у конкретних суспільних та історичних умовах, а можна бачити в ній індивідуальний життєвий та мистецький шлях творця, для якого поезія стала формою існування. Але тільки тоді можна повністю зрозуміти творчість поетеси, коли усвідомити її як життєву трагедію митця, котрий бореться із самим собою — з одного боку, а з

другого — як трагедію письменника, активного патріота, що двигав на плечах багатотисячний тягар неволі й шукає шляхів психічної та політичної реконструкції народу.

Уже цього досить, щоб дійти висновку, що оцей героїчний чи радше неоромантичний струм у творчості Лесі Українки має своє підґрунтя. Те, що найбільш “романтичне” в творчості авторки “Боярині”, — це стремління до боротьби за волю, за право на щастя. Незважаючи на сумніви, Леся Українка вірить у свій народ і його сили, в його бунт проти покірності та пасивності, в його можливість “романтичної” зміни:

Я духові серцем сказав:
“Навіщо ти будиш мене серед ночі?
Навіщо сі тихі уста розв'язав
І речі надав їм пророчі?”

Оспалі тут люди, в них в'ялі серця,
Народ сей не вдався на борця”.
Мій дух промовляє мені:
“Ставай, вартувий, без вагання на чати!
Хоч люди замліли в рідній стороні
На голос твій будуть мовчати,
Та слава про них загримить до зірок,
Що є з їх народу пророк”.

Знайомі слова... Пророк, месія — подібні звороти неодноразово лунали на сторінках романтичної літератури. Цей слід, що веде до романтичних джерел, нагадує про безпосередній зв'язок Лесі Українки з основною течією літератури: з течією, яка підносила важливі проблеми народу, його політичної історії та важких життєвих випробувань. З тією лише різницею, що авторка щойно наведеного поетичного твору “Пророк” усвідомлювала, що постійні роздуми про неволю народу, безупинне нагадування про його поразки та невдачі і творення з цього болючої національної “святині” залишають у свідомості суспільства невилницьку травму. Водночас поетеса спостерігала, що накинений українською традицією вірець “страждального патріотизму” став вигідним сховищем для розумового лінівства збайдужілих і невибагливих земляків.

Тому-то герої Лесі Українки не терплять такого стану. Пригадаймо Неофіта з драми “В катакомбах”, Кассандру з однойменної п'єси, Тірцу з твору “На руїнах”: вони бунтуються проти “невільницького згання”, бо — згідно із заявою Тірци — “невільником є тільки той, хто добровільно носить на собі ярмо неволі”. Борючись за політичне існування і місце під сонцем для цієї, як каже поетеса, “національної руїни”, за можливість побудови нормального суспільства, де людська гідність була б найвищою вартістю, Леся Українка не втішає сучасників, а висміює їхню бездіяльність і “національну сплячку”, закликає до пробудження з летаргічного сну, до збройного виступу проти неволі й “національної ганьби”:

Сліпці! нещасні! Чи не видно вам,
що саме час настав справдити слово
Ісаї — пророка? Вже пора,
щоб лев з ягням як браття поєднались.
Іудин лев нехай шакалів душить,
а не займа господню отару.
.....
Час братися до іншої сівби
і ждати інших жнив. Але не вам

судилось розкувати ярмо залізне
на коси та серпи. Он ті, малії,
он ті, що в куренях та при багаттях
удосвіта працюють неоспало,
вони жнива для господа готують,
а ви, мов скорпіон в своєму гніві,
самі собі отрути завдасте,
самі себе пожрете, мов ті змії,
що Бог колись наслав на кару нам.

Цей фрагмент з драми “На руїнах” свідчить про те, що Леся Українка звертається до романтичної концепції поезії, згідно з якою творець має бути борцем. Чим вразливіша духовна організація, чим ширший стосунок до життя і мистецтва, тим боротьба більш пристрасна та безкомпромисна. До поетичної концепції Лесі Українки входять також творчі питання, пов’язані з активним ставленням модернізму до загальнолітературних традицій. Пригадаймо, для прикладу, ще один уривок з драми “На руїнах”:

Чи знаєш ти, чия се в мене арфа?
Самого Єремії! А йому
вона десь від Ісаї дісталась,
той мав її з Давидового дому, —
либонь, ще сам Давид грав на сій арфі,
співаючи на Божу славу псалми!
.....
А Єремія,
останній наш пророк, співець руїни,
нехай би жив у сих преславних струнах.
Коли б ти чула, як він тут ридав
великим голосом посеред пустки!
Луною відзивалася руїна,
з пророком нашим плакало й каміння.
А як його в залізному ярму
виводили в полон з Єрусалиму,
він об зруйнований жертвник вдарив
сю арфу й кинув строщену додолу.
І так вона лежала довго, довго,
аж поки я, вишукуючи вугля
у попелі холоднім, віднайшов
святий забуток сей співців преславних.
Зібрав я все, що тільки заціліло,
зложив і склеїв
.....
так, як бачиш, граю.
.....
Бракує арфі струн, співцеві слів!
Колись ти чув, як на пророчий голос
руїна озивалась...

Ця цитата — промовистий приклад романтичного розуміння Лесею Українкою значення національних традицій та їхніх творців. Це ніби “естафета поколінь”, що єднає давнину й сучасність. По суті, творчість Лесі Українки бере свій початок з того самого джерела, що й велика романтична поезія: з переконання про високу суспільно-національну функцію художнього слова, про його ідейно-виховну роль у житті народу. Тісно пов’язана з найжиттєвішим напрямком національної літератури, зі стародавньою культурою і європейським письменством, творчість Лесі Українки є і сучасною, й новочасною.

Новочасною — бо намагається актуалізувати раціоналістичну правду про суспільно зумовлені людські долі, усвідомити тяжкі моральні й національні випробування людини, заплутаної в суворі обставини історичного процесу. Крім того, крізь усі твори поетеси протікає струмінь глибокого морального й філософського неспокою, того неспокою, що оживлює найбільш вартісну та інтелектуально вагому частину літератури ХХ століття.

Вона є також сучасною, бо актуалізує минувшину, пропонує вибір тої чи тої концепції, дає змогу особисто включитись у “творення історії”.

При постійній наявності “буття” в драматургії авторки “Вавилонської неволі”, при структуральній немовби співучасті минувшини й сучасності, дійсності й міфа чи легенди, відбувається їхня безперервна інтеграція. У цьому контексті проблема зв'язку Лесі Українки з неоромантизмом постає на повен зріст, а для компаративіста створює можливість типологічного порівняння драматургії української поетеси з міфологічною творчістю, наприклад, С. Виспянського та літератури періоду модернізму взагалі.

В основу драм цих двох найвидатніших слов'янських творців “міфологічної” течії закладено характерну для обох постійну поворотність мотивів, намагання поєднати проблеми філософії, історії з патріотичною тематикою. Не менш характерним є і звернення до кардинальних проблем буття, їхніх наслідків у людському житті та історії.

У національній тематиці — на що вже зверталось увагу — Леся Українка висловилася найповніше. Чи це був античний міф (“Кассандра”, “Оргія”), чи біблійно-християнські мотиви (“Вавилонська неволя”, “На руїнах”, “На полі крові”, “В катакомбах”), чи образи із загальної та рідної історії (“У пущі”, “Три хвилини”, “Бояриня”), чи, нарешті, інші поширені мотиви й легенди (“Осіньна казка”, “Камінний господар”, “Лісова пісня”), — завжди перед нами відкривалася алегорія України.

Реалізація цієї теми — яскравий зразок оригінальної поетики: змішування різних аспектів реальності з мотивами давньої історіософії, особливо ж античної і біблійної, символічного “жонглювання” сьогоденням та історичною перспективою, врешті, гіперболізації і “перетворення” сьогодення в щось таємне й вагоме, що є для поетеси неабияким доказом у політичній, моральній та філософсько-історичній дискусії.

Уява Лесі Українки живе реліктами магічного мислення, що пов'язує речі на основі метонімічної суміжності: образів зі стародавньої, середньовічної і новітньої історії та суспільно-культурної ситуації. У цьому суть романтичної історіософії: звернення до традиції та джерел, мислення історичними категоріями, наближення явищ пройдених епох, їх осучаснення і моделювання — і це черговий пункт зіткнення поезії Лесі Українки з неоромантизмом.

Модифікуючи і збагачуючи кардинальну модерністичну проблематику “поет і народ” (де яскраво виявилися згадані щойно елементи, в тому числі й “специфічні” риси українського неоромантизму), поетеса не менш виразно висловилася в питанні “поет і світ”. Характерно, що в творчості Лесі Українки ці дві літературно-культурні моделі не творять опозиції, більше того — впливають одна з одної, тісно пов'язані, і часом важко визначити, які елементи домінують. Але основне те, що в національному поетеса бачить загальнолюдське або доходить до нього через патріотичну тему; натомість національним проблемам надається універсального значення.

Особливо вирізняється драматургія Лесі Українки, де кожен твір є поетичною маніфестацією і узагальненням національних питань. Та водночас, що знаменно, є актуалізацією й певного погляду на порядок світу.

Світогляд творця не вдається увібгати ані в якусь цілісну систему, ані в рамки історико-літературної класифікації. Перед нами постає проблема культурного синкретизму, в основі якого — звернення до явищ, які становлять вагому і постійну вартість у загальнолюдській культурній свідомості. Крім того, він впливає з тенденції до взаємопроникнення

окремих галузей мистецтва, їхнього синтезу, а також бажання звільнитися від категорій часу та простору. Пріоритет вічного буття — підкреслюють сучасні дослідники цієї проблеми — веде до позаісторичного показу подій; звідси й звернення до різних історичних епох, а подекуди й гра історичними елементами. Такий погляд у поєднанні з тенденцією до пошуків “прапочатків ества” спрямовує на шлях подальших пошуків якоїсь концепції загальнолюдської та понадчасової свідомості, найповніше представлені в міфотворчих мотивах.

Античний чи біблійний міфи були основною категорією модерністичного культурного синкретизму і вже від довшого часу привертали до себе увагу творців і дослідників. Зауважимо, між іншим, що на модерністичну концепцію міфа вагомий вплив мав розвиток культурної антропології, релігієзнавства, порівняльної міфології, що розкривала структуру міфів серед різних народів. Водночас на слов'янському ґрунті концепція античності поруч зі згаданими вище передумовами — могла формуватися під впливом творчості символістів та французьких парнасців, драматургії Вагнера, Гауптмана, Буркгардта, Ніцше, Шуре та — зрозуміла річ — романтичної поезії.

У контексті хоча б цих принагідних міркувань проблема культурного синкретизму Лесі Українки, особливо ж її міфологічної творчості, стає більш вловимою, а спосіб, яким поетеса реалізує міфологічну тему (античну чи біблійну), свідчить про широке зацікавлення трагедією як окремих великих героїв, так і цілих народів.

Однак, щоб цілісно зрозуміти ставлення поетеси до міфа, слід (як констатує О. Білецький) усвідомити, що для неї це не просто творчо принагідні теми, а й відповідники її духовних переживань.

Нема Кассандрі зброї! Тільки слово.
Та й те в зневазі, у погорді людській,
О, знали ви, боги, чим покарати!
Пророчий дар дали безсилій жінці!
Якби могла я збройною рукою
Все доказати, що казати мушу,
Не та була б ціна й повага слову,
Проклятому від заздрісних богів...
І як я смію їм казати: борітесь,
Коли сама для боротьби як жертва.

У наведених рядках, де розкривається знаменна для постеси концепція поетичного слова, належить одночасно дошукуватись джерел її героїчного ставлення до самої себе. З одного боку, тут виражено віру у всесильність мистецтва, з іншого ж — показано його практичну обмеженість або й безсилля, що в результаті приводить до неспокою, песимістичних настроїв та непевності. Попри те — а може, саме тому — творець мусить бути активним, його обов'язком є висвітлення актуальних проблем, формулювання певної суми спостережень і узагальнень. Справжня творчість — це стан вічного внутрішнього неспокою, що породжує сумніви й заперечення або принаймні збуджує думку і ставить питання.

Серед модерністів панувало переконання в провідній ролі митця у громадському житті. Ця думка підсилювалась експонованими гаслами мистецького індивідуалізму, повної свободи митця у виборі художніх засобів. У циклі поезій “Ритми” Леся Українка висловила це так:

Я не на те, слова, ховала вас
і напоїла крив'ю свого серця,
щоб вилилися, мов отрута млява,
і посідали душі, мов іржа.
Промінням ясним, хвилями буйними,
прудкими іскрами, летючими зірками,
палкими блискавицями, мечами
хотіла б я вас виховати, слова!
Щоб ви луну гірську будили, а не стогін,
Щоб краяли, та не труїли серце,
Вражайте, ріжте, навіть убивайте,
Не будьте тільки дощиком осіннім,
палайте чи паліть, та не в'яліть.

Цей апофеоз поетичного слова ще раз переконує, що погляди Лесі Українки на творчість містяться в межах прийнятої неоромантизмом концепції мистецтва. Поет, констатують дослідники модернізму, це індивідуальність, наділена владою творити нові світи.

Проте ці поетичні візії, що наче “хитаються” між правдою краси і моральною красою, походять в Лесі Українки з людського світу, піддаються критиці. Крім того, з-поза мінливості цих “світів” проглядають тривожні роздуми митця над, з одного боку, прагненням людини до самовдосконалення і знань та, з другого, — кризою існуючої думки і християнської моралі. Чи побудований твір на біблійно-християнському мотиві, чи на античному міфі, у ньому завжди творчо реалізується певна версія трагізму людства і героїчної індивідуальності або домінує певна морально-політична чи філософсько-художня концепція. Міф у творчості Лесі Українки залишається ланкою, що єднає багато різних за формою та світовідчуттям творів.

Щоб глибше зрозуміти новаторство поетеси в драматургії ХХ ст. (де ренесанс античного міфа став явищем загальним), додамо, що Леся Українка належить до того покоління українських письменників, які, неприхильні до натуралізму, народництва та етнографізму, вибрали так звану “середньоморську гармонію” і класичну красу. Але, незважаючи на літературну спорідненість, її творчість не була імітацією жодного з голосних творів ані стародавньої, ані новітньої літератури.

Мало кому з Лесиного покоління українських письменників (зрештою, як і їхнім наступникам) вдалося сягнути такої висоти духу, піднести до високого ідеалізму живий образ національного болю, показаного крізь призму загальнолюдського досвіду, багатовікових традицій і набутків культури.

Варшава

Степан КРИЖАНІВСЬКИЙ

«УКРАИНСКИЕ МЕЛОДИИ» МИКОЛИ МАРКЕВИЧА В ПОЧАТКАХ УКРАЇНСЬКОГО РОМАНТИЗМУ ХІХ СТ.

Перш ніж приступити до теми нашого дослідження, є потреба відповісти, чи справді книжка віршів Миколи Маркевича, писана російською мовою, має дотичність до початків і джерел однієї з течій європейського, а відтак і українського романтизму, а отже, й до українського літературного процесу?

Через тодішні обставини багато українських істориків, етнографів, письменників писали як українською, так і російською мовами. Винятком були хіба що сам М. Маркевич та ще М. Гоголь: вони писали тільки російською.

Микола Андрійович Маркевич народився 26. I (7. II) 1804 р. в поміщицькій родині в с. Дунаєць, тепер Глухівського району, Сумської області, а більшу частину життя прожив і помер 21. VI 1860 р. в с. Турівка, колишнього Прилуцького повіту (нині Яготинського району на Київщині). Початкову освіту здобув у приватному пансіоні в передмісті Прилук, який утримував український письменник П. П. Білецький-Носенко, а далі в Петербурзі, у благородному пансіоні при головному Педагогічному інституті (згодом — університеті). Там одним із його вихователів був поет В. К. Кюхельбекер, лицейський товариш Пушкіна, майбутній декабрист. Він і ввів Маркевича в літературні кола, познайомив з Пушкіним, Жуковським, Рилєєвим. Коли юному поетові було лише шістьнадцять, Жуковський опублікував на сторінках журналу “Невский зритель” його вірш “Гроб”. Відтоді вірші та переклади Маркевича друкувалися в “Новостях литературы”, “Московском телеграфе” та інших виданнях.

Сам поет, за традицією дворянських родин (а Маркевич веде родовід від вищої козацької старшини), після пансіону вступає на військову службу і мандрує зі своїм полком по Україні. Не бажаючи стати професійним військовим, уже 1824 року виходить у відставку в чині поручика і, оселившись у батьківському маєтку, віддається науковій і творчій діяльності. Однією з прикмет як російського, так і новонароджаного українського романтизму було захоплення Україною, її побутом, історією, народною творчістю. Однак першими публікаціями Маркевича стали оригінальні вірші та переклади із Шіллера, Байрона і Парні. У Москві 1829 року вийшли окремими виданнями “Стихотворения эротические Н. Маркевича” та “Стихотворения Н. Маркевича. Элегии. Еврейские мелодии”. Ці перші спроби написані під очевидним впливом поезики класицизму, хоча й зачеплені вже ідеями та формами романтичного

світовідчування (про що сам поет згадує у передмові до третьої книжки віршів “Украинские мелодии”).

Починаючи від вихователя майбутнього поета П. Білецького-Носенка, великий вплив на молодого Маркевича мали рукописна “Історія Русів”, перші збірники народних пісень (видання Цертелева та Максимовича), нарешті, пізніше знайомство з Т. Г. Шевченком, який присвятив йому вірш “Бандуристе, орле сизий”. “Украинские мелодии” вийшли у світ 1831 року, коли вже заявила про себе перша фаланга українських романтиків (Л. Боровиковський, О. Шпигоцький, І. Срезневський), з’явилися “Украинский журнал” (1824), “Украинский альманах” (1831), де містилися твори переважно російською, але також українською мовами і вже відчувалися нові віяння в душі романтизму. У зв’язку з цим А. П. Шамрай у “Харківській школі романтиків” початки українського романтизму датує 1826 роком. Ми б пропонували датувати їх роком виходу збірника М. А. Цертелева “Опыт собрания старинных малороссийских песней” (1819), де було висловлено найголовніше для нового напрямку (від чого сам князь згодом відхрещувався): “Наречие малороссийское, бывшее некогда, так сказать, языком отдельным и господствующим в южных странах отечества нашего, не менее других языков способно к поэзии”.

Були й інші факти передромантизму, як-от: “Украинский вестник” та “Письма из Малороссии, писанные Алексеем Левшиным” (1816).

Слід зважити на ту обставину, що новий літературний рух ґрунтувався на революційній, по суті, ідеї народності, і лише спрямування його в бік офіційно проголошених “самодержавия, православия, народности” могло врятувати справу. Могло, але не врятувало. Надто вже очевидним виявився зв’язок романтизму із декабристським рухом.

В одному з приватних листів М. Маркевич писав: “Отечество выше родины; она только часть его; но для чьей души нет родины, для того нет и отечества”. Поділ, на нашу думку, штучний, як і його варіант недавнього часу: “велика” Батьківщина — Радянський Союз та “мала”, тобто не так місцевість, як країна (республіка), де ви народились (а відповідно з’являлася штучна теорія “двох рідних мов” та інші моделі новочасного ренегатства). Одначе “Украинские мелодии” М. Маркевича, які вже в ті часи виглядали анахронізмом у російській літературі, а тому особливого розголосу не набули, усе ж стали літературно-мистецьким фактом українського романтизму. Перед публікою з’явився справжній український патріот.

Вульгарно-соціологічні надмірності радянського літературознавства полягали у штучному протиставленні двох течій в українському романтизмі — “прогресивної” і “консервативної”. Тим часом усіх романтиків єднала ідея народності, ідея пріоритету загальнолюдського над кастовим, державним, — досить “небезпечна” як для царського, так і для більшовицького режимів.

Після придушення руху декабристів головним аргументом патріотично настроєної української інтелігенції в справі захисту своєї національної самобутності було посилення на те, що у білого царя всі його піддані — великороси, малороси, білоруси — “одного батька діти”, і ставлення до них має бути однакове. Хоч тим часом Україна й Білорусь дедалі більше перетворювались на колонії, а їхню мову й культуру придушували, переслідували, забороняли...

В одному зі своїх програмових віршів “Бандурист” Маркевич звернувся

до популярного образу романтичної поезії (Бандурист — Співець — Бард). Коли герой гине, його бандура починає грати сама, пророчачи лихо:

...То всех бед было начало.
Вдруг приходят Москали
Драгься с Шведом, скот побили,
Козаков закабалили,
Съели хлеб, село сожгли!

Так характеризує наших “єдинокровних, єдиновірних братів” їхній же начебто поет, ліберал, поміщик Микола Маркевич...

Кілька слів про архітектоніку “Украинских мелодий”. Збірник ретельно розпланований, розподілений на три частини (у кожній по 12 віршів), віршований текст займає лише половину книжки — 92 сторінки, майже стільки ж — передмова та примітки до кожної книжки окремо, іноді дуже докладні. Є дані, що існував ще й музичний супровід: кожен із віршів мав мелодію на мотиви народних пісень. І хоча вірші взагалі не потребують приміток, а повинні, так би мовити, самі себе пояснювати, все ж у даному випадку коментарі дають чудовий матеріал для характеристики витоків та джерел українського романтизму, його ідейно-естетичних засад, національного ґрунту.

Що ж стосується передмови до “Украинских мелодий”, то це, безперечно, маніфест нового напрямку — із посиланням на художній досвід європейського романтизму. Знайдемо там не лише апеляцію до імен Томаса Мура та Байрона, а й застереження, що наслідування — шлях безплідний і безперспективний: “Я не хотів наслідувати, я не міг наслідувати творця *Лала-Рук* чи творця *Чальда-Гарольда*. Міцкевич ніколи не досягнув би висоти, якої досягли поети Альбіону і Єрину, коли б задумав іти по-рабському слідами їх, не прокладаючи путі нової”.

Уже з цього бачимо, що перед нами тип поета-вченого, з великою ерудицією, знанням мов, науковим підходом до творчого акту. Називаються імена Карамзіна, Пушкіна, Жуковського, цілком резонно утверджується, що “перекладати твори Великих Творців — справа прекрасна; наслідувати їх — діло смішне, приречене на невдачу”. Ось чому, коли мова заходить про тематику, автор передмови наголошує, що в ній — поетичний задум книжки: “...я шукав чого-небудь нового. *Утопленик* Ол. Пушкіна, *Дзяди* Міцкевича, *Ерлконіг* і *Фішер* Гете, *Світлана* Жуковського, *Іліричні пісні* Іполита Маглановича навели мене на думку описати перекази, звичаї, обряди, історичні події, повір’я і краси пейзажів Малоросії в дрібних, уривчастих п’есах, приноворюючи кожну з них до мотиву малоросійських пісень. Тут я не боявся бути наслідувачем. Я взяв за мету опису те, що ніким іще не було описано...” Адже, за великим рахунком, “Метаморфози” Овідія — теж опис повір’їв, лише в іншій формі... М. Маркевич мав рацію, наголошуючи, що зображення “Малоросії” ще не стало предметом поезії, однак він не врахував іншого: що поезія не хоче бути ні служницею історії, ні етнографічною ілюстрацією, що вона у своїй сфері, так би мовити, сама собі господиня. Зауваживши, що об’їздив Україну з краю в край, що стояв з полком у різних місцевостях, “народившись у ній, маючи у ній всю рідню, власність, і, нарешті, знаючи тутешню мову, здається, міг пізнати свою вітчизну”, він усе ж визнає, що предмет багатий і гідний руки досвідченішої і пера полум’янішого, тим самим ніби напрозоривши появу М. Гоголя, котрий того самого року виступив зі своїми “Вечорами на хуторі поблизу Диканьки”, та всієї плеяди південноросійських та українських романтиків.

М. Маркевич любовно живописує природну красу України, її багату й родючу землю: “Наша флора така обширна, що навіть Лінней дивувався їй”. Нарешті, повір’я, звичаї, народна демонологія — “в Малоросії все оживлене, все має дар слова”, “все з’являється в блиску поезії”. Автору скрізь вбачаються аналогії з античністю; передмова рясніє іменами Гомера, Гесіода, Овідія, Піндара, порівняннями їхніх творів з вітчизняними легендами.

Великий уступ приділено описові “круглого року” на Україні — весни, літа, осені, зими із супровідними їм звичаями та повір’ями. І тут вступає в дію ще одне — може, найважливіше джерело натхнення поета — народні пісні (із посиланням на “Малороссийские песни” (1827) М. Максимовича). Мова йде і про вечорниці, і про вертеп: М. Маркевич — автор одного з найповніших записів дійства, згодом опублікованого у книзі “Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян” (Київ, 1860).

Чимало уваги приділено обрядам, що супроводять як будні, так і свята українців: “Чи льон беруть, чи осінь приходить, на все у малоросіян є пісні; але коли придуть святки, тут почнуться гадання, ворожба, зборища від півночі до світання, веселі вечорниці”. Далі наш поет переходить до української міфології: “Якщо стільки ми знаходимо поезії в гомеричній простоті малоросійських звичаїв, то не менше і в химерності повір’їв народних”. Як ми вже згадували, одним із героїв Маркевича виступає бандурист, якого він шанобливо іменує Батьком Поезії: “Натхненні пісні його наслухає очарований і від народження музикальний слух українця; для нього бандурист є особа священна”.

Ведучи полеміку з класицизмом (“Наші співці співають слухачам, які не знають класичних причіпок”), Маркевич, проте, сам був ще дуже залежним від нього у власних уявленнях про призначення поета: “Співець співає про героїв давнини, про стариків минувшини, про час кращій, про перевтілення Івана та Марії, про перетворення інших квітів його полів. Які прості, але які високі його наспіви!” Маркевич переказує кілька сюжетів народних пісень-балад: про козака і його матір, козака з сестрою; про мужа, що плаче над мертвою дружиною, — знову ж із посиланням на збірник М. Максимовича. Він наголошує, що це і є джерело його натхнення, ґрунт творчості: “Так! Якщо повір’я України поетичні, якщо очевидна подібність їх до стародавніх міфічних переказів, то чому ж нам не взяти їх за мету наших віршованих описів? Різниця єдина — вона походить від різниці підвалин, які суть Християнство й ідолопоклонство”. Цю різницю поет уподібнює до різниці між класицизмом і романтизмом.

Нарешті мова заходить про історію, про минувшину. Тут автор повністю у своїй стихії: “Ми бачили повір’я, звичаї і природу українську; поглянемо на сторінки, сповнені спогадів про великі подвиги предків наших”.

Далі постає сузір’я полководців, гетьманів від Федора Богдана, що ходив походами до Синопа і Трапезунда, від Підкови, Косинського, Наливайка, Лободи до Сагайдачного, далі Хмельницького, що вже “один являє широчезне поле для слави поета”. На кількох сторінках ідеться про славетного гетьмана, згадуються Павлюк, Остряниця, Полуботок, Войнаровський, Палій — всі вони гідні пера поета. М. Маркевич ще не відав, що таке ілюстративність, а перед ним були приклади Шіллера, Байрона, Міцкевича, Рилєєва, перед творами якого про Войнаровського і Наливайка він схилився, Жуковського, Пушкіна, котрі оспівували героїв минувшини в дусі ідеалів романтизму.

Тут Маркевич говорить про мету свого життя: принести співвітчизникам докладний опис “красот історичних” (натяк на майбутню історію Украї-

ни?), чарівності природи, звичаїв, обрядів, одягу, давнього правління: “Приємно було б згадати, якими були Батурин, Чигирин чи Глухів у часи предків наших, які були звичаї, мова; приємно уявити собі вітчизну в її минулі дні”.

“Украинские мелодии” Маркевича, хоч і отримали схвальні відгуки (напр., рецензія М. Максимовича), звісно, не сягнули кращих зразків тогочасної російської поезії — ні класицистичної, ні романтичної. На заваді стала — і це вже наша власна думка — утилітарність задуму й виконання, ілюстраторська мета, наукове підґрунтя, яке хоч і випереджало пізніші зразки наукової поезії Рене Гіля, але мало ті самі недоліки: художність не терпить втручання в поезію зовнішніх, не властивих мистецтву засобів та цілей.

Але перейдемо до розгляду всіх трьох книг “Украинских мелодий” та приміток до них, іноді стислих, та здебільшого просторих, які мали на меті сприяти російському читачеві у ближчому пізнанні України. (Цікаво, що розпочинаються вони розглядом аналізів французького дипломата і письменника Шерера “про козаків запорозьких та козаків Малоросії”; автор “Украинских мелодий” аж на восьми сторінках дотепно показує, які часом бувають довірливі чужоземні мандрівники до розповідей усіляких дурисвітів, що туманять їм голову різними небилицями).

У komponуванні творів поет-учений уник надмірного педантизму, не став вирізняти: ось тут природа, ось тут історія, а ось там міфологія. Все це присутнє в кожній із частин книги. Щоправда, історична тематика скупчена переважно у другій, а побут та повір’я — у першій і третій. То там, то там проривається майже відсутня у першій фаланги українських романтиків і типова для другої інтимна лірика, лірика душі.

Стиль М. Маркевича, незважаючи на повну його відданість романтизмові і протистояння класицизму, ще несе багато рис класицистичної поетики, особливо у переважанні “високого” стилю над “низьким”, баладного над елегійним, опису над виразом. Більшість приміток вказує на витоки і джерела лірики поета, що, до речі, нас найбільше й цікавить. Тут є і народнописенні джерела, й історичні перекази, але є й значні впливи писемної літератури, меншою мірою української, більшою — російської та європейської.

Ось і перший вірш “Сон-трава” має примітку, де описано квітку і навіть зазначено її латинську назву, а також говориться, що на Україні сон-траві приписують урочу силу. Уже тут, у складній десятирядковій строфі (строфіка М. Маркевича справді різноманітна і складна), є історичні асоціації, згадки про славне минуле України:

Нет! Не бойтесь, Гостя зта
Не разбудит вас,
Не придет с того к нам света
В полуночный час.
Но в козацкие жилища
Из гетьманского кладбища
Придут казаки...

А в раніших строфах згадується, як опівночі “девица... в светлый Божий храм к налоу станет звать нас за собою...” А в тієї нареченої — “где был рот — пустое место, дыры — вместо глаз”, що відразу нагадує нам “Светлану” Жуковського та “Марусю” Л. Боровиковського загальним настроєм таємничості, які приносить сон у часи цвітіння сон-трави. Так само друга мелодія — “Ведьма” — і в тексті, і в примітці включає не

тільки опис повір'їв про відьом, а й опис Києва, де навесні на Лису гору відьми злітаються на свій шабаш, і одразу постає образ бандуриста, що співає молоді казання про відьом:

Идут из Прилук, из Ромна, из Лубен
Все в Киев да в Киев из дальних сторон.

Докладно змальовано відьомський ритуал та їхні “чорні діла”: виють у коминах, задоюють корів, збивають з путі подорожніх...

Так само і примітка забирає кілька сторінок: “Я ще не об'явив, що треба від відьом берегти зорі, бо вони знімають їх з неба і ховають”. Коментується навіть трава тирлич, якою ніби натираються відьми перед своїми вояжами: “Тирлич є трава, але оскільки Лінней і Жюсьє ще не знають цієї прекрасної рослини, то я також можу не знати її, тим більше, що я не ботанік”.

На повір'ях ґрунтуються й вірші “Платки на козацьких хрестах” та “Приметы смерти”. Якщо мотиви світової туги ще не тривожать поета, то туга за славним минулим України проривається раз по раз, у тому числі й у вищезгаданій п'єсі, де хустки на могилах є і свідченням козацького стану, і одночасно нагадуванням про ті “веселі” часи, коли Підкова мчав по степах... “Что ж теперь, козак? Каждый помыкает нами... Ветер на крестах платками машет точно ж так”.

Не коментується лише вірш “Приметы по коню”, бо, власне, він сам ніщо інше як розповідь про ті народні прикмети, які віщують щасливу чи нещасливу подорож.

Багатючий спектр емоцій і розповідей про народні вірування та заботони дає наступна п'єса “Чарівниця”. Докладно описується, як чарівниця варить зілля, як сварить чоловіків із жінками, дітей з матерями, як посилає на поля град, як у колодязі сипле отруту і, врешті, зриває місяця з неба. Ще докладніші примітки: М. Маркевич зазначає, що “чарівниці”, тобто “волшебницы”, є в усіх країнах, і часом бувають дуже милими, на доказ чого наводить чималий уривок із вірша “Волшебница” А. І. Подолинського (1806—1886), до речі, жителя Києва і співучня М. Маркевича по благородному пансіонові. М. Маркевич складає найвищу хвалу віршеві Подолинського, та все ж додає: “Одначе ж наші Феї не такі. Чарівниця завжди огидна і завжди лякає малоросіянина”. Важливе тут і посилання на Котляревського (цитується опис Сивілли з “Енеїди”, 1809 р.). Нарешті для доказу, що міфічна чарівниця може з'їсти сонце, місяць і зірки, цитується пісня із збірника М. Максимовича: “Ти не мати, чорна гадино, з'їла й місяця, з'їла й зірочки”.

Ця балада якоюсь мірою була попередницею “Тополі” та “Утопленої” Т. Г. Шевченка, а може, й “Мар'яни-черниці”. Шевченко не міг не знати “Украинских мелодий”, хоч від часу виходу книжки до його особистого знайомства з Маркевичем (1840) минуло мало не десять років. І якщо “Тополя” написана ще до знайомства, то “Утоплена” та “Мар'яна-черниця” уже після зустрічі поетів. (Звичайно, говоримо не про запозичення чи наслідування, а про спільність творчих устремлінь).

Не можна не спинитись і на вірші “Бандурист”, своєрідному сюжетному оповіданні (чи баладі). Образ бандуриста був чи не центральним у поезії українських романтиків. У даному випадку розповідається про бандуру, що сама стала грати, коли бандурист, пішовши на прощу до Києва, загинув у дорозі. У примітці підкреслюється, що “тут видко пошану, яку малоросіяни виявляють Співцям великих діянь праатьків”. Гадаємо, що

якраз образ бандуриста і ділив романтиків на “прогресивних” і “консервативних”, бо перші бачили у ньому Співця з великої літери, носія слави предків, а другі лише жалюгідного старця, що добуває собі на хліб співом напівзабутих пісень про напівзабуті події старовини. Бандуристом звав себе і сам Маркевич; цим іменем величав його і Шевченко у присвятому вірші “Бандуристе, орле сизий”.

Першу частину збірки також завершує вірш “Певец”, де висловлено тогочасне розуміння співця — поета — бандуриста — не лише виконавця, а й творця пісень та дум:

Певец вдохновенный назначен судьбою,
Чтоб голосом дивным тревожить мечту,
Чтоб петь и венчать благородной рукою,
Отчизну, свободу, любовь, красоту.

Характерна й примітка до “Бандуриста”: “Я кількох бачив співців таких, оточених молоддю й старими. Всі слухали із захопленням пісні про старовину; сліпець, як новий Гомер, співав про роки слави...” Далі розповідається про конкретного кобзаря, який був “в одному із наших маєтків”.

Поминаємо чотири інші п’єси першої книги — “Удавленник”, “Солнце утопленников”, “Воронные кони”, “Чума в Киеве” — майже етнографічно точні описи вішалників і потопельників та обрядів їхніх похоронів, де фантазмагоричні картини змальовані фантастично-книжною мовою, на зразок “слипались власы на главах” або “привставши из гробов, все скелеты хохотали”. Оскільки картина “параду потопельників” відбувається під Каневом, то дається й поширена примітка про це давнє і славне місто, яке згадується в літописах уже з XI століття. У вірші “Воронные кони” в тексті використано цитацію народних пісень, виділених курсивом, а написана за народною легендою балада “Чума в Киеве” вражає страхітливими картинами в душі гоголівського “Вія”.

Волелюбні мотиви, гімни на честь України, романтика історичного минулого наскрізь пронизують і другу книжку “Украинских мелодий”.

Как воздух свободен в отчизне моей!
Не видно предела обширных степей;
На пажитях тучных стада, табуны,
Там тонут в траве с появлением весны...

Далі: “Как девы прелестны в отчизне моей”, і, нарешті, її вожді й герої:

В Украине святой Войнаровский рожден,
Украиной Палий, Наливайко вскормлен,
Сулою коня Сагайдачный поил,
Над нею Хмельницкий, Полуботок жил;

“там гетьманы с козаками издевались над врагами, грабили Стамбул, кто козаков не боялся? Неужели нам остался только славы гул!”

І процитований вірш “Украина”, й наступний — “Гетьманство” пронизані ностальгією за минулою славою батьківщини і суголосні мотивам інших романтиків, насамперед молодого Т. Шевченка. У примітці М. Маркевич пояснює, чому він називає шість імен і чому їм віддано перевагу: саме тому, що вони прославили себе великими подвигами. Але й за цих умов, може, найдивнішим є те, що починає він з Войнаровського, сподвижника Мазепи і в певному розумінні його правонаступника, і

посилається (лише не називаючи автора) на поему всього п'ять років як скараного декабриста Рилєєва (ще й з уточненням, що при ній є і життєпис Войнаровського, “досить задовільний”). Якщо згадати не лише тогочасну, а й зовсім недавню сьогочасну цензуру, мусимо визнати, що то був акт непересічної громадянської мужності близького до декабристів (а згодом і до Кирило-Мефодіївського товариства) поета. Правда, це пояснюється ще однією обставиною: цензором “Украинских мелодий” був брат декабриста Ф. М. Глінки поет Сергій Миколайович Глінка, якого в одному з листів М. Маркевич називає “нашим прелестным цензором”.

Далі на кількох сторінках поет-учений стисло, але з важливими подробицями, викладає історію України, більше того, вступає в полеміку з тими російськими істориками, котрі вбачали в козаках “розбійників” (якийсь Голиков, наприклад, іменував Сагайдачного “злодеєм”). Тут ми вперше знаходимо посилання на ще одне історичне джерело: “Полуботок, я гадаю, знайомий публіці (читаючій) з історії Бантиша-Каменського”. Докладно розповідається про похід Сагайдачного під Москву: “це не підлеглий ішов проти своїх правителів, це йшов воїн, цар, обраний народом, бо Гетьман — це той же Рой, Круль, Рекс”. Отже, торкнувшись історії, Маркевич не уникнув і політики (цю ноту протесту підхопив згодом Шевченко).

Наступні вірші другої книжки “Украинских мелодий” — “Украинские ночи”, “Украинские девы”, “Степь”, “Чигирин” — теж пронизані апологією гетьманщини. Є тут і сентиментальні панегірики благодатній Україні (“Как я люблю пленительный наш Юг, как я люблю весну в моей Украине”), що зачинали суб'єктивну, особисту лірику романтиків.

Серед героїв на першому місці постать Хмельницького, але вихоплено з небуття й імена Федора Богдана, що побував під Стамбулом (“и мезтью Богдана вспылал Трапезонд”), та Наливайка (балада “Медный бык”). Туга за днями минулої слави виразно звучить у цих віршах:

Уж не будет, не будет в Украине гетьмана,
По лесам бунчуков, на коне, с булавой,
Не скакать уж ему пред козачьей толпой,
Схоронили Украину мы в гробе Богдана.

Ці жалі відбивали самопочуття тієї частини української інтелігенції, яка не відцуралася народу і тужила за, здавалось би, навіки утраченою незалежністю України:

А ныне... Кому мы готовим коней,
К чему нам козачки вскормили детей?
...Час от часу гаснет к Украине любовь,
И стала как лед запорожская кровь.
Народ без отчины, — как город забытый...
(“Чигирин”)

Ці ламентатії, хоч і адресувалися російським читачам, усе ж — за небагатьма винятками (із демократичного середовища О. Герцена та М. Чернишевського) — відгуку там не знайшли. Бо ж не лише великодержавницька “Библиотека для чтения” Сенковського, а й ширший загал зустрів прохолодно “Историю Малороссии”; у тому числі це стосується й В. Белінського, що опублікував негативну рецензію в “Отечественных записках”. Сталося це зовсім не тому, що, як писали пізніші історики, критик “не зрозумів” Маркевича, а тому, що Белінський був переконаним великодержавником і все, що суперечило цьому пере-

конанню, наражалось на коментарі типу: як можна писати історію народу й держави, котрі б тільки “могли розвинути”, але, пробачте, які... не існували...

Оскільки нас найбільше цікавлять витоки українського романтизму, повернемося до примітки про Федора Богдана. Вона починається зі згадки про “Историю русов” — одне з основних джерел: “Не думаю, що багато хто мав у себе список історії малоросійської архієпископа Кониського... Ця книжка гідна бути куди відомішою, зважаючи на повноту огляду і цікаві подробиці... Шерер говорить про все, що було до Хмельницького, мимохідь, п. Бантиш-Каменський починає історію з Хмельницького. Кониський не виданий і посилатися на нього не можна; а все ж незважаючи на це, як пропустити імена Федора Богдана, Підкови, Шаха, Косинського, Наливайка, Лободи, Сагайдачного та інших, подібних до них?..” Якщо додати згаданого на тій самій сторінці Сверговського, то матимемо основні історичні джерела усіх наступних історій, повістей, поем, дум, драм, нехай і напівлегендарного змісту, “про “славних лицарів великих”, героїв визвольних воєн.

У тогочасній традиції потрактовується автором ім'я Мазепи. Підданий з наказу Петра Першого анафемі, він фігурує у загалом вірнопідданих історіях псевдо-Кониського, Бантиша-Каменського та самого Маркевича як “зрадник”. В окремому нарисі про Мазепу, вміщеному в періодиці, М. Маркевич характеризує його вкрай негативно. А проте, як уже говорилося, і в “Украинских мелодиях”, і в інших працях досить прихильно, з пієтетом, згадується ім'я найближчого родича і у певному розумінні наступника Мазепи — Войнаровського.

Було б гріхом хоч стисло не зупинитися на третій книжці “Мелодій”, де поет-учений шукає аналогій до сучасних йому українських повір'їв у язичництві, у міфології греків і римлян, ба навіть у євангельських притчах. Про інтерес до демонології говорять самі назви: “Добрий домовой”, “Русалка”, “Змей”, “Иван Купала”. Інша частина — це живописні елегії “Весна”, “Венки” та ін.

...Ми вже згадували про вплив, який справив М. Маркевич (як “Украинскими мелодиями”, так і історичними творами) на Т. Г. Шевченка. Дослідниця Є. М. Косачевська у книзі “Н. А. Маркевич” (Ленінград, 1987) цілком слушно стверджує, що такі твори Шевченка, як “Іван Підкова”, “Гамалія”, “Тарасова ніч”, “Гайдамаки” постали із на тоді рукописних матеріалів, а саме з тієї ж “Истории Русов”, а також з “Истории Малороссии” Маркевича, бо саме у Маркевича після особистого з ним знайомства у травні 1840 року Шевченко запізнався із цими творами, що підтверджується й особистими записами Маркевича у “Щоденнику” та віршем Т. Г. Шевченка “Бандуристе, орле сизий”.

У цьому ж контексті розкривається і творча історія поеми “Тризна”, написаної 1843 року в Яготині в маєтку кн. Рєпніна, серед героїв якої відчутні прообрази декабристів М. Муравйова, Граббе, Волконського. “Тризна” перегукується з поемою Маркевича “Песьть из Дмитрия Донского”, присвяченою К. Рилєєву.

Мав Маркевич стосунок і до створення “Живописной Украины”, і, що зовсім уже несподівано, саме він поклав на музику вірш Т. Шевченка “Нащо мені чорні брови” (власне, звідси вона й “пішла в народ” як народна пісня).

Поет-романтик М. Маркевич твердив, що нема поезії без забобону. Більше того, він висловлював своє естетично-мистецьке кредо цитатою з Євангелія: “аще не обратитесь и будете яко дети, не внидете в царство

небесное”. З одного боку, тут іде полеміка з класицизмом і захищається некерованість поезії, її вільний лет. Водночас сама поезія у Маркевича, навпаки, втрачає безпосередність і перетворюється ніби в ілюстрацію до історії, етнографії чи фольклористики. Так, у посиланнях до “Русалки” згадуються Гомер, Овідій, Пліній (старший), міфологічний словник Ноеля... “Зворотний бік” ученості проявився і в тому, що художній рівень віршів самого Маркевича лишився загалом посереднім. Утім, версифікація його досить розмаїта: застосовані майже всі розміри силабо-тонічного віршування, строфіка не обмежується катреном. Щодо жанрів, то бачимо переважно ліро-епічні, де романтичні традиції раз по раз перебиваються класицистичними, які надають віршам М. Маркевича псевдокласичного присмаку. Усе ж на першому місці пісня чи стилізація під неї, а також балада чи й просто віршоване оповідання (“Чигирин”), історична легенда (“Днепр”, “Чума в Києве”); є елегії (“Колода”, “Венки”, “Кукушка”) і, нарешті, героїчна пісня-ода, якою нам видаються “Україна”, “Гетьманство”, “Степь”.

Хоча “Украинские мелодии”, як уже мовилося, помітним явищем у літературі не стали, усе ж їхня роль в зародженні романтизму безперечна.

З творчістю М. Маркевича можна пов’язати і формування південноросійської групи письменників, поспіль близьких до декабристів, для яких (слідом за К. Рилєєвим) українська тема стала провідною (А. Подолинський, А. Погорільський, О. Сомов, В. Туманський). Майже всі вони українці з походження, вихованці того самого пансіону, де вчився й М. Маркевич, учасники “Вольного общества любителей российской словесности”; всі належать до пушкінської плеяди, а також усі тою чи тою мірою були предтечами М. Гоголя. Але це вже інша тема.

Твори Миколи Маркевича

1. *Маркевич Н.* Стихотворения эротические. — М., 1829.
2. *Маркевич Н.* Стихотворения. Элегии. Еврейские мелодии. — М., 1829.
3. *Маркевич Н.* Украинские мелодии. — М., 1831.
4. *Маркевич Н. А.* Большой исторический, мифологический, статистический, географический и литературный словарь Российского государства. — М., 1836.
5. *Маркевич Н. А.* Народные украинские напевы, положенные для фортепиано. — М., 1840.
- 6 — 10. *Маркевич Н.* История Малороссии. — М., 1842, 1843. — Т. 1. — 5.
11. *Маркевич Н. А.* Акты, поясняющие историю Малороссии. — М., 1848. — Т. 1.
12. Обычай, поверья, кухня и напитки малороссиян... сост. Н. Маркевичем. — К., 1860.
13. *Байрон Дж.* Дон Жуан. Гл. I. Пер. Н. А. Маркевича. — Лейпциг, 1862*.

* Крім того, окремими виданнями вийшло ще сім книжок М. Маркевича на етнографічні та статистичні теми: О климате Полтавской губернии; О пчеловодстве Полтавской губернии (М., 1850); Об овцеводстве в Полтавской губернии (М., 1852); Историческое и статистическое описание Чернигова (Чернигов, 1852); О табаке вообще и в Малороссии в особенности (М., 1853); О народонаселении Полтавской губернии (М., 1855); Реки Полтавской губернии (М., 1856); О козаках (М., 1859) та ін.

Література про М. А. Маркевича

1. *Макаров Н.* Воспоминания о Н. А. Маркевиче. // *Основа*. — 1861. — № 1.
2. *Жемчужников Л.* Воспоминания о Н. А. Маркевиче. // *Основа*. — 1861. — № 2.
3. *Пылин А. Н.* История русской этнографии. — СПб, 1895. — Т. 3.
4. *Студинський К.* “Перебендя” Т. Шевченка і “Бандурист” М. Маркевича. // *Зоря*. — 1896. — № 24.
5. *Грушевский А. С.* Н. А. Маркевич. Из прошлого украинской литературы и историографии. // *Журн. М-ва нар. просвещения*. — 1911. — № 1.
6. *Данилов В. К.* К биографии Н. А. Маркевича. — Екатеринослав, 1911.
7. *Марковський М.* Шевченко і Микола Маркевич. // *Україна*. — 1925. — № 1 — 2.
8. *Айзеншток І.* До характеристики Мик. Маркевича. // *Червоний шлях*.
9. *Маслов В. І.* М. А. Маркевич. — Прилуки, 1929.
10. *Гайдай Г. О.* Т. Г. Шевченко і М. А. Маркевич. // *Радянське літературознавство*. — 1960. — № 3.
11. *Приходько П. Г.* Шевченко і український романтизм 30 — 50-х рр. XIX ст. — К., 1963.
12. *Івакін Ю. О.* Коментар до “Кобзаря” Т. Г. Шевченка. — К., 1964.
13. *Історія української літератури: У 8 т.* — К., 1969. — Т. 2.
14. *Прийма Ф. Я.* Шевченко и русская литература в XIX веке. — М.; Л., 1961.
15. *Косачевська Є. М.* До питання про суспільно-політичні погляди М. А. Маркевича. // *Укр. іст. журн.* — 1972. — № 1.
16. *Колесник Є. О.* Бібліотека М. А. Маркевича. // *Укр. іст. журн.* — 1973. — № 1.
17. *Косачевська Є. М.* Маркевич Микола Андрійович. // *Шевченківський словник*. — К., 1976. — Т. 1.
18. *Сергієнко Г. Я.* Декабристи і Шевченко. — К., 1980.
19. *Сергієнко Г. Я.* Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство. — К., 1983.
20. *Косачевская Е. М.* Н. А. Маркевич, 1804 — 1860. — Л., 1987.

Людмила ТАРАН

ДО САМОГО СМЕРКУ

**Інтерв'ю з доктором філології, літературознавцем і письменником
Миколою ІЛЬНИЦЬКИМ**

— Миколо Миколайовичу, як тепер озиваються до вас мамині пісні?

— Чесно кажучи, ніяк не сподівався на таке ліричне питання у наш драматичний час. Бо не тільки пісня — маю на увазі народну пісню, пісню про кохання, — а й література як естетична категорія, як мистецтво сьогодні якимось відступають на другий план. Так, очевидно, мусило бути, бо ті політичні процеси, які відбуваються в Україні, покликали до життя інше мистецтво й іншу пісню. І все ж моя душа не хоче миритися, коли поет з філософським мисленням пише агітки, так само я знічуюся, коли в театрі зал бурхливо реагує на поетично-публіцистичні гасла, але холодно сприймає високомистецький вірш без прямого політичного забарвлення.

Та ви питаєте про мамину пісню... Як хочеться, щоб у новій, демократичній, незалежній Україні актуально було говорити й про це і щоб це когось цікавило. Материні пісні справді в різний час, на різних вікових рубежах сприймав по-різному. Спершу, давно колись, — як щось само собою зрозуміле, найприродніше і найнеобхідніше: гори, ріку, повітря, хліб. А потім, коли змінилося середовище, заняття, я усвідомив правоту й глибину Франкової характеристики пісень його матері — це “єдине віно”, яке він “поніс з хати вітця”.

Відтак почалося осмислення цього спадку, усвідомлення високої естетичної вартості бойківської пісенності, у фольклористиці найменше знаної, особливо — архаїчної балади. Колись мене спитав литовський критик Альгімантас Бучіс: “Чи є у вас епос?” — “Як же, — кажу, — певно, що є, київські билини, козацькі думи”. — “Ні, — допитується він, — чи є у вас такий епос, який би починався із сотворення світу, із сотворення людини?” — “Є в нас такий епос — наші колядки й щедрівки, найдавніші з яких записані на Стрийщині Іваном Вагилевичем у 30-х роках минулого століття.

Коли не було з нащада світа,
Тогди не було ні неба, ні землі,
А но лем було синєє море,
А серед моря зелений явір...”

Не дивуюся, що великий поет з лемків Богдан-Ігор Антонич так прагнув своїм духом вернутися в це “з нащада світа”, подолати товщу віків і відчути себе зеренцем, що зростало з могутнього дерева Роду й дало новий паросток. Нещодавно я прочитав історіософські оповідання славетного нашого історика Михайла Грушевського з його циклу “Sub divo” і відчув щось подібне: “людина під голим небом”, людина під

зорями не є незахищеною, нею опікуються предки, і пісня теж є такою опікункою — і застереженням, і наукою, і розрадою. Хоч як це дивно, книга “Sub divo” вийшла у Києві бурхливого 1918 року, коли, здавалося б, було не до споглядання зірок на далекому небі. Пісня не раз рятувала нашу культуру від корозії денаціоналізації. Нові світові віяння прищеплюються на дереві нашої літератури лише за сумісності з духом нашої мовної і поетичної образності, як це сталося в поезії Тичини й Антонича. Народна пісня — це те, що неможливо вбити. На Далекому Сході нащадки переселенців переважно не знають української мови (немає ні шкіл, ні преси), а українські пісні, і давні, й сучасні, співають усюди.

І знаєте, нові глибини у маминій пісні відкрив для себе не так давно, коли вже сонце повернуло на похил. Може, це було нове відчуття в собі — урочисто-драматична пісня людському життю з вічною спрагою пізнання і вічним прощанням:

Гори мої, гори, високії верхи,
Доки вас обійду, то ня зайдуть смерки.

Як просто, але як точно сказано. Не обійде людина тих гір, тих верхів (“вершин і низин” пізнання), хоч би скільки їй було відведено ходити...

— Ви якось зізналися, що за походженням — бойко. Чи маєте сантименти з цього приводу? Чим відрізняються — бодай у найзагальніших рисах — бойки від гуцулів чи лемків? І які переваги і вади — “бойківські” — є у вашому характерові?

— Не знаю, може, у вашому запитанні є якийсь прихований зміст, якесь “сильце”? Знаєте, коли сьогодні Україну розривають на шматки, коли “виникають” із чиєїсь недоброї волі як окремі національності то “русини”, то “палеси”, то ще щось, таке запитання може мати свій підтекст. Я справді належу до етнічної гілки українського народу, що зветься бойками, мої батьки та й усі люди в наших селах називали себе русинами, але ніхто ніколи не відділяв себе від України, “русин” і “українець” — то були тотожні, ідентичні поняття. У наших селах ходили перекази, що біля церков посланці гетьмана Богдана Хмельницького читали його універсали і люди йшли на Україну (“на Україну далеку”, як співається у популярній пісні). А хіба Петро Конашевич-Сагайдачний сам ішов на Січ? З ним ішло багато прикарпатців, і прізвисьце “Ільницький” є в козацьких реєстрах. Найпопулярнішими книжками серед підлітків у наших краях були козацькі повісті Андрія Чайковського.

Бойківський елемент органічно вріс у тіло України, про що свідчать прізвиська “Бойко”. Бойко Яким був дідом по матері Тараса Шевченка,— батько його походив із Бойківщини. Отже, я маю бойківський сантимент. Знаєте, бойки й гуцули здавен полюбляють піддражнювати один одного. Коли ми працювали разом із Романом Іваничуком (його мати була гуцулка) та Романом Кудликом (він із лемків), то не раз у жартах заходили й на цю тему. Якось Іваничук сказав, що Бойківщина не дала таких яскравих талантів, як Гуцульщина. На другий день я поклав на його стіл папірець із довгим списком. Але він прочитав тільки два перші прізвиська — Петра Конашевича-Сагайдачного та Івана Франка — і більше не схотів сперечатися. Та й спірка показала радше, що він мало знав Гуцульщину, а я Бойківщину. От якби посперечалися між собою Григорій Дем’ян і Петро Арсенич. Ото була б повчальна дискусія. Але вони чомусь не сперечаються і не одстоюють пріоритетів. Вони зайняті дослідженнями, а не суперечками. Українське мистецтво прославила давня бойківська

ікона з вишиванками на ризах Христа, церковна бойківська архітектура, в якій є такі шедеври, як Кривківська церква. Бойки кепкують із замилювання гуцулів до “блях” — на одязі, поясах-чересах... Традиційний одяг бойків не такий яскравий, але зручний. Олекса Довбуш носив бойківську “вберю”. На Бойківщині збереглося багато архаїзмів у мові, цей край заселений дуже давно, по наших селах на Турківщині ще Іван Франко записував згадки про Київ, Софію... А славозвісна фортеця Тустань — зразок кам’яної фортифікаційної архітектури періоду раннього середньовіччя на Україні!.. Чим у найзагальніших рисах відрізняються бойки від гуцулів і лемків? Володимир Яворівський колись жартував: “Бойки — це ті самі гуцули, тільки на тридцять три оберти”. Тридцять три оберти на хвилину — це швидкість, із якою крутяться на програвачах платівки. У наші часи поширенішою була швидкість сімдесят вісім. А якщо серйозніше, то прочитайте нарис І. Франка “Ярмарок у Смержу” — знайдете там характеристику бойка.

А взагалі, чи багато навіть учених-етнографів знають, приміром, про таке явище, як “бойківське чумацтво” із надзвичайно чітко розробленою системою упакування в коші яблук, слив, винограду, тютюну, купованих по угорському боці Карпат, і мережею торговельних точок по всій Галичині? А ще бойки були добрими лісорубами і сплавляли деревину по гірських річках, а ще “били бринзу”, а ще сукали корабельні шнури, які розходилися по всій Європі... Але то вже етнографія, тут можна говорити про цілі теорії походження бойків — одні вважають їх слов’янізованими даками, другі виводять назву від полюбованої тут частки “бо”, треті вважають, що слово “бойко” походить від “воїн”, “вояк”, “войко”. На жаль, я не успадкував ні торговельних, ні вояцьких талантів бойків. Єдине, що мені перейшло у спадок, — це пісня, яка і хвилює, і дивує мене все життя. Та ще, мабуть, бойківська повільність, яка, на жаль, не компенсується камінною твердістю Франкового продавця волів на ярмарку в Смержу (до речі, це село розташоване недалеко від мого Ільника). Але коли вже зайшло про вади мого характеру, то погодьтеся, що про власні вади, як і про власні достоїнства, говорити важко, бо найголовніші вади все одно приховаєш, а достоїнства виставляти посоромишся. Гадаю, мені завжди заважав якийсь внутрішній скепсис, невпевненість у своїх силах і здібностях. Щоправда, таке відчуття мене часом переслідувало, буквально ступало по п’ятах, а часом відпускало. У ньому була засторога не робити чогось абияк, не братися за все, впевнитися, чи я в тому, за що беруся, зможу сказати щось своє, чого, може, не помітили інші, навіть талановитіші. Для мене важливішим було і залишається з’ясувати щось для себе, збагнути, чому той чи той твір мене схвилював, потім щось подібне, споріднене, бачиш в інших творах і виявляєш якісь спільні грані процесу. Так формується задум статті чи якоїсь ширшої рецензії. Мої критичні праці, власне, й писалися за таким принципом. У них не було програмної маніфестаційності, а були радше спостереження, роздуми. Сьогодні, коли перейдена вже більша й краща половина життя і сонце стоїть, як любив висловлюватися І. Нечуй-Левицький, на вечірньому пружі, коли, мабуть, уже написано в основному все те, що міг написати, інакшим я, либонь, не стану, залишусь таким споглядально-рефлексивним чи як би це сказати. А звідси й відповідь на запитання про мої бійцівські якості. Не бійцівські... я б назвав це внутрішнім опором, може, часом і невиправданим. Знаєте, в часи, які ми тепер називаємо брежневськими, стагнаційними, в мене рука ніяк не

піднімалася писати слова “соціалістичний реалізм” (навіть як “відкрита система”, хоча яка вона там у біса була відкрита), “соціалістичний гуманізм”, “партійність” та інше таке, а сьогодні ніяк не піднімається, щоб ці повержені постулати таврувати. Я їх просто ігнорую. Може, тому, що їх дуже часто таврують ті, котрі вчора їх стверджували й популяризували. Зовсім недавно прочитав я статтю, де автор на основі протоколів засідань партбюро Співки письменників України показує, як партійна організація душила вільну думку і правду в художньому творі. Все там правда, і статті такі потрібні. Ї все сприймалося б нормально, якби не одна деталь. Той самий автор кілька років тому опублікував цілу монографію про керівництво партійних організацій творчим процесом на Україні, в якій це керівництво подавалося як турбота про українську літературу. Така кардинальна зміна протягом такого короткого часу... Таж міг чоловік вибрати собі для монографії (і, очевидно, дисертації) іншу тему, де не треба було б так кривити душею (читав же протоколи) і, віддаючи кесарю кесарево, щось же лишити для Бога. Втім, не хочу бути суддею... Найсуворішим суддею кожен має бути собі сам.

— Чи ви свідомі того, яких втрат зазнали особисто внаслідок тиску “казарменого соціалізму”, правдивіше — тоталітаризму? І чи можна, попри все, якось компенсувати такі деформації?

— Ми тільки починаємо по-справжньому усвідомлювати наслідки тоталітаризму в усіх галузях нашого суспільного життя і в кожному з нас. Тоталітарний режим “реального соціалізму”, спадкоємець і послідовник царського самодержавства, боявся не лише зростання політичної свідомості українського “населення” (цим словом любили підмінювати поняття “народ”), а й його культури, яка мала замикатися на рівні зрізаного етнографізму. А те, що було в ній на справді світовому рівні, — під ніж, під замок. Отак ми росли на тому, що було милостиво дозволене, залишене. Вряди-годи блискав палахкотливий вогник і згасав. Пригадую, відразу після війни була хрестоматія з української літератури для 6-го класу, а в ній оповідання і П. Куліша, і Олени Пчілки, і О. Стороженка... Та минув якийсь рік чи два — і не тільки ці автори зникли, а був вилучений і М. Рильський, шельмовані В. Сосюра, Ю. Яновський. У другій половині 60-х років був заблокований шлях у літературу новій хвилі шістдесятників, і хоч значна частина з них повернулася до творчого життя під кінець 80-х (В. Голобородько, М. Воробйов, Н. Кир’ян, В. Рубан), це значною мірою втрачене покоління.

Отже, чим міг оперувати критик у 70-і роки? Обмеженим колом імен у рамках обмежених (штучно) можливостей. Зайнятися історією літератури? Але ж ми мало знали. Та якби й знали... Мій нарис про поезію Б.-І. Антонича пролежав у столі двадцять п’ять років. Монографія про єдиного українського прозаїка-модерніста Михайла Яцківа, написана 1969 р., лежить і досі (тепер нема паперу). Щоправда, в 1973 р. вдалося захистити її — з великими труднощами — як кандидатську дисертацію. Мусив при тому повіривати з дисертації сторінки з бібліографією, де згадувались праці М. та О. Грушевських, М. Шаповала, М. Євшана та ін. Чому бібліографія була такою небезпечною, й досі не розумію. Довелося йти й на інші компроміси, наприклад, проскрибований символізм називати невиннішою “символікою”, аби тільки надрукувати твір. Коли зачинені двері (Д. Павличко простежив у П. Тичини мотив “зачинених дверей”), думка все ж знаходить для себе бодай шпарину. В поезії кінця 60-х років набули поширення образи Дон Кіхота і Гамлета. Це не була мода. Це

була своєрідна реакція на філософію “якщо ворог не здається, його знищують”. Це був заклик до лицарського благородства, це було засудження тотального терору, солідаризація із трагічним боєм Є. Плужника, який не приймав бажанівського Гамлета — “сноба дволичності”. Українську мову боронили Леніним, а одним з аргументів, щоб надрукувати М. Хвильового, було те, що в передсмертній записці (перед тим, як застрелити себе) він назвав себе комуністом. Пам’ятаєте, П. Федченко вступну статтю до першої публікації новел назвав: “Оцінюємо з класових позицій”... В офіціозі писалося про “спільну історичну єдність — радянський народ”, а історична проза вперто поверталася до коренів національного духу, світосприймання, моралі в далеких історичних епохах. Те, про що не можна було говорити на матеріалі сучасності, на що гласно й негласно було накладено табу, на матеріалі минулого багато в чому вдавалося зробити. Історія служила сучасності. Такі книжки відразу знаходили своїх читачів. І хоч вони теж нерідко опинялися у списку проскрибованих, як, приміром, роман Р. Іваничука “Мальви”, де проблема національного відступництва, яничарства ставилась надзвичайно гостро, вони робили свою справу.

Україна опинилася в особливо тяжкому становищі. Якщо, приміром, у Литві чи Грузії можна було видати книжку, яку в Москві вважали “шкідливою”, то на Україні було навпаки: без “апробації” в Києві Москва нічого не публікувала в російському перекладі. Офіційні органи ревно стежили за “ідейною чистотою” у критиці. Рецензенти моїх рукописів докоряли, що автор, мовляв, послідовно уникає таких термінів і понять, як “соціалістичний”, “радянський”, пише “гуманістичний”, “національний” тощо, а відтак причепили налічку “естетствуючого” критика.

Правду кажучи, це не образило мене ні тоді, не образило б і тепер. Естетичне — та зона, де людина могла залишатися собою, хай і не сповна. Це теж була своєрідна протидія офіційній ортодоксальності, базованій на фальшивих гаслах і постулатах, щось подібне до герметичної поезії, зосередженої на евфонічних можливостях слова.

Сьогодні нам теж бракує естетичного підходу до літератури. Зробити вазу в синьо-жовтих барвах — ще не означає бути більш сучасним і більш національним. Сьогодні в журналах і газетах немає професійної критики — її нікому писати і нікому читати. Один поважний редактор висловив навіть думку, що критику зараз взагалі не потрібно друкувати, бо вона даремно займає місце. Як же буде далі? Може, письменники, які змушені були покинути робочі столи і піти спершу на мітинги, а потім у парламент, повернуться до цих столів і віддадуть політику професіоналам? Гадаю, цього не буде, бо багато письменників-професіоналів уже стали професійними політиками і їхній вибір безповоротний. А може, закінчиться етап тоталітарного періоду і почнеться новий, посттоталітарний — із новою мовою поезії, прози, драматургії, критики, — і його робитиме нове покоління? Може, паростки цієї літератури — наш молодий і ще зелений авангардизм? Тоталітаризм деформував нормальність людського думання, але витворилася протидія: мова натяків, своєрідна кодова система. Критика виробила свою “метафорику” для тлумачення творів. Читачі звикли читати поміж рядками все — і газету, і роман, і ліричний вірш. Отже, узаконювалася розбіжність між словом і його реальним значенням. Чим далі, тим різночитання поглиблювалося, доходячи до протилежності тлумачення слова його первісній семантиці.

Що таке, наприклад, висунуте Д. Марковим визначення соцреалізму як “відкритої системи”? Заперечення нормативності, розмивання явища зсередини. Залишилася тільки шкаралуща, а коли відпала необхідність ідеології і класової боротьби, то й шкаралуща розсипалася.

— Але, бодай у принципі, чи можливий єдиний для всіх письменників метод творчості?

— Зі мною, може, погодяться не всі, але стосовно творчості письменника чи взагалі творчого процесу я не бачу потреби в такій категорії як метод. У наших підручниках з естетики та теорії літератури класицизм, барокко, романтизм тощо названі методами. Чи не правильніше назвати їх напрямками (Д. Чижевський вживав термін “великий стиль”): монументальний і орнаментальний у добі давньоукраїнської літератури Київської Русі; барокко, класицизм тощо у добі Відродження... У понятті “метод” домінувало не естетичне, а ідеологічне начало, принаймні так було на практиці. Згадаймо, скільки шкоди завдав нашій науці поділ романтизму на революційний і реакційний, де ідеологія просто-таки підім’яла літературу, естетичну цілісність. На жаль, у літературознавстві питання методології не розвивалося. У своїх основних пунктах підхід до літератури трактувався як конкретизація “єдино правильної марксистсько-ленінської теорії”. У кожній дисертації, приміром, дисертант мусив керуватися ленінською теорією відображення, згідно з якою художнє освоєння дійсності є одним із виявів загальної матеріалістичної теорії пізнання, “зняттям зліпка” з певної речі або поняття. Як багато шкоди завдала, приміром, теза про дві культури в кожній національній культурі, суто ідеологічна теза, спрямована на розщеплення ментальності народу і його знеособлення. Щоправда, практично прикладалася вона лише до неросійських культур, бо ж російській відводилась роль формотворчого ядра.

— Якось ви, Миколо Миколайовичу, скромно зізналися, що в застійні часи ваше слово служило підтримкою для деяких поетів, котрі потрапляли в скруту. Чи можна про це конкретніше?

— Може, це була якась приватна і конкретна розмова, бо оголошувати громадськості, що я ось того чи того свого часу підтримав — погодьтєся, буде нескромно з мого боку. Когось же, певне, й не підтримав... Ось, наприклад, написав схвальну рецензію на рукопис поетичної збірки Тараса Мельничука, але книжка не вийшла, бо автор був заарештований... Часто писав огляди, рецензії, брав участь у “круглих столах” на різних рівнях, то певно ж і називав і перші книжки, і перші журнальні публікації. Очевидно ж, для багатьох це була підтримка. Рекомендував декого читачеві уперше. Але, скажімо, в І. Драча, Д. Павличка чи А. Макарова таких “хрещеників” далеко більше. Але один випадок усе ж наведу, бо він цікавий дещо з іншого боку. Якось П. Скунець розповів мені, що після виходу його збірки “Розрив-трава” в Ужгороді редактор цієї книжки одержав (про всяк випадок) догану, а після того, як на неї з’явилася моя рецензія, йому дали за редагування цієї ж збірки премію. Це вже, сказати б, із галузі наших звичаїв...

— А кого з представників зарубіжного українського письменства ви обов’язково ввели б до курсу істинної історії нашої літератури?

— А скажіть мені, кого з поетів, скажемо так, материкової України слід обов’язково ввести до курсу істинної історії української літератури? Цим своїм зустрічним питанням я хочу наголосити, що перед нами не часткові факти, а важлива проблема. Українська література, яка розвива-

лася в умовах української еміграції 20—30-х років і яка розвивається в діаспорі нині, — органічна, невід’ємна частка української літератури, крона спільного стовбура. Тому її треба вводити до історії літератури в усій її сукупності як явище, як фрагмент цілісного літературного процесу. Адже там діяли не тільки, сказати б, окремі індивідуальності, а й школи, організації, які в той чи той період вносили суттєві корективи в загальну літературну ситуацію. Візьміть, наприклад, період 30-х років, коли українські літератори в Західній Україні чи еміграції рятували репутацію української літератури, розвиваючи те, що в умовах тоталітарного режиму на Наддніпрянщині розвивати було неможливо. У Львові з’явилася така постать як Богдан-Ігор Антонич, в еміграції — Євген Маланюк. Але то не були поодинокі велетні низькорослого чагарника, вони сформувалися в конкретній культурно-мистецькій атмосфері. У Галичині після поразки Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) були літературні групи “Митуса” (поети — вчорашні січові стрільці Олесь Бабій, Юрій Шкрумеляк, Роман Купчинський, Микола Матіїв-Мельник), далі група “Логос”, поети “Назустрічі”, “Вісника”, радянофільських “Вікон”; у Празі сформувалося гроно поетів, вихідців із Наддніпрянської України, творчість яких згодом була названа “празькою школою” української поезії (Юрій Дараган, Євген Маланюк, Леонід Мосендз, Оксана Лятуринська, Наталя Лівицька-Холодна, Олекса Стефанович, Олена Теліга, Галя Мазуренко, Олег Ольжич) та група радянофільських літераторів (Антін Павлюк, Василь Хмелюк, Степан Масляк), у Варшаві була створена група “Танк”. Про празьку школу існує ціла література, статті таких авторитетних українських учених із США, як Юрій Шевельов, Іван Фізер, Богдан Рубчак. То як же, скажіть, історія української літератури, якщо вона хоче бути справжньою історією, а не тенденційним добором поодиноких фактів, може обійтися без поетів “Вісника”, “Назустріч”, празької школи! Тим більше, що продовженням празької школи стала нью-йоркська група поетів, що виникла на початку 60-х років і своєю орієнтацією на європеїзм, ускладнену образність споріднена з поетами-шістдесятниками на Україні. Поетів нью-йоркської групи знають сьогодні і в нас, у журналах публікувалися твори Віри Вовк, Богдана Рубчака, Емми Андіївської, Богдана Бойчука, Юрія Тарнавського, Марка Царинника, Романа Бабовала... У декого з них вийшли книги в Україні.

Бачите, як усе пов’язане між собою, як переплетене. Але у вашому питанні проглядає і такий нюанс: хто із представників українського письменства є постаттю першорядної ваги, є видатною творчою індивідуальністю? Назву — з боєм абстрагуючись від особистих симпатій — кілька імен: Євген Маланюк, Іван Багряний, Улас Самчук, Василь Барка.

— Миколо Миколайовичу, свого часу ви представляли в журналі “Жовтень”, потім у “Дзвоні” маловідомих для широкого читачького загалу західноукраїнських поетів початку століття і 30-х років, а також творчість митців української діаспори. Хто з них особисто вам припав до душі найбільше, чия творчість вас потрясла?

— Коли йдеться про особисті симпатії, про відкриття для себе, то хай тут критерієм буде не діапазон таланту, не універсальність поетичного світу, а співзвучність власним настроям або небуденність — навіть дивацька — особистості. Для мене справді відкриттям стала поезія Юрія Дарагана, яку складає невеличка книжечка “Сагайдак”, що вийшла в Празі 1925 року, за рік до смерті поета, та кілька посмертних публікацій.

Юрій Дараган узяв від матері-грузинки тип обличчя, від батька-українця любов до рідної землі. Він був офіцером Української Народної Республіки; після поразки військ УНР — поневіряння по таборах інтернованих, туберкульоз, який і звів його у могилу у віці тридцяти двох років. На десятому році після смерті не стало й могили: місце було куплене на такий строк. Закоханій у його поезію Оксані Лятуринській ніде було покласти букет фіалок...

Знаєте, саме з поезії Юрія Дарагана я зрозумів, що то значить для людини втратити рідну землю. Втративши її у житті, він намагався, проте, зберегти її в серці, у віршах — разом із природою, історією, найдорожчими спогадами. Спрацював одвічний психологічний комплекс переселенця: “все своє ношу з собою”.

Мені б дуже хотілося розповісти й про інших поетів празької школи, яких я відкрив для себе в “перебудовні роки”: про Оксану Лятуринську з її світом волинських пралісів, де розкошували “зуб, ратище, копито, пазур”, поетесу внутрішньої стриманості в жесті й слові (її пластична фактура — “княжа емаль” і “волинська майоліка”), і сповнену фольклорного еротизму (“маска вампа”) Наталю Лівіцьку-Холодну, і нестримну, сповнену пориву громадського чину (німці розстріляли її в Бабиному Яру) Олену Телігу, і закохану в мудрість східних притч Галю Мазуренко... А це ж тільки жінки, тільки частка емігрантської поезії тих років... Про поетів сучасної діаспори поки що говорити не буду. Втім, не можу стриматися, щоб не назвати ще одне сильне враження — на цей раз не від поета, а від літературознавця. Маю на увазі Леоніда Білецького — викладача Кам’янець-Подільського університету за часів гетьмана П. Скоропадського, пізніше — Львівського таємного університету, далі професора Українського вільного університету та Карлового університету у Празі. Його книги “Основи літературно-наукової критики” та “Перспективи літературно-наукової критики” — це глибока й дуже цікаво написана історія українського літературознавства, така необхідна сьогодні студентам-філологам. Послідовник психологічної школи О. Потебні, він дав блискучу інтерпретацію його естетичних засад, показав, як багато його ідей було засвоєно й розвинуто пізнішою формальною школою...

— Миколо Миколайовичу, чи не здається вам, що акцент вашої теперішньої роботи змістився від досліджень поточного літературного процесу в царину історії української літератури? Це та “вимушена”, сказати б, ситуація, якій ви теж віддаєте свій час і натхнення?

— Справді, акцент теперішньої моєї роботи змістився в царину історії нашої літератури. Правда, недалекої, в межах двадцятого століття. Я відкрив для себе цілий пласт української культури високої художньої вартості і просто відчув себе обікраденим духовно: ми маємо такі багатства і ніби й не маємо їх: вони припадають порохом у недавніх спецсховах і теперішніх кабінетах рідкісної книги. Чи так, чи сяк, чи круть, чи верть, аби лише був важчий доступ до них читачів. Отак я переписував дещо, вдома передруковував і став готувати спершу добірки для журналу “Дзвін”, який тоді ще був “Жовтнем”, а відтак і окремі видання. Так вийшла книжка поезій Богдана Лепкого, пізніше антологія поетів “Молодої музи”, “Розсипані перли”, на підході антологія західноукраїнської поезії “Червона калина”, далі мала йти така сама антологія емігрантської поезії 20—30-х років “Вогонь і попіл”, але — виник паперовий голод...

Щоб досліджувати українську поезію ХХ століття у всій її повноті,

щоб осмислити цей пласт культури, треба насамперед його видати, оприлюднити. А щоб таке видання підготувати, доводиться перейти ціле море журнальної та газетної періодики. А їх же були сотні — цих газет і журналів, які виходили у Львові, Коломиї, Празі, Варшаві. Вони досі як слід не описані, не опрацьовані, а ще ж не обійдеться без архівних фондів. Тільки проникнувши у живу атмосферу літературного і культурного життя, літературних і політичних суперечок, можна цю поезію зрозуміти. На жаль, трапляються дуже прикрі і непередбачені перепони. Виявляється, книжки зникають не лише з волі тих, хто влаштовував аутодафе для української культури. Не бракує охочих поповнити власні бібліотеки за рахунок бібліотечних раритетів.

Мусимо, врешті, інтегрувати нове, нововідкрите у спільний літературний процес, не забувши підключити сюди й літературу, що розвивається на етнічних українських острівцях Польщі, Румунії, Словаччини, Югославії, де є свої традиції українського населення, фольклор та обрядовість. Ця гілка української літератури почуває себе поки що ізольовано від загальноукраїнського літературного життя.

Отож на дослідження сучасної літератури в себе вдома залишається мало часу. До того ж я схиляюсь до думки, що коли в літературі з'являється молоде покоління, воно висуває з-поміж себе своїх інтерпретаторів. Погляньте, навіть чутливий до новизни і нестандартності Іван Франко не в усьому зрозумів і не зовсім об'єктивно підійшов до ідей таких літературних угруповань, як “Молода Муза” та “Українська хата”. Поети-шістдесятники невіддільні від критиків Івана Дзюби, Івана Світличного, Євгена Сверстюка, а також — хоч тепер про це згадують рідко — Івана Бойчака, Анатолія Макарова; представники покоління вісімдесятих — від Миколи Рябчука, Володимира Моренця, Людмили Таран... Тепер з'являється нове покоління поетів, критики їхні, здається, трохи припізнилися. Чи ви не згодні з моєю доморощеною теорією?

— Ні, чому ж, мені здається, що ви маєте рацію. Кожне покоління працює на “самообслуговуванні”... А вам, Миколо Миколайовичу, як свідкові з'яви вже не одного літературного покоління, ще таке питання: які, по-вашому, нові тенденції у розвитку сьогочасної української поезії?

— Відповісти на це питання більш-менш обґрунтовано поки що стримуюся. Новим (умовно) назвав би тяжіння представників молодшого покоління до авангардизму — з його підкресленим гротеском, розрахованим на епатаж публіки, поєднанням натуралістичних елементів із сюрреалістичними зміщеннями й “вивихами” реального. Але все це наразі в стані бродіння і виводити якісь закономірності просто не беруся.

— Миколо Миколайовичу, а як по-вашому: чи можуть бути “старі” й “нові” форми мистецтва?

— Це складне теоретичне питання. Досвід світової та й української літератури свідчить, що “старі” й “нові” форми завжди співіснують і взаємодіють, навіть тоді, коли “нові” форми борються зі “старими”. Така боротьба є фактором розвитку літератури, її поступування. Згадаймо 20-і роки. По один бік — “новатори”-футуристи, по другий — “традиціоналісти”-неокласики; хто переміг у цьому взаємному протистоянні?! А новаторський пафос пошуків “шістдесятників” — хіба заперечив він “уроки поезії” Л. Первомайського чи “планету поезії” В. Мисика? Інша річ, що у певні періоди — природно чи під тиском не завжди власне творчих, літературних обставин — чаша терезів у співвідношенні “традиція” — “новаторство” хилиться то в один, то в другий бік. У цьому перехильанні є свій ритм, як у морському припливі й відпливі. А

звідки беруться власне “нові” форми? Я прочитав недавно одну з найновіших (здається) поетичних збірок української поетеси з Мюнхена Емми Андіївської “Архітектурні ансамблі”. Це безперечно авангардистська поезія — з цілковитим руйнуванням узвичаєних, закріплених смислових зв’язків. Але ця поезія стала викликати в моїй уяві класичну вазу, яку розбили, а потім складають наново зі шматків. Шматки не потрапляють на попереднє місце, вгадуються лише осколки, фрагменти попереднього. Ота нова мозаїка і є тією розірваною свідомістю авангардизму, в якій проглядають осколки попередньої художньої системи. Що ж, нові церкви будуються на руїнах чи фундаментах храмів поверженої віри.

— *Як ви ставитеся до такої думки Г. Грабовича: “На Україні... письменник був і є національним трибуном, суспільним борцем. Це сила — та водночас, як на мене, і слабкість літератури, бо їй не завше на користь така недиференційованість функцій, такий культурний синкретизм...”?*

— У принципі за Г. Грабовичем можна визнати слухність. Але література в Україні розвивалася не за принципом “як було б найкраще”, “найдоцільніше”, а — як могла за тих чи тих конкретних умов розвиватися. Ї мусили бути в ній Франкові задуми “зі скрученими головами”, бо треба було виступати на селянському вічі (навіть босим, коли в готелі у нього вкрали черевик), і мусив Драч очолити Рух, відклавши на завтра свої поеми й сценарії. Історія нашої літератури мусила бути такою, якою була історія нашого народу, а письменник був і є тим, чим його ця історія покликана бути. Ось почали приїздити до нас із Америки поети — прихильники елітарної літератури, походили, подивилися і так пройнялися настроями моменту, так захопила їх бурхлива атмосфера нашого життя, що в їхній поезії прорізалися публіцистичні інтонації. Принаймні в Богдана Бойчука такі інтонації прозвучали доволі виразно.

— *Миколо Миколайовичу, чи уявляєте ви нашу культуру без примату ідеології?*

— Це залежить від обставин. Пам’ятаєте, у Василя Пачовського, поета-“молодомузівця” є рядки: “То є штука — я не пхаю / Тут ідей, настроєм маю / Нагу душу розбудить”. Ї той самий Пачовський став одним із найпопулярніших співців української національної ідеї, української державності. У сучасних польських чи чеських поетів ви майже не знайдете віршів про польську або чеську мови, хоч у ХІХ столітті таких віршів було багато. Бачите, їхнім мовам нічого не загрожує. Я гадаю, що культура без ідеології неможлива взагалі, а сучасна — без того, щоб мистці “пхали” ідею у вірш, картину.

— *Чи не здається вам, що є певна частка “суб’єктивної” провини сучасних наших письменників (та й не лише сучасних) у тім, що в нас і досі переважає рустикальний характер культури й літератури зокрема? І, власне, які ваші прогнози стосовно повноти структури української культури?*

— Ви маєте на увазі теорію “неповноти української культури”? Я не історик, не теоретик і не буду розвивати жодних теорій стосовно цього питання, вникати у концепції Д. Чижевського і Г. Грабовича. Структура української культури була така, якою була структура нашого національного організму в різні епохи. Протягом століть ішов відтік інтелектуальних сил українського народу в чужі культури, бо одні не могли реалізувати свої обдаровання у рідній культурі, другі не хотіли, вважаючи цю справу не вельми престижною, третіх просто поприписували

собі сусіди. Десь у 70-х роках можна було прочитати, наприклад, що астроном, філософ, лікар, ректор Болонського університету в 1481—1482 рр. Юрій Дрогобич — це, виявляється, не перший український автор друкованої книжки, а — “первый русский врач”. Мистецтвознавець Микола Голубець (теж донедавна невідоме ім'я) у своїй історії українського мистецтва один із розділів назвав “Під чужим небом”. Там багато цікавих фактів, сучасному читачеві не завжди відомих. Чи помітили ви таке явище: до російської літератури зараховують далеко не всіх письменників, які писали по-російськи. Микола Гоголь — ну, звісно, російський. А от Євген Гребінка, який теж більшість творів написав російською, — ні, це “український письменник, який писав і по-українськи, і по-російськи”. Таких письменників можна було б навести цілий список. Виникає питання: який критерій діє тут? Фактор національної психології? Не зовсім, бо у творах Гоголя він дуже виразний і в типах персонажів, і в концепціях, базованих на філософському підґрунті українського фольклору, і в особливостях самого авторського мислення.

Критерій, очевидно, в іншому. До російської культури залучалося те, що мало високий художній рівень, чим можна похвалитися перед світом. Щось подібне можна помітити і в ставленні до національної, зокрема, української культури. Для російської великодержавницької ідеології нешкідливим у національних культурах видавалося те, що мало етнографічний або повчально-моралістичний характер. Навіть “несамовитий Віссаріон” (Белінський), який паплюжив Шевченка, доволі прихильно поставився до українських повістей Г. Квітки-Основ'яненка, написаних у дусі народної моралі, а М. Добролюбов, вже прихильно оцінюючи Шевченків “Кобзар” за його “народність”, усе ж вважав, що українською мовою неможливі такі речі, як “Євгеній Онегін” чи “Герой нашого часу”. Немоżliві... А коли щось усе-таки виявлялося можливим, то треба було з усіх сил не дати йому дороги, принизити, висміяти. У радянський час ідеологічний тиск на українську літературу поєднувався з орієнтацією її на провінціалізм. Є. Маланюк в одній із своїх останніх статей про шляхи розвитку української культури (рік чи два тому її передруковувала “Літературна Україна”) цілком справедливо писав, що коли доволі посередні вірші Валентини Ткаченко друкувалися без перепон, то талант молодой Ліни Костенко одразу викликав настороженість, і вже на перші книжки її з'явилися негативні рецензії, хоч політичних ідей у них не було. Чи не тому була обірвана хвиля постшістдесятництва: світ може помітити оригінальну українську поезію, а це небажано, бо ж слова “советский” і “русский” мали дедалі послідовніше утверджуватися як синоніми. Як бачите, Євген Маланюк іздалеку помітив симптоми дуже характерного явища. Ось вам і неповнота...

— *Тепер — інша ситуація. Наш світ став відкритішим. У наших виданнях з'явилися публікації дослідників літератури українського зарубіжжя. Чого можна нам навчитися у представників західних шкіл, зокрема зарубіжних українців?*

— Гадаю, навчитися у них можна багато, бо вони були ідеологічно незакомплексованими, за кордоном збиралися вчені європейського рівня, — але для цього спершу треба зробити доступними їхні праці: і Д. Чижевського, і Л. Білецького, і Ю. Шевельова, і Б. Рубчака, й багатьох, кого я не знаю... Може, нарешті придуть до нас “Зустрічі і прощання” Г. Костюка, дослідження І. Фізера про О. Потебню, — як прийшла уже монографія про Т. Шевченка “Поет-міфотворець” Г. Грабовича.

— *Зараз — пора переоцінки цінностей. Процес непростий, іноді*

болючий. Цікаво, а що думав Микола Їльницький про долю Тичини, Рильського, Бажана... — багатьох наших класиків у часи, коли ніяке “інакомисліє”, м’яко кажучи, не заохочувалося?

— Знаєте, я не хотів би відповідати на це питання... Його не збути коротким реченням чи абзацом. Але з приводу одного аспекту цієї болючої проблеми спробую все ж висловитися. Останнім часом і за кордоном, і в нас поширена думка, що такий “хрестоматійний” Тичина, його вірш “Партія веде” — це зовсім не уславлення комуністичної партії, а радше висміювання її, твір цей, мовляв, гротесковий. Для підтвердження цієї тези шукаються аргументи, навіть аналогії, але ця проблема виходить далеко за рамки естетичного... Шукаємо того, що дуже хотіли б знайти, але — далєбі — приймаємо бажане за дійсне. Звичайно ж, вірш “Партія веде” вийшов карикатурним, як і інші вірші такого плану: талант опирався, бо писати такі вірші, як висловився той же Є. Маланюк із приводу М. Рильського, все одно, що пити кумис у ханському наметі XIII століття... Дай Боже, щоб така епоха ніде й ніколи не повторилася і щоб не ламалися людські хребти і таланти.

— *Микола Їльницький — як літератор — існує в трьох іпостасях: поета, перекладача, літературознавця-критика. Чи буває так, що Їльницький-критик починає надто строго судити Їльницького-поета, а Їльницький-арбітр думає-гадає, як їх “обох” помирити?*

— Микола Їльницький-критик не визнає Їльницького-поета, але Їльницький-поет не слухає Їльницького-критика... Та й обертаються вони якось по різних орбітах. Їльницький-поет любить строгу форму і ясний, прозорий образ, а Їльницького-критика тягне до аналізу ускладненої поезії. Втім, можливо, це взаємодоповнення різних граней однієї натури.

— *А чи не “з’їдає” заняття критикою, історією літератури поезію власну — ще в зародку, в задумі?*

— Можливо, заняття критикою, історією літератури і справді придавлює та “з’їдає” поезію в зародку, але ж заняття і першим, і другим усе-таки йшло в мене від внутрішньої спонуки, а не якогось силування. Мабуть, таке співвідношення в голові й серці. Тепер я не пишу віршів майже зовсім, а все ж чекаю ліричного хвилювання. Можливо, це будуть якісь мої прощальні “Осінні листки”, не знаю...

— *А які, цікаво, плани Їльницького-перекладача, котрий має досвід тлумачення, зокрема, Румі, фрагментів “Бгагавадгіти”?*

— Планів перекладацьких не маю. Єдиним моїм планом було перекласти “Бгагавадгіту”, що часто протягом багатьох років заповнювала мій так званий вільний час. Тепер уся поема опублікована в журналі (“Всесвіт”, 1991, № 4), мала вийти того самого року окремою книжкою, але...

— *Миколо Миколайовичу, чи є у вас плани “на все життя”?*

— Планів на все життя не мав і не маю.

— *Що ви думаєте про перспективи нашої літератури — бодай через п’ять років?*

— Я пригадую на своєму віку вже чимало прогнозів і знаю, що вони ніколи не підтверджувалися. Сподіваюся, що, як стабілізується наше життя в незалежній Україні, література розвиватиметься нормально — без утисків, без керівництва, без опіки (крім матеріальної, фінансової), без “примату ідеології” — і здійсниться сподівання постів, що “майбутнє — не казарма”. Якщо через п’ять років — дай Боже. Адже мистецька вартість твору є суспільною вартістю, є національним багатством.

Іван Семененко — поет, автор збірки “Нерозривне сонце”, що вийшла у світ 1991 року після десятиліть недрукування його творів в Україні.

Роман Кісь — поет і вчений, автор релігійно-філософських та публіцистичних статей. На початку 80-х років відбув трирічне тюремне ув’язнення за сфабрикованою КГБ “кримінальною” справою. Як етнограф упродовж тривалого часу працював на Чукотці. Нині — науковий співробітник Львівського музею народознавства.

Василь Марочко — кандидат історичних наук, заступник голови Ради Асоціації дослідників голоду 1932 — 33 рр. в Україні.

Дмитро Наливайко — професор, дослідник української літератури у світовому контексті, автор багатьох книг, остання з яких — “Козацька християнська республіка” (Київ, “Дніпро”, 1992).

Марія Зубрицька — кандидат філологічних наук, дослідниця української літератури. Живе і працює у Львові.

Анатолій Макаров — літературний критик і мистецтвознавець, автор кількох книжок та багатьох статей у періодичних виданнях. Живе і працює в Києві.

Набрано на комп’ютерному комплексі “Сучасності”.
Надруковано на комбінаті друку видавництва “Преса України”.
252047, м. Київ, просп. Перемоги, 50.
Друк офсетний. Зам. 0144102.

НАЙНОВІШЕ З БІБЛІОТЕКИ “ПРОЛОГУ” І “СУЧАСНОСТИ”

Патріарший архимандрит о. Іван ГРИНЬОХ:

ПРАВОСЛАВ'Я І КАТОЛИЦТВО / ORTHODOXY AND CATHOLICITY
Ньюарк (Нью-Джерзі): В-во “Пролог”, 1991, 2 вид., 32 стор.; з ілюстрованими обкладинками. Ціна: 4,00 долляри (плюс порто).

Наша найновіша публікація — друге поширене видання праці о. д-ра І. Гриньоха українською та в перекладі англійською. В “Передньому слові” монсиньора о. Степана Гриньоха, між іншим, читаємо: “Після 73 років релігійного переслідування і невимовного терпіння Свята Церква-Мати в Україні знову страждає з приводу болючої дійсності: Її діти поділені, сваряться з приводу назв — “православний” і “католицький”. Мета праці о. І. Гриньоха — вказати на шлях до порозуміння між вірними Христової Церкви на Україні та в діяспорі. А переклад англійською робить її доступною для широкого світу вірних і зацікавлених осіб українського чи неукраїнського роду на Заході.

СВІТИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Редактори: Лариса М. Л. Залеська-Онишкевич, Л. Рудницький, Б. Певний, Т. Гунчак. Передня стаття — Ю. Шевельов.

Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто—Львів: Записки Наукового товариства імені Шевченка (Філологічна секція, т. 214), Бібліотека “Прологу” і “Сучасности” (ч. 191.4), 1991, VIII+488 стор.; у твердій обгортці, оформлення — Б. Певний; наклад: 2.000.

Ціна: 29,95 ам. долярів (плюс порто).

Спільне видання Наукового товариства імені Шевченка в США та В-ва “Пролог”, зготоване до друку головно членами редакції журналу “Сучасність”. Цей збірник до справ шевченкознавства містить праці, більшість яких “... були зачитані на кількох останніх шевченківських конференціях [організатори: НТШ, Українська Академія Наук у США, Український науковий інститут Гарвардського університету]. Деякі з них були надруковані у шевченківських числах журналу “Сучасність”...” До збірника ввійшли ілюстрації, покажчик імен, додатки.

Люба Комар: ПРОЦЕС 59-И

Ньюарк (Нью-Джерзі): В-во “Пролог”, 1991, 2 вид., 75 стор.; безкислотний папір. ISBN 0-9628724-1-5 Ціна: 5,00 ам. долярів+порто.

Спогад підсудної з розправи у Львові “караючою рукою радянського правосуддя” 17—19 січня 1941р. над 59 молодими українцями, членами ОУН. Авторка дає перебіг політичного процесу, описує ув'язнення, транспорт на схід і втечу з тюрми в Бердичеві.

Замовлення на публікації В-ва “Пролог” висилати на адреси:

В Європі:
Prolog / Mr. S. Wasylko
4 The Hollows, Silverdale,
Nottingham NG11 7FJ
GREAT BRITAIN

У всіх інших країнах:
Prolog / Mr. Y. Smyk
P. O. BOX 1084
S. ORANGE, NEW JERSEY 07070
U S A
(201) 414-98-57

AIR UKRAINE

**РЕЙСИ «AIR UKRAINE» —
це надійний повітряний міст
між Америкою і Україною**

Лише за 9 годин 40 хвилин комфортабельні літаки домчать вас із Нью-Йорка до Києва, а за 12 годин 30 хвилин ви подолаєте шлях від столиці України до Нью-Йорка

Графік руху літаків:

НЬЮ-ЙОРК—КИЇВ:

(Су-322) виліт щовівторка і щоп'ятниці о 15.30.
Прибуття до Києва о 8.10. наступного дня, за місцевим часом.

КИЇВ—НЬЮ-ЙОРК:

(Су-321) виліт щовівторка і щоп'ятниці о 8.00, проміжне приземлення в Шенноні (Ірландія) о 10.00, виліт із Шеннона об 11.30.
Прибуття до Нью-Йорка о 13.30.

Об'єднання цивільної авіації «АВІАЛІНІЇ УКРАЇНИ»

ЧИТАЙТЕ У НАСТУПНОМУ ЧИСЛІ:

Юрій ЛИТВИН
Із табірних поезій

Валерій ШЕВЧУК
Початок жаху
Історична повість

Ісаяя БЕРЛІН
Націоналізм —
знехтувана сила

Леонід ПЛЮШ
Чи має перспективи
український фашизм?